Ë-4443

ANDRE ZHID

UDHTIMI NË KONGO

Udhtimi në Kongo

SHKRIMTARË BOTNORË

ANDRE ZHID

UDHTIMI NË KONGO

SHËNIME UDHTIMI

RILINDJA
Sipërmarrje gazetare-Botuese
Prishtinë — 1959

Titulli i origjinalit

ANDRÉ GIDE

VOYAGE AU CONGO

Përktheu prej frengjishtes
QAZIM BERISHA

Redaktor
MEHMET HOXHA

Për kujtim të
ZHOZEF KONRADIT

HARTË E PËRGJITHSHME

KREU I PARË

LIMAJT — BRAZAVILI

21 korrik. — E treta ditë e udhtimit.

Lodhje e patregueshme. Kohë e zbrazët dhe pa përmbajtje. Mbas dy ditësh moti të lig qielli u kthjellue; deti ra fashë; ajri gjithashtu u vok. Nji tufë dallëndyshesh përcjell anijen.

Kurr nanat s'do t'i përkundin fëmijt e vet aq sa duhet, në moshën e tyne mâ të re. Madje do t'isha i mendimit që të përdorshin mjete kryekëput lëkundse për t'i qetsue e për t'i vû në gjumë mâ lehtë.

Unë që qeshë rritë me metoda racionale, mbas udhzimeve të nanës sime, fjeta vetëm në shtretën jo lëkundës; në saje të këtyne rrethanave sot nji sëmundje e detit mundet me më kapë veçanërisht.

Megjithatê qëndroj si burrë; përpiqem me e paksue të pshtjellët dhe shoh, se mbahem cok mâ mirë se shum udhtarë. Kujtimet e gjashtë udhtimeve të mija të fundit (Marok, Korsikë, Tunisi) janë dëshmi e gjallë.

Shokë t'udhtimit: administratorë dhe tregtarë. Jam i bindun se na jemi të vetmit që po udhtojmë „për qejf".

— Ç'jeni tue kërkue atje?

— As vetë s'e di pa qenë atje.

Jam ngutë për këtë udhtim porsi Kurciusi për humnerë. S'më duket tashmâ se kam dashtë domosdo me marrë rrugë (edhepse me muej andja ime shtrihej kah ajo); porse mâ tepër më dukej se më detyronte njifarë fati i pashmangshëm — si të gjitha ngjarjet e randsishme të jetës sime. Pothuejse menjiher harrova se ky udhtim âsht vetëm nji „dëshirë e rinis sime, realizue në moshën e pjekunis" këtë udhtim në Kongo mendojsha me e bâ qysh në moshën time njizetvjeçare; pra, para tridhetegjashtë vjetëve.

Me kënaqsi të madhe rilexoj, tue u nisë nga prralla e I. të gjitha prrallat e La Fontenit. S'dij aq mirë se a mund të thotë kush se nuk ka dijtë me e qa me lot çdo gjâ në veprën e vet. Ai që âsht i zoti me soditë mund të gjejë aty gjurma të çdo gjâje; porse duhet që syni të jetë stërvitë, përndrvshe. shpeshherë mbresa ngel e përcipët. Me të vërtetë nji kulturë për mrekulli. I urtë porsi Montenji; i ndieshëm si Mocarti.

Dje heret në mëngjes, ndërsa lahej anija, u vërshue kabina ime. Nji dallgë uji të përlyem, ku noton mjerisht nji vëllim i bukur i Goetes (ku i lexoj *„Afinitetet"*), që më pat dhanë Konti Kesler.

25 korrik.

Qielli gjithkah i përhimtë, nji ambëlsi e çuditshme. Kjo zbritje e ngadaltë dhe e pandërpreme kah jugu duhet të na çojë sonte në Dakar.

Dje peshq fluturues. Sot tufa delfinash. Komandanti i gjuen mû nga ura e anijes. Njenit prej tyne i shihet barku i bardhë, nga i cili dalin currila gjaku.

Përballë bregut afrikan, sot në mëngjes, nji dallëndyshe deti shkon e kapet në spagë. I admiroj kambët e saj të vogla me gishta të ngjitun me lëkurëz dhe sqepin e saj të çuditshëm. S'kundërshton kur e marr në dorë. E mbaj pak kohë në shuplakën time të hapun. Mandej fluturon dhe humbet kah ana tjetër e anijes.

26 korrik.

Dakar natën. Rrugë të drejta dhe të shkreta. Qytet në gjumë dhe plot trishtim. S'mund, të merret me mend asgjâ mâ ekzotike, mâ e shëmtueme. Dicka pak mâ gjallni para bujtinave. Terrasa pijetoresh shum të ndricueme. Ndihet nji gaz i pa krypë. Ecim bulevarit të gjatë, që, menjiherë ndahet prej nji lagje franceze. Gëzohem që ndodhem midis zezakëve. Në nji rrugë tërthore hyjmë në nji kinema të hapët në fushë. Mbrapa perdes fëmij zezakësh janë ulë në tokë, në rranzë të nji lisi vigan, padyshim të ndonji bombaksi. Ulemi në rendin e parë të së ndames së dytë. Mbrapa meje nji zezak i madh i lexon me zâ të naltë fjalët mbi ekran. Dalim prap. Endemi edhe për nji kohë të gjatë; jemi të lodhun aq shum saqë andrrojmë vetëm me ra në gjumë. Mirëpo në bujtinën e Metropolës, ku kemi zanë nji dhomë, potera e nji feste nate, nën dritaren tonë, na len pa gjum për nji kohë të gjatë.

Qysh n'orën gjashtë të mëngjesit kthehemi n'*Azi*, për të marrë nji fotoaparat. Nji karrocë na çon në tregun e vendit.

Kuajt i ka „asht e lëkurë" me trup të përgjakun dhe të lënduem, me plagë të lyeme me ngjyrë të kaltërt prusiane. E lamë këtë ekipazh të mjerë dhe muerëm një veturë; që na çon gjashtë kilometra përtej qytetit, tue lakue nëpër vende të shkreta që vizitoheshin prej hordhive stërvinarësh. Disa rrijnë mbi kulme shtëpijash dhe u përngjajnë pëllumbave të mëdhej, të larmë.

Fidanishtja. Druj të panjohtun. Kaçuba hibiskusesh në lule. Depërtojmë thellë nëpër shtigje të ngushta për të shijue për të parën herë pyllin tropikal. Disa flutura të bukura, të ngjashme me makaonat e mëdhej, por me nga një shêj të madh në çdo krah. Zâni i shpêzëve të panjohtuna, që kërkoj kot me i pa nëpër rremba të denduna. Një gjarpën i zi, shum i hollë dhe bukur i gjatë rrëshqet dhe zhduket.

Kërkojmë me mbërrijtë në një katund vendasish, në zallínë, mû në bregdet; mirëpo një kënetë e pakalueshme deti na pengon me iu afrue.

27 korrik.

Ditë shinash të papreme. Valë të mëdha mbi det. Shum vetë sëmuhen. Ankohen pleqt e kolonis: „Ditë e tmershme; mo'zo' mâ keq"... Në fund të fundit, jam tue u mbajtë bukur mirë. Asht vapë, kohë me stuhí, lagshti por më duket se në Paris kam pá edhe mâ zi; madje çuditem pse s'djersitem mâ tepër.

Me 29, mbërrijtëm para Konakrit. Duhej me u zbarkue qysh n'ora shtatë; mirëpo qysh n'agimin e ditës, një mjegullë e dendun e mashtron anijen. Kemi humbë drejtimin. Ecim tue kontrollue vendin me sondën; s'âsht thellë fare; hapsija âsht e ngushtë shum në mes të shkambijve koralë dhe grumbujve zallorë. Aq shum binte shí saqë hiqshim dorë tashmâ me zbritë në tokë, por komandanti na fton në barkën e vet.

Kalon një kohë bukur e gjatë derisa anija arrin në skâj të limanit, mirëpo ndërkohë mjegulla shpërndahet; shiu gjithashtu pushon. Komisori që na nxjerr në rrugë na thot se kemi vetëm nja gjymës ore, dhe me bâ e me u vonue, askush s'do të na presi. Shpejt hypim në një qerre të cilën e ngreh një zezak i ri, „i thatë e i fuqishëm". Bukurija e lisave, e fëmijve të qethun; plot gaz dhe shiqim të mëfshtë. Qielli duket se âsht ulë. Ajri jashtëzakonisht i qetë dhe i kandshëm. Këtu çdo gjâ duket se âsht tue premtue lumtuní, kënaqsí dhe harresë.

31 korrik.

Tabu. — Një far i ulët, që duket porsi tymtar anije. Disa kulme humbë në gjelbrim. Anija ndalet dy kilometra nga bregdeti.

S'kemi mjaft kohë për të zbritë në tokë; porse nga bregu na afrohen dy barka të mëdha me Krumej. *Azija* i rektruton shtatëdhetë vetë për ta forcue ekipazhin e vet që do t'i zbresi përsëri në vendlindjen e tyne. Shumica e këtyne njerëzve janë t'admirueshëm, porse tash e tutje njeriu ka me i pa mâ të veshun.

Në nji barkëz fare të vogël, nji zezak i vetmuem e nxjerr ujin pushtues nga barkëza, tue i ra më shqelm trupit të saj.

1 gusht.

Nji pamje që ta përkujton „Magazinën Pitoreske" të moçme: Llozi në Basamin e Madh. Gjanë e gjatë shtrihet visoria. Deti ngjyrë çaji, ku dallohen shiritat e zverdhëmta të shkumës së përparshme. E megjithse deti âsht deri diku i qetë, nji valë e fuqishme e përhap shkumën e vet mbi brigjet zallore. Mandej nji stoli lisash shum të çveshun, të thjeshtë, sikurse vizatue prej ndonji fëmije. Qiell i vranët.

Në bregdet nji grumbull zezakësh shtyjnë do vagoneta. Në fund të bregdetit janë depot; mandej, djathtas e majtas, tue u ndërpre vijat e lisavet, shëtpija t'ulta, të rrafshta, mbulue me tjegulla të kuqe. Qyteti ndodhet në mes kënetavet dhe detit. Në ç'mënyrë me e parafytyrue, prej s'afërmi, menjiherë mbrapa nji kënetë deti, xhunglën e pamatshme, nji gjâ me të vërtetë të. . .

Për t'arrijtë në bregdet, ulemi nga pesë-gjashtë vetë në njifarë barke, që me anë të nji grepi ngjitë në nji elingë, nji mekanizëm e çon dhe e drejton nëpër ajr, përmbi valë, kah nji barkë e madhe, ku çekërku e len të bjerë me tanë peshën e saj.

Parafytyrohen lodrat e peshkaqejve, të partallave, si t'ishin tue u fundosë. Zezakët lakuriqë bërtasin, qeshin dhe përlahen tue i zbardhë dhambët e tyne kanibali. Barkat notojnë mbi çajin që remat e vegjël gjithnji e gërrithin dhe e rrëmojnë, sikur t'ishin kambëza rosash, të kuqe dhe të gjelbërta, ashtu si shihen nëpër kremtimet detare të cirkavet. Zhytsit me gojë të hapun i kapin monedhat e vogla të cilat njerzit ua hedhin nga ura e *Azis*. Presim që të mbushen barkat; pritet mjeku nga Basami i Madh për të dhanë s'e dij se çfarë certifikatash; presim për nji kohë aq të gjatë saqë udhtarët e parë, zbritë nëpër barka tepër heret, si dhe zyrtarët e Basamit, tepër të ngutshëm me i pritë, të luhatun, të lodhun e të tronditun, sëmuhen mâ në fund. Shihet kah mbështeten djathtas e majtas, për të vjellë.

Basami i Madh. — Nji rrugë e gjanë, cimentue në mes; anemanë shtëpija të rendueme, shtëpija t'ulta. Nji grumbull

hardhucash të mëdha e të përhimta ikin para nesh dhe ngjiten për trungun e lisit ma t'afërt porsi fëmijt që tue luejtë mshifen mbrapa drujvet. Lloje të ndryshme drujsh të panjohtun me gjethe të gjana e habisin shtegtarin. Nji racë dhish shum të vogla e kambëshkurta; cjept mezi pak mâ të mëdhej se zagarët tanë; do të thohej se janë edha, porse tashmâ me brij e mësyjnë me hov nji thumb ngjyr-vjollce shum të gjatë.

Rrugët tërthore shtrihen nga deti e deri në lagunë; kjo mâ e gjanë në këthough vend, âsht e preme prej nji ure që iu përngjan urave japoneze. Nji vegjetacion i pasun na tërhjek kah ana tjetër e bregdetit; mirëpo s'po kemi ngé Skaji tjetër i rrugës pothuejse humb në zallin e njifarë dune; nji numër palmash për voj; mandej deti, që s'shihet, porse merret me mend nëpërmjet shulit të nji anije së madhe.

Lomè (2 gusht).

N'agimin e ditës, nji qiell shinash kërcënuese. Por jo; del dielli; gjithë kjo vransi zbehet tue mos lanë veçse nji avull qumshtuer, të kaltërt; e me asgjâ s'mund të përshkruhet ambëlsija e këtij ajri t'argjentë. Drita e pamasë e këtij qielli të mbuluem, e krahasueshme me pianissimo-n e nji orkestre të pasun.

Kotonu (2 gusht).

Luftim midis nji hardhuce dhe nji gjarpni të gjatë nji metër, gjarpni i zi me vija të bardha, shum i hollë e i shkathtë, por aq i zanun në luftim saqë mund ta shiqojmë fare afër. Hardhucën e lëshojnë pêjt, mbërrin me ik tue lanë bishtin e vet, që ende për nji kohë të gjatë vazhdon me u përpëlitë si gjeli pa krye.

Udhtarët bisedojnë njani me tjetrin.

Do të dojsha si në të *Përditshmen* me hapë nji rubrikë, në këto fletore shënimesh: „A âsht e vëretë se..."

A thue âsht e vërtetë se nji shoqatë amerikane, tue qëndrue në Basam të Madh blen këndej drunin mogano që na rishet mandej si „Mahogany i Hondurasit"?

A thue âsht e vërtetë se misri që në Francë paguhet nga nji frang e 35 qindarë s'kushton veçse... etj.

Librëvil, (6 gusht), Por-Zhanti (7 gusht).

Në Librëvil, në këto vend për mrekulli,

ku natyra shfaqet
Me drûj vigaj dhe me pemë plot shije,

gjindja vdesin unit. S'dihet se si me i bâ ballë unit. Na thonë se kjo mbretnon edhe mâ tmersisht në mbrendin e vendit.

Vinçi i *Azis* i përfshin nga shtrati i amijes dhe i çon me nji rrjetë të rrallë arkat e mallnave, mandej i derdh n'anijen bregdetare. Vendasit i marrin këto arka dhe nguten me zhurmë të madhe. E ndrydhun, e përplasun, e hjedhun, âsht mrekulli e madhe kur arka arrin shëndoshë. Ka asish që çahen si guaca dhe që përhapin si kokrra kutijat e konservave që gjinden mbrenda tyne. E kapi nji nga këto konserva. F., përfaqsues kryesuer i nji sipërmarrje ushqimore, të cilit ia tregoj, e njeh markën dhe më tregon se kjo âsht nji pjesë e atyne prodhimeve të prishuna për të cilat s'âsht gjetë asnji bles në tregun e Bordòs.

8 gusht.

Majumba. — Entuziazmi i lundërtarëvet, në kalimin e rrezikshëm të limanit zalluer. Përzihen[1]) strofat dhe refrenat e kangës së tyne ritmike.

Sa herë që lundra zhytet në valë, dorza e remit mbështetet në kofshën lakuriqe. Bukuri e egër e kësaj kange gjymës e trishtueshme; gëzim i madh muskuluer; entuziazëm i vrazhdë. Tri herë me rend barka e madhe ngrefoset, pothuejse përgjymës jashta ujit; dhe kurr bje, prap nji sasi e madhe uji ju vërshon, por dielli dhe era së shpejti do të ju terin.

Nisemi kah pylli, që të dy në kambë. Nji rrugicë në hije depërton thellë nëpër të. Gjâ e jashtëzakonshme. Rrahet me aty-këtu ndonji kasolle prej kallamash. Administratori na bashkohet mbi kal dhe na ven njerzishëm në dispozicion dy kuaj tjerë. Kështu, pra, na merr me vedi, mû atëherë kur mendojshim me e lanë; prap kthehemi në pyll. As në moshën njizetvjeçare s'do të kisha ndie gëzim mâ të madh, Britmat dhe këcimet e hamajvet. Kthehemi skajit detit. Në plazhë, tufa gaforresh tue ikë pa shpirt, me kambë të gjata duken prej së largu porsi marimanga përbindshe.

9 gusht, ora 5 e mbramjes.

Poentë Noar[2]). — Qytet në gjendje larvore që duket ende nën tokë.

---

[1]) Mâ vonë, në krahinën e Çadit, do të hasi prap në këto kangë me këtë përziemje të veçantë.

[2]) Deri në këtë pikë të bregdetit duhet me u zgjatë hekurudha Brazavil—Oqean, e vetmja mënyrë për ta shmangë kolonin tonë nga të mbyllunit e saj të deritashëm. Lumi Kongo do t'ishte, në këtë rast, liman natyral për pasunit e mbrendis së krahinës; mirëpo, jo larg bregdetit ky

9 gusht, ora 5 e mëngjesit.

Hyjmë n'ujnat e Kongos. Shkojmë kah Banana me barkën e komandantit. Kudo çfrytzojmë rastin për të zbritë në tokë. Kthehemi me errsinën e parë të natës.

Gëzimi âsht ndoshta mjaft i gjallë; porse ky gëzim lind tek unë pak përpara; ai s'ngjall mâ në zemrën time jehonë të madhe entuziazmi. Ah! sikur të mujsha me harrue që jeta âsht... tue ngushtue para meje premtimin e vet. Zemra më rreh sikurse atëherë kur isha njizetvjeçar.

Shkojmë ngadalë natën lumit përpjetë. Mbi bregun e majtë, larg, disa drita; në horizont, nji zjarmë ferrash; trashsija e ujit nën kambët tona.

(10 gusht).

Tue kalue nëpër Boma (Kongo belgjiane), nji rast i pavolitshëm më pengon që të shkojë me i paraqitë nderimet e mija Guvernatorit. Ende s'e kam kuptue mirë se, si i ngarkuem i posaçëm, kam nji mision, dhe se tash e tutje jam përfaqsues zyrtar. Kjo âsht pra e keqja mâ e madhe që mund të më plasi deri sa të kryhet ky mision.

---

lum kalon nëpër vise malore tue mos qenë i lundrueshëm qysh nga Matadi e deri në Stenli Pul (Brazavil—Kinshasa). Matadi dhe Kinshasa janë të lidhun me hekurudhë që mbreti Leopold bâni me ndërtue në Kongon belgjikase, nën udhzimin dhe drejtimin e kolonelit This. Kjo hekurudhë që përdoret nga vjeti 1900 kalon nëpër krahinën që J. Konrad duhet ta ketë kalue ende në kambë me 1890, e mbi të cilën flet në „Qendrën e Errësinavet" — libër i mrekullueshëm që ende në ditë të sodit ngel thellsisht i vërtetë — vetë kam mundë me u bindë për këtë. e nga i cili shpeshherë do të kem rast me ju paraqitë disa pjesë. Asnji teprim në përshkrimet e tij: ato janë rreptësisht të sakta; porse gjâja që pak i çvleftson âsht realizimi i këtij projekti që, në librin e tij, duket aq i kotë. Sadoqë të ketë kushtue, ajo tashmâ punon në përfitimin e madh të kolonis belgjikase — dhe sonës. Mirëpo kjo tash s'âsht e mjaftueshme: deri në ç'pikë, le të na thotë kjo letër e kryetarit të Dhomës së Tregtis belgjikase në Kinshasa:

„Situata, në pikëpamje mallnash tregtije të bamë deng, tashmâ âsht mâ e pazgjidhshme se kurr përpara. Me nji kallnuer 1926, kishte në depòt e Manukongos, në Matadi 6.089.200 kg. mallna të padorzuem. Në këtë rezervë përfshiheshin 694 tonelata t'anijes Rozhjè nisë në tetuer. Kjo anije e mbramë ndodhej në Matadi qysh shtatëdhetë ditë, dhe ende asnji deng s'kishte qenë zhgarkue në kohën kur unë ndodhesha në këtë qytet.

„Barra e katër anijeve franceze: Alba, Europë, Çad, Azi, me nji përmbajtje prej afër 80.000 damixhanash dhe me nji numër mjaft të madh vozgash vene, ngelshin gjithashtu pa u dorzue nëpër depòt e Manukongos.

Ogyst Shëvaljè. *Afrika qendrore franceze, f. 3.*

Matadi[1]) (10 gusht), ora gjashtë e mbramjes.

Nisë me 12, n'orën 6 të mëngjesit — arrijtë në Thisvil n'orën 6. 1/2 të mbramjes. Vazhdojmë rrugën në mëngjes. kah ora 7, e në Kinshasa arrijmë vetëm me errsinën e plotë të natës.

Të nesërmen na pret rruga për Stenli Pul. Të premten me 14, n'ora 9 të mëngjesit arrijmë në Brazavil[2]).

Brazavil.

Vendi i çuditshëm, ku s'ban aq nxehtë sa të djersitet njeriu. Gëzohem si fëmi tue i ndjekë insektet e panjohtuna. Ende s'mund të ngushllohem që lashë me më shpëtue prej dore nji brfgjatë i bukur, porsi bari i gjelbërt, me krahë të praruem, zebrue, mbulue me vija të mshelta e të çelta në formë krymbi me dimenzione të nji bubrreci, me krye shum të gjanë, armatosë me nofulla të prehta. E zuna në nji vend mjaft të largët, tue mbajtë për krahu në mes pëlqyerit dhe të diftuesit; në momentin kur deshta me e futë në shishëz me cianik, më shpëtoi dhe menjiherë fluturoi.

Zâ disa flutura të bukura bishtalake, ngjyrëblertë me pika të zeza mjaft të zakonshme; mandej nji flutur tjetër pak mâ të rrallë, që i përngjan makaonit, porse mâ e madhe, e verdhë me vija të zeza (ashtu siç pata pa në fidanishte në Dakar).

Sot në mëngjes, u kthyem në grykën e Kongos dhe të Xhuès, afër gjashtë kilometra nga Brazavili (Aty qemë dje në perëndim të diellit). Katund i vogël peshkatarësh. Shtrat i çuditshëm lumi të thatë, trasue prej nji grumbullimi të pakuptueshëm rane pothuejse fare të zezë; me të shkue mendja

---

[1]) „E vetmja arsye e të ngrehunit të këtij qyteti âsht pozita e tij në pikën ku merr fund lundrimi për të fillue hekurudha. Ndërtue për ngutë në mes shkambijvet, me kushte higjenike minimale, ky qytet u bân përshtypje mâ të trishtueshme gjithë Francezëvet, që janë të shtrënguem me bujtë aty, edhepse nëpunsit e hekurudhës belgjiane janë mjaft fisnikë".

[2]) „Hekurudha (nga Matadi në Kinshasa) që zgjatet 400 km. nëpër nji Zvicër të vërtetë afrikane, ka pasë nevojë për nji numër të madh punimesh arti dhe ka kushtue afër 70 milion. Kjo âsht kryeképut vepra e Kolonelit This, që ia parashtroi projektin qysh me 1887. Punimet e para toksore patën fillue në mars 1890, mirëpo tetë vjetë mâ vonë, prap në mars 1898, lokomotiva e parë arrijti vetëm deri në Stenli Pul. Shoqata tashpërtash realizon mâ se nji milion t'ardhunash në muej. Ajo jo vetëm transporton të tana prodhimet e mbrendis së Kongos belgjikase, por âsht gjithashtu e vetmja rrugë tashpërtash e çelun për të depërtue në Kongon e Mesme, në Samga, N'Ubangi dhe në viset e Çamit".

Shëvaljè, ibid., f. 3.

se âsht nji akullnaje. Këcejmë ndër këto shkambij të rrumbullakët prej njanit në tjetrin deri në brigjet e Kongos. Nji shteg i vogël, fare në buzë të lumit; gjimi i vogël në hije me nji barkë në të. Nji numër i madh fluturash të ndryshme; mirëpo unë kam vetëm nji rrjetë — edhe atë pa bisht — e prandej m'ikin më të bukurat. I afrohemi nji vendi më të pyllzuem, fare pranë rrjedhës së lumit, ujnat e të cilit janë bukur më të kthjellta. Nji bombaks i madh, me nji trashsí vigane që e ven në dukje. Në rranzë të tij buron nji krue. Pranë bombaksit nji amorphophallus ngjyrë viollce e mbyllët mbi nji kallam nji metre plot therra. Shkyej lulen dhe gjej në fund të pistilit nji grumbull krymbash të vegjël. Disa lisa të cilët vendasit i kanë ndezë, digjen dalëngadalë, tue fillue nga fundi.

Jam tue i marrë këto shënime në kopshtin e vogël të kasolles shum të kandshme që Z. Alfasa, përkohsisht Guvernator i Përgjithshëm, na ka vû në dispozicion. Nata âsht e vokët; asnji puhí. Pa pra ndiejmë nji koncert burkthash, të cilit ai i bretkocavet i shërben si bazë.

Vizita e tretë nepër rrjedhën e shpejtë të Kongos. Porse këso here kalojmë më mirë, t'udhëhequn bashkë me disa tjerë prej Z. dhe Z-ës Shomel, tejkalojmë nji degë të Xhues me barkë dhe arrijmë madje në bregun e lumit, ku naltsija e valëve dhe fuqija e rrymës janë veçanërisht të dukshme. Qielli shkëlqyes me qetsin e vet e vulos këtë pamje, më tepër madhshtore se sa romantike. Kohë mbas kohe, nji vorbull len nji vijë të thellë; nji tufë shkume këcen përpjet. S'ka asnji ritëm. Ky çrregullim valësh s'më pëlqen fare.

— „E a do të besojshit se nji pamje e këtillë ende âsht kah e pret piktorin e vet"! thot njeni nga të ftuemit, tue më shique. Asht nji ngacmim të cilit s'do t'i përgjigjem fare. Arti përfshin në vend matunin dhe përbuz çdo tepri. Përshkrimi s'del më i bukur poqese, në vend që të thohet nji fjalë, janë shkrue dhetë. E kanë pasë qortue Konradin, në *Tifon*, sepse gjoja s'paska marrë para sysh momentin më të fortë të furtunës. Mû për këtë arsye përkundrazi e admiroj pse âsht ndalë pikërisht në pragun e asaj gjaje që âsht e tmerrushme, tue i lanë parafytyrimit të lexuesit lojë të lirë, mbasi e ka çue deri n'at pikë ku tmeri s'dukej i tejkalueshëm. Porse, me besue se fisnikija e artit qëndron në zmadhim pa masë të mbrendis, âsht nji gabim që banë gjithkush. Lexoj në buletinin e Shoqatës së gjurmimevet Kongoleze (№ 2):

„Këto furtuna, furija e së cilavet âsht pa masë, janë, simbas mendimit tim, sqena më e bukur e natyrës nëntropikale. Do të përfundoj tue shprehë keqardhjen time që, në

mes të kolonistëvet, mos të ketë qëllue ndonji muzikant i zoti për t'i interpretue në gjuhën e muzikës". Këtë keqardhje s'mund ta kuptojmë fare.

24 e 25 gusht.

Procesi Sambri.

Sa mâ i trashë nga mendja të jetë i bardhi, aq mâ kafshë i duket zezaku. Na e dënojmë nji administrator të mjerë, dërgue tepër i ri dhe pa udhzime të mjaftueshme, në nji vend shum të largët. Do t'ishte dashtë aty nji forcë e madhe karakteri, vlerë e madhe morale dhe intelektuale, që atij pra i mungojshin. Tue mos i pasë këto cilsina, për t'i mbajtë në grusht vendasit, njeriu përdor forcën e pasigurtë, gulçuese dhe të paturp. Njeriu frigohet, bâhet i krisun. Në mungesë t'autoritetit të natyrshëm, njeriu kërkon me sundue me terror. Humb taktin, e mandej asnjâ s'mjafton për ta zbutë pakënaqsin që rritet ndër vendasit, shpeshherë fare të butë, porqë padrejtsit, shtypjet, krimet e revoltojnë[1]) dhe ua humbasin durimin.

Nji gjâ që duket se rrjedh nga procesi, âsht mbikëqyrja e dobët. Do të duhej me dërgue nëpër vende të vetmueme të kerrmës vetëm nëpunës tashmâ të dalluem për zotsi. Derisa mos t'ketë tregue vlerën e vet, administratori ende i ri ka nevojë me u kontrollue rreptsisht.

Avokati mbrojtës përfiton nga ikjo çashtje, për ta paditë administratën në përgjithsi, me efekte të lehta oratorije dhe me gjeste a la Daumier, që deri tash besojsha se kishin dalë jashtë përdorimit. Tue pasë parapa sulmin, e për t'i bâ ballë, Z. Pruto, shef kabineti i Guvernatorit, kishte pasë marrë me guxim anën e prokuroris publike, gjâ që disa e gjetën si „të pavend".

Asht për t'u shënue dobsija hutuese e të dy interpretëvet; kryekëput të paaftë me i kuptue pyetjet e bame prej gjykatsit, por që në çdo rast këta i përkthejnë, shum shpejt dhe dosido, gjâ që bâhet shkak për pshtjellime qesharake.

Thirrë me u betue, përsërisin si balosha: „Thuej: betohem", përcjellë me gazin e madh të publikut. E kur transmetojnë deponimet e dëshmitarëvet, ngatrrohen dhe mâ keq.

I padituni dënohet me nji vjet burgim bashkë me avantazhin e ligjit Beranzhè.

S'po mundem me dhanë nji mendim mbi numrin mjaft të madh të vendasvet që marrin pjesë në debate dhe e ndëgjojnë

---

[1]) Sa të randa ishin faktet për të cilat mund të qortohej, Sambri, ububu! mâ në fund, na do të shohim edhe gjana mâ të këqija.

gjykimin. Dënimi i Sambrit a thue e kënaq ndjenjën e tyne të drejtsis? ...

Gjatë seancës së tretë dhe të fundit të këtij procesi të mjerë, nji flutur shum e bukur erdh e fluturoi në sallën publike, ku të gjitha dritaret janë të hapuna. Mbasi u suell disa herë rreth e përqark, ra befas mbi bankë, para së cilës qeshë ulë unë, ku mund ta rroki tue mos e trembë.

Të nesërmen e pres në vizitë Z. X., njanin nga ndihmës gjykatsit.

— „A doni të ju them fshehtsin e të gjitha këtyne gjânave? — më thot; Sambri flente me grat e gjithë ushtarëvet nën urdhnat e tij. S' ka marrî mâ të madhe. Bâni e doli njiherë prej dore, roja e vendasvet bâhet e tmershme. Asht faji i tyne pothuejse për të gjitha krimet për të cilat Sambri u akuzue. Porse të gjithë nji njizânit u bashkuen kundër tij, vetë e pe.

Këto shënime i bâj tepër shpejt „për vedi"; vnej se s'e kam përshkrue Brazavilin. Së parit çdo gjâ m'entuziazmonte: klima e re, drita, gjethet, ernat, zâni i zogjvet, madje edhe vehtja ime në mes këtyne, saqë herë mbas here s'jam në gjendje asgjâ me shtue. Asgjâ s'dijsha si thirret. Admirojsha pa mendue. Njeriu s'mund të shkruejë mirë kur âsht tepër i entuziazmuem, isha i dejun.

Mandej, mbasi kaloi habija e parë, s'gjej mâ kurrfarë kënaqsije për të folë mbi atë që tashmâ do të dojsha me e lanë. Kët qytet, të rallë pa masë, e hjeshojnë vetëm klima dhe pozita e tij gjatë lumit. Në krahasim me këtë, Kinshasa duket e shëmtueme. Mirëpo Kinshasa ban nji jetë intensive, kurse Brazavili duket si me qenë në gjumë. Ai âsht tepër i gjanë për veprimtarin e kufizueme që aty zhvillohet. Qejfi i tij qëndron në plogti. Shoh sidomos se âsht e pamundun që njeriu të bajë kontakt real me asgjâ. Kurrsesi s'po më duket se gjoja këtu çdo gjâ âsht artificiale; mirëpo këtu çdo gjâ kalon nëpër shoshën e qytetnimit.

S'due me thanë se njeriu s'do të kishte me mësue shum sidomos mbi punën e aparatit administrativ; porse për të kuptue mirë, të paktën duhet me njohtë vendin. Megjithatë duken qartas shtjellimi dhe ngatrresa e të gjitha problemeve koloniale, e sidomos çashtja e hekurudhës Brazavil-Poentë Noar do t'ishte interesante me u studjue. Mirëpo nuk muej me dijtë mâ tepër se më thonë, e të gjitha të thanunat janë në kundërshtim njana me tjetrën; kjo gjâ më shtynë mos me i besue asnjenës prej atyne shamjeve. Flitet shum mbi çrregullimin, mendjelehtsin dhe moskujdesin. Due me e marrë si të saktë vetëm atë që vetë do ta kem pa, ose të paktën kontrollue mjaft. Tue mos pasë përkthyes, në ç'mënyrë me

БИБЛИОТЕКА
ЖЕЛАДИН ПОПОВИЋ
ПРИШТИНА 38|144

folë me Sarajt shtatnaltë e të fortë, që i tąkoj, dhe që i bijnë nga viset e Çadit për punimet e hekurudhës. E këta, gjithnji tue ardhë, s'kuptojnë ende asgjâ nga këto çashtje. Ndodhen aty pari, para bashksis, porsi në kopè, tue u paraqitë kur t'u thirret emni dhe tue pritë që t'u jepet pak maniok, që vendasit tjerë bijnë me kanistra të mëdha. Në ç'mënyrë me e dijtë me saktsi a âsht e vërtetë se në mes të njerëzvet që kanë punue para këtyne numri i të vdekunve ka qenë, si me thanë, tronditës? Ende tepër pak e njoh këthough vend.[1])

Angazhojmë, për fat, dy djelm të rij dhe nji gjellëbamës. Ky i fundit, që i përgjegjet emnit qesharak Zeze, âsht i ndytë. Asht nga For-Krampeli. Dy të rijt, Adum dhe Utman, janë Arabë nga Uadai, që ky udhtim kah veriu po i afron atdheut të tyne.

30 gusht.

Trullim, ndoshta edhe lodhje. Të pamunit më dobsohet; veshët poashtu trashen; edhe dëshirat tue u dobsue s'arrijnë shum larg. Asht me randsi se ruhet ky përpjestim në mes shkathtsis shpirtnore dhe fuqis trupore. A do t'isha në gjendje, madje tue hy në moshën e pleqnis, me e ruejtë në vehtën time këtë harmoni. S'e kam merak papërkulsin kryeneçe të stoikut; mirëpo tmeri i vdekjes, i pleqnis, dhe i çdo gjaje me thanë, tronditës? Ende tepër pak e tjetër nga e cila nuk kemi mundsi me u shmangë, më duket i patenzonë. Çkado që të më ndodhi, do të dojsha me i kthye zotit nji shpirt mirënjohtës dhe të magjepsun.

8 shtatuer.

Kongo-Belgjiane. — Shkojmë në Leopoldvil me veturë. E vizitojmë Guvernatorin Engles. Na këshillon me vazhdue

[1]) S'mundesha me parapa se këto probleme të mundimshme shoqnore që vetëm i parandiejsha, mbi marrëdhanjet tona me vendasit, do të më tërhiqshin aq sa me u bâ interesi kryesuer i udhtimit tim, dhe se do të gjejsha në studimin e tyne arsyen e vërtetë të qëndrimit tim në këto vend. Njohunija e cekët e kësaj çashtje ishte nji mungesë e madhe; mirëpo unë veprojsha tue mësue.

Shtegtarin e ardhun rishtas në nji vend ku për të çdo gjâ âsht e re, e ndal diçka dhe e len pezull. Tue u interesue njisoj për çdo gjâ, s'mund të dali në krye, së pari kurrfarë shënimesh, tue mos qenë në gjendje me shënue gjithçka. I lumtun âsht sociologu që merret vetëm me doke; piktori i tërhjekun vetëm me pamjen e vendit; biologu që interesohet vetëm për insekte ose për bimë; i lumtun eksperti! Këtij koha s'i mjafton as për fushën e tij të kufizueme. Sikur të kalojsha nji jetë të dytë, do të pranojsha, për hir të lumtunis sime, me i studjue vetëm termitet. (Në Brazavil do të hasi në të parat; megjithse isha i paralajmuem, këto hapën para meje shtigje të reja njohunije. Do të flasi prap mbi këto). Mos të ma shohtin, pra, për të madhe, pse s'isha në gjendje me parashtrue diçka mâ tepër përveç shiqimit të pasigurtë dhe të thate.

deri në Kokijavil (Ekuatervil) dhe na propozon që të na vejë në dispozicion nji balenëgjuejtës, që do të na çonte në Liranga, ku menduem me shkue drejtpërsëdrejti.

Ballkoni ynë âsht plot arka dhe paqeta. Teshat duhet të ndahen ndër pjesë që nuk kalojnë peshën njizet deri njizet e pesë kilogramësh.[1])

Katërdhet e tri arka, thasë dhe kosha, ngarkue me nozullimin e pjesës së dytë t'udhtimit tanë, do të dërgohen drejt n'Arshambò, ku i kemi premtue Marselit dë Kope me arrijtë për Kërshëndella. Për të kalue në Kongon belgjiane, do të marrim me vedi vetëm „gjanat ma të nevojshme"; tjerat do t'i gjejmë në Liranga, prû me anijen *Larzhò*, mrbenda dhetë ditësh. Brazavili s'ka mâ për ne asgjâ të re. Po ngutemi me shkue mâ larg.

[1]) „Çdo paqetë të përmbajë nji peshë pnej tridhetë librash" lexojmë në përkthimin e veprës „Qendra e Errsinavet" (f. 118). Tridhetë kilogram do të na duhej me e lexue në të vërtetë, (a 60 lb load, thot teksti anglez; me fjalë tjera 27 kilogram e 21, meqenëse 1a 1b, angleze përfshin 453 gram.)

KREU I II

LUNDRIM I NGADALTË LUMIT PËRPJETË

5 shtatuer.

Sot nadje, n'agimin e ditës, nisemi nga Brazavili. Kalojmë nëpër Pul dhe vazhdojmë kah Kinshasa ku duhet të hypim n'anijen *Brabant*. Dukesha e Trevizës, dërgue prej Institutit Paster vjen bashkë me ne deri në Bangi, ku e pret detyra.

Kalojmë Stenli-Pulin. Qiell i vranët. Do të nirthshim, sikur të frynte era. Limani âsht plot ishuj, e brigjet e këtyne përputhen me ato të lumit; disa nga këta ishuj janë të mbuluem me çuba e pyje t'ulta; tjerët janë zallina t'ulta, veshë aty-këtu me kallama të rrallë. Në disa vende, sipërfaqja e përhimtë e ujit duket e qetë megjithse rryma nëndetare âsht e fortë. Ka dhe kundrarryma, me kthesa të mprehta që ecin në drejtim të kundërt e që vehen në dukje nga nji grumbull ishujthash plot bar që flluskon mbi det. Ndodh nganjiherë që këto ishujtha të jenë të shumta. Kolonistët kanë dëshirë me i qujtë „koncesione portugaleze". Na kanë thanë sa e sa herë se ky udhtim Kongos përpjetë gjithnji bâhej me nji monotoni të pashprehshme. Jemi të lumtun që s'e njohim. Çdo gjâ do të marrim vesh për të parën herë e tash dalëngadalë po e shijojmë visoren. Gjithnji e kemi ndërmend se kjo âsht vetëm parathanje e nji udhtimi që me të vërtetë do të fillojë atëherë kur do të jemi drejtpërdrejt në lidhje me vendin. Derisa s'do t'i shiqojmë veçse nga anija, këto vise do të jenë për ne vetëm dekor i largtë e shum pak real.

Ecim fare pranë bregut belgjian. Andej poshtë, krejt larg, bregu francez mezi dallohet. Tokë e rrafshtë e pamasë, mbulue me kallama, ku shiqimi im kot kërkon me pa ndonji hipopotam. Në bregdet, prej kohe në kohë, vegjetacioni

shpeshsohet. Lisat e vegjël dhe pyjet i zavendsojnë kallamat; porse gjithnji, qofshin lisa apo kallama, vegjetacioni depërton thellë në lum — ose lumi në gjelbrimin e bregdetit, sikurse ndodh në rastin e baticës (na thomë se niveli i ujit mbrenda nji mueji do të jetë shum mâ i naltë). Rremba e gjethe notojnë mbi ujë, e vorbulla e anijes, si me përgdhelje indirekte, tue kalue i çon nalt lehtas.

Mbi urë, rreth tryezës së përbashkët, nja njizet të ftuem. Mandej edhe nji tryezë tjetër, përballë së parës, ku i kanë vû tri mbulesat tona.

Nji bjeshkë bukur e naltë mbyll fundin e gjinit, para së cilës shkon gjini gjithnji tue u zgjanue. Lëvizjet sipërfaqsore t' ujit rriten e bahen mâ të fuqishme; mandej *Brabanti* hyn në „koridor". Brigjet bahen të rrëpinta dhe dendsohen. Kongo kalon atëherë në mes të nji vargu të ndërpremë kodrash të nalta e të mbulueme me pyje. Majet e këtyne kodrave janë të çveshuna, apo të paktën duket se i mbulon bari i ulët, porsi „kashta" vogeziane; aty-këtu kullosa ku shpresojmë se do të shohim tufa bagtije.

Ndalemi para nji stacioni, ndërtesa me dërrasa, kah ora dy (e theva sahatin tim dje mbrama). Hije të kandshme nën njifarë druni Brazilije. Populli i plogësht, para disa kullosave. Për të parën herë shoh ananas në lule. Disa flutura të çuditshme, që jam tue i ndjekë kot me nji rrjetë në dorë, porse bishtin e kësaj rrjete e humba dje në Kinshasa. Drita âsht madhshtore; s'âsht tepër nxehtë.

Anija ndalet në fillim të mbramjes pranë bregut francez, para nji fshati të mjerë: njizet kasolla larg njena tjetrës rotull nji shtëpije druni që shërben si stacion, e këtu furnizohet *Brabanti*. Saherë që anija i afrohet bregut, katër zezakë dy përpara e dy mbrapa, zhyten dhe i afrohen bregdetit për t'i lidhë litarët në tê. Ura e përkohshme âsht rrëxue, kjo edhe ashtu s'mjafton prandej i shtojnë edhe disa dërrasa tjera të gjata. Shkojmë kah katundi, prî prej nji shitsi të vogël rruzash që udhton bashkë me ne; nji rrjetë e çuditshme e vogël dhe e kaltërt me vija të bardha ia mbulon shtatin e i bije deri te shallvaret e nankinit S'kupton asnji fjalë frengjisht por buzëqesh aq ambël kur e shiqojnë, saqë edhe vetë i hedhi shpeshherë nga nji shiqim. E kalojmë fshatin, tue shfrytzue kështu dritën e fundit të ditës. Vendasit të gjithë janë zhuganë, plot puçrra ose të ndytë, nuk e dij; asnjani s'ka lëkurë të pastërt e të shëndoshë. Për të parën herë pashë frytin e jashtëzakonshëm të pasiflorës.

Hana pothuejse ende e plotë qet faqen mbrapa revet. pikërisht para anijes që ec drejt përpara në vijen e dritës së vet. Nji erë e lehtë fryn nga mbrapa dhe para nesh rrëzon nga tymtari nji mori të mrekullueshme shkëndijash: njeriu do të kujtonte se janë xixilloja. Tue mendue gjanë e gjatë, shoh se më duhet të shkojë në kabinë, me u fshehë e me u djersit nën rrjetën e ngushtë të miskojavet. Mandej dalngadalë ajri freskohet, vjen gjumi... Më zgjojnë disa britma interesante: prap çohem e zbres mbi urën e parë ndriçue mezi prej furrës ku gjellëbamsit përgatisin bukën tue qeshë me të madhe dhe tue këndue. Nuk e dij të tjerët, shtri gjithashtu krejt afër, munden me fjetë. Ndër nji grumbull arkash, nën dritën e nji llampe vigane, tre zezakë të mëdhej rreth nji tavoline lujnë me të holla; tinëz, sepse ndalohet bixhozi n'anije.

5 e 6 shtatuer.

Rilexoj ligjeratën funerale për Anrietën e Francës. Tue lanë në nji anë përshkrimin e mrekullueshëm të Kromvelit si dhe njifarë fjalije në fillim mbi kufijt e skizmës nga ana e zotit, unë s'shoh aty gjâna shum të shkëlqyeshme, të paktën përsa i përket shijes sime. Megjithatë po e nënvizoj këtë rresht: „... edhe në mes të dhimbjeve mâ vdekjepruse, njeriu ende gjithnji âsht në gjendje me u gëzue"; dhe „... ndërmarrje... suksesi i së cilës duket i sigurtë, pra me aq saktsi parashifet". Abuzim citatesh boshe.

Ligjërata për Anrietën e Anglis, që rilexoj menjiherë mandej, po më duket shum mâ e bukur dhe mâ e qëndrueshme. Këtu prap gjej mundsi të mrekullohem mâ së shumti. Porse çfarë pseudo gjykimi! A mund të merret me mend ndokush që do t'i thonte udhtarit: „Mos e shiqoni visoren e pasun rreth e përqark, âsht mâ mirë të kënaqeni me pamjen e mureve të vagonit, meqenëse këto nuk pësojnë kurrfarë ndryshimi". Ta merr mendja! do t'i përgjegjesha, miaft do të kem kohë me pa sende që s'ndryshojnë, mbasi po më thonë se shpirti âsht i pavdekshëm; mâ mirë më lejoni që të kënaqem shpejt e shpejt me këto gjâna të rastit dhe toksore, që duken e zhduken prap mbrenda momentit.

Mbas ditës së dytë pak si të mërzitshme e kaluem natën pranë misionit amerikan në Çumbiri, ku qysh n'orën gjashtë qemë ndalë me anije. (Nji datë përpara *Brabanti* s'u ndal fare). Ndërsa kalojshim nëpër katund, dielli perëndonte; palmat, bananet plot fryte, shum mâ të bukura se të gjitha ato që kam pa deri këtu; ananasi, si dhe njifarë druni i madh me rrajë të ngranshme. Pamje begatije. Këndej kurrkund s'ka

misionarë. Tanë nji popull ndodhej në bregdet, tue pritë që të zhgarkohet anija, sepse para se t'afroheshim këtu patëm kalue pranë nji numri të madh katundesh mjaft të randsishme.

Mbasdarke, me errsi të plotë, zbritem prap në tokë, përcjellë prej nji grumbulli fëmijsh ngacmues dhe tallës. Mbi vendet e ulta të buzëlumit, xixilojat e panumërta e zbukurojnë barin, porse fiken menjiherë nëse njeriu don me i rrokë. Eci përgjatë lumit dhe ndalem n'urën e parë, rrethue prej zezakëve t'ekipit tonë, dhe ulem mbi nji tryezë pranë shitsit të vogël rruzash i cili, i përgjumshëm, e mban dorën e vet n'at timen e në krahun tim e ven kryet.

Të hanën në mëngjes, 7 shtatuer.

Në të zgjuem, kemi para vedit nji pamje shum madhështore. Ndërsa hyjmë në gjinin e Bolobos, lind diell. Asnji rrudhë mbi sipërfaqen e madhe t'ujit, madje as kurrfarë flladi që mund të prishi sado pak sipërfaqen e lëmuet detare; cipë e paprekun në të cilën me fytyrë në gas pasqyrohet qielli i kthjellët. Kah lindja disa re të gjata skuqë prej diellit. Në perëndim, qielli e liqeni kanë po at ngjyrë margaritari të vranët me nji hieshi të kandshme, sedef i shkëlqyeshëm në të cilin përmbahen të përzjemë ende gjitha tonet, e që tashmâ âsht tue premtue nji ditë të pasun me ngjyrna. Larg, disa ishuj të vegjël e shum t'ulët notojnë pa pra mbi njifarë lande fluide... Pamja magjepse e kësaj visorje mistike zgjat shum pak; sështpejti dalin në shesh rathët, vijat dallohen; ndodhemi para pamjes së re.

Nganjiherë flladi fryn aq lehtas, aq ambël dhe aq kandshëm saqë, tue marrë frymë na duket se jemi fare të lumtun.

Gjithë diten jemi sjellë në mes t'ishujvet; disa nga këta janë mjaft të pyllzuem, disa tjerë mbulue me papirus e kallama. Nji lamsh i çuditshëm rrembash të shpeshtë thellohet n'ujin e zi. Nganjiherë shifet ndonji katund me kasolle që mezi dallohen; porse palmat e bananat na e paralajmojnë kurdoherë. E visorja, e pasun në monotoni, ngel gjithnji aq tërheqse saqë më vjen randë me e flijue për gjumin e mbasdrekës.

Perëndim i mrekullueshëm i diellit, që e praron pagabueshëm ujin e lëmuet. Rê të denduna e errsojnë tashmâ horizontin; porse qielli në nji skaj të vetin çelet për mrekulli, e kështu del në dritë nji yll i panjoftun.

8 shtatuer.

Asht gëzim me kujtue se oratori i shêjtë duhet t'u falënderojë për pasjetesën e vet në kujtesën e njerëzvet pikërisht

cilsive të veta ma profane, porse që atij vetë i dukeshin si fare të kota.

Shpresojsha se do të shihsha nji vegjetacion që do të më lente mbresë mâ të thellë. I shpeshtë, me të vërtetë, por jo edhe shum i naltë, tue mos prekë as qiell as tokë. Sot në mën gjes, ishujt rreshtohen në pasqyren e madhe të Kongos në nji trajtë aq të hieshme saqë na duket se po endemi në nji parl me ujë.

Nganjiherë ndonji lis i çuditshëm naltsohet nga pylli dendun bregdetit dhe qëndron krejt i vetmuem në simfonin e ngatrrueme vegjetale. Asnji lule; e vetmja ngjyrë e gjelbërt e njillojshme, shum e mbyllët, e pajis këtë visore me nji qetsi solemne, të ngjashme me atë t'oazavet njingjyrshe, e me nji fisniki që s'e arrijnë visoret e pasuna të vendeve tona të veriut[1]).

Dje mbrama, u ndalëm në N'Kunda, mbi bregun frances. Katund për çudi e bukuri, porse edhe mâ tepër zbukurohet në parafytyrimin e njeriut; sepse këtu nata âsht nji nga mâ t'errtat. Mezi dallohet shtegu me zall mbi të cilin ecim. Kasollet janë shum larg njena tjetrës; megjithatë qe njifarë rruge, apo sheshi shum i zgjatun; mâ larg, tokë e ulët, kënetë ose lum, nga çdo anë lisa me origjinë të panjofitun; dhe, befas, jo larg nga ky ujë i fshehun, nji vend i rrethuem ku shihen tre kryqa të drûjtë. Ndezim nji shkrepës për t'i lexue mbishkrimet e tyne. Qenkan vorret e tre oficerëve francezë. Pranë vorrezavet nji lis vigan euforbe që me pamjen e vet s'ia lëshon rrugën qiparisit.

Të shamet e tmershme të „Leonardit", njifarë kolosi i shkurtë, me flokë të zez krehë á la Balzac, që i bijnë kaçurrel mbi fytyrë shpatuke. Asht i dehun dhe, tue qëndrue mbi urën e *Brabantit*, s'i len gjâ pa i thanë djaloshit që njani nga udhtarët posa e angazhoi e që ai kujton se gjoja ka të drejtë me e marrë me vedi. Njerzit frigohen për djalin nëse do ta arrijë me e rrembye. Mandej kthehet e nuk di se n'adresë të çfarë Portugalezi i zbras të gjitha ato fjalë të veta të ndyta. E përcjellim me shiqim n'errsi të natës, mbi bregdet, deri përballë nji anije të vogël që, nëse kuptojmë mirë, Portugalezi në fjalë posa ia paska ble, porse ende s'ia paska pague.

---

[1]) Në përshkrimin e bukur t'udhtimit të vet, Ogyst Shëvaljè, që në gusht (1902) kalonte nëpër Kongo, përkundrazi ket pjesë të pyllit e përshkruen si shum të lulzueme. Madje edhe nepër viset ekuatoriale stina e lulevet zgjat vetëm nji kohë të shkurtë.

Kur do të kalojmë në pranverë nëpër Kamerun, do të mrekullohemi me fusha mbulue me lule të mëdha amarilisi, gjâ që s'do të kishim mundë me pa as disa ditë mâ vonë as mâ heret.

„Duhet të më japi tetëdhetë e gjashtë mijë frangë, ai pleh, ai faqezi, ai Portugalez. S'âsht mâ në fund ky kurrfarë Portugalezi i vërtetë. Portugalezët e vërtetë rrijnë në shtëpija të veta. Kemi tri lloje Portugalezësh, ata që janë Portugalezë të vërtetë; mandej Portugalezë poshtërsije; dhe mandej poshtërsi Portugalezësh. Sa për këtê, ky âsht poshtërsí Portugalezi. Faqeziu! I poshtri! M'i ka tetëdhetë e gjashtë mijë frangë..." E prap e vazhdon, dhe bërtet e përsërit të njajtat fjalë, pikërisht po ato, po me atë rend, pa u lodhë aspak. Nji zezake e rrok për krahu; s'ka dyshim se ajo i âsht „e zoja e shtëpis". Mirëpo ai e shtyn në mënyrë brutale, e të gjithë besojnë se shkon me e rrahë. I shifet forca herkuliane...

Nji orë mâ vonë, qe ku na del mbi urë të Brabantit. Dëshiron me cakrrue gotën me komandantin; mirëpo, tueqenëse ky, shum i vendosun, s'ia jep shampanjën që ai ia kërkon. tue u bazue në njifarë rregullorje që e ndalon përdorimin e alkoolit mbas orës nandë, i dehuni zemrohet dhe zen ta shajë. Mâ në fund zbret, porse, nga bregdeti, gjithnji e shan dhe i kërcënohet, derisa, në skaj tjetër t'urës, tue u dridhë e me lot në sŷ, komandanti i mjerë, zhytë n'errsí të natës, në shoqnin time, e përbin turpin e s'bân zâ. Asht Rus, nga suita e Carit, dënue me vdekje prej gjyqit revolucionar, por që ka gjetë punë në Belgjikë, tue pasë lanë të shoqen e të bijen në Leningrad.

Mbasi Leonardi mâ në fund shkoi dhe humbi në natë, tash ky i vetmuemi i mjerë proteston: „Admiral! Kujton se jam admiral... Por unë s'kam qenë kurr admiral..." Ka frigë se dukesha e Trevizës mos t'u ketë besue ndoshta fjalëve të mbrapshta të Leonardit. Të nesërmen do të na thotë se si s'ka mundë me i mbyllë gjith natën syt. E për ta bindë se sa simpati të madhe ushqejnë për të ushtarët, që deri atëherë e quejshin me nji fjalë të thjeshtë: „kapiten", sot nadje të gjithë e kush mâ parë përpiqen me e titullue „Komandant".

Pamja e visores i afrohet asaj që besojsha se do t'ishte; bâhet e *ngjashme*. Shum lisa jashtëzakonisht të naltë s'pengojnë që shiqimi të shkojë tej e mâ tej. Aty-këtu ngapak rrallohen, tue lanë të shihen gjiret e thella blerimi, e tue trajtue vende misterioze shtretnash e, edhe nëse lianat thuren rreth tyne, e bajnë këtê si fije aq të holla saqë përqafimi i tyne duket plot andje, dashuni dhe siguri.

8 shtatuer.

Mirëpo kjo zdenhallje s'zgjati shum kohë. Sot në mëngjes, derisa po i shkruej këta rreshta, ishujt midis cilëve kalojmë duken vetëm si grumbuj të njitrajtshëm.

Mbramë gjithë natën patëm lundrue. Sonte, në mbarim të mbramjes, e lëshojmë spirancën në mes të lumit për t'u nisë me agimin e parë të ditës.

Dje, skelja në Lukolela qe jashtëzakonisht e gjallë. Tue shfrytzue kohën e pritjes, që të tre hypëm nëpër shkallë të bukura druni që sharrtoren e randsishme të bregdetit e lidhin me katundin përbrî. Mandej, para nesh tue ndjekë shtegun, që depërton thellë në pyll, u zhytëm pothuejse të tmeruem në nji pjesë magjepse të pyllit. Ky s'ishte ende pyll i madh e i errët, porse ishte disi solemnë, mbushë me trajta, erna dhe zhurma të panjohtuna.

Me vedi pruna disa flutura shum të bukura; me shumicë fluturojshin mbi shtegun tonë, por me nji shpejtsi aq të pabesueshme saqë lodheshim tepër tue i zanë. Disa nga këto, të kaltërta e të krirta janë si morfoza bishtalake, me krahë mjaft të shkurtë, porsi ato të Francës.

Ndonjiherë hasim në rrugina të ngushta uji nën degzat mbulue vende-vende me këneta dhe parafytyrojmë se ndodhemi para kasollevet parahistokrike ngrehë mbi ujë. S'ka asgjâ mâ tërheqse se kjo errsi e fshehët. Palma e hollë që ngjitet përpjetë me fletë të mëdha e të hieshme për rreth shtizës së lakueme âsht lianë që mâ së shumti haset nëpër këto vise.

12 shtatuer.

Me 9 arrijmë në Kokijavil. Jam mërzitë. Po kam frigë se s'do të m'interesojnë mâ këto shënime, po bana e i lash vetëm nji moment mbas dore. Guvernatori na ka vû në disponim nji automobil dhe i njerzishmi Z. Zhado, prokuror i Mbretit, na shoqnon nëpër lagje të këtij qyteti të gjanë dhe ende pa trajtë të pacaktueme. Njerzit e admirojnë jo aq qytetin ashtu si âsht se sa atê që shpresojnë se do të jetë mbas nja dhetë vjetsh. Spital i bukur vendasish në ndërtim e sipër, porse ku tashmâ nuk mungon gati asnji send[1]).

Drejtori i këtij spitali âsht Francez, Algjerian energjik në pamje, mjek me merita të mëdha, duket, dhe âsht gjâ e vajtueshme që me nji trajtim të mirë s'kanë mundë me e

[1]) Për të mos u trishtue tepër tue krahasue me spitalin tonë në Brazavil, detyrohemi me thanë se Belgjikasit, tue pasë vetëm nji koloni mund t'i kushtojnë të gjitha përpjekjet e veta vetëm asaj; se Kongo përkundrazi âsht mâ e mbrapambetuna koloni e jonë dhe për fat në këto kohët e fundit njerzit në Francë janë tue u përpjekë me ta paksue mjerimin.

ndalë në Kongon franceze, ku asistenca mjeksore âsht bâ çashtje dite.[1])

Me 11, hyjmë në fidanishten e Ealas, qëllim i vërtetë i vizitës sonë në Kongon belgjiane. Z. Gosens, drejtor i këtij kopshti, na i prezanton nxansit e vet mâ të shquem, drûjt e kakaos, ata të kafes, mandej disa drûj buke, qumshtorë, qiriu, të pëlhurës, si dhe at drû të çuditshëm bananje që rritet në Madagaskar, „druni i udhtarit", gjethet e të cilit lëshojnë, kur të ja presish bishtin me brisk, nga nji gotë ujë të ftohët për udhtarin e etshëm. Tashmâ patëm kalue n'Eala, nji ditë përpara, disa orë të kandshme. Dija e pashtershme e Z. Gosensit dhe dëshira e tij e palodhshme për ti dalë përpara kureshtjes sonë të pangishme.

13 shtatuer.

Ditët mâ interesante janë pikërisht ato kur s'ka asgjâ për t'u shënue. Dje, heret në mëngjes, më ndërpreu automobili, që posa erdh me na çue n'Eala, ku do të hyjmë në balenëgjuejtës. Nji plemeni e madhe, gjatë natës, e kishte freskue pak atmosferën; megjithatê ndihej nji nxehtsi e kandshme. Hyjmë në „Busira", dhe zbarkohemi midis kallnishtevet përballë Bolombos, lagjes s'Ealas, ku Z. Gosens kultivon farët mâ të randsishme dhe palma voji. Në bazë të kërkesës sime, na shetisin plot dy orë nëpër pyll, përgjatë nji shtegu gadi të padallueshëm, të primë prej nji vendasi t'armatosun me nji hkop në dorë për të na çelë rrugën përpara.

Sadoqë të jenë interesante për mue këto bimë të panjohtuna, më duhet megjithatê të pranojë se pylli s'më pëlqen. Shpresoj se ngjeti kam me kalue mâ mirë. Ky pyll s'âsht shum i naltë; kisha shpresë se do të shihsha mâ tepër hiesina, vende të çuditshme dhe misterioze. Ndërsa kurrkund as lule as ferrishte. E kur marr e pyes përse kështu, sikurse ndonji pikë t'i mungojë programit të shpallun, më përgjegjen se „s'i bân vendi".

Kah mbramja, shkojmë deri n'X... ku na presin automobilat. Rrypina të mëdha toke me kallama në buzë të lumit përhapin nji ngjyrë të gjelbërt të kandshme. Trapi sillet mbi nji cipë abanosi nëpër nimfea të bardha, mandej zhvetet ndër degë në nji rrafshinë të vërshueme; trungjet lakohen mbi feksimet e veta. Rreze të pjerta depërtojnë nëpër gjethe. Nji gjarpën i madh e i gjelbërt nget nga nji degë në tjetrën dhe tue u shmangë para djelmoshave tanë humbet në vendin mâ të dendun të pyllit.

[1]) Për të njajtat arsyena financiare mjeku francez e drejton spitalin shembulluer në Kinshasa.

14 shtatuer.

Nisemi nga Kokijavili n'orën tetë me nji anije që duhej të na çonte në liqenin Tomba; mirëpo ngutemi për së tepri, nga shkaku se i kemi pasë ba fjalët me u takue me anijen *Larzho* në Liranga, me 17 të këtij muejt. Liqeni qenka „i rrezikshëm". Plemenija do të mundte me na vonue. Anijen *Rybi*, në të cilën ndodhemi, do ta lamë n'Irebu, ku do të jemi me 15, dhe nga ku balenëgjuejtsi do të na çojë në Liranga. Qielli âsht mjaft i vranët. Dje mbrama, vetima të mëdha ndriçojshin në qiell, e më dukeshin shum mâ të mëdha se sa ato t'Europës, porse disi të papashme apo shum të largta që t'iu ndihej murmurima. Në Kokijavil miskojat na përbijshin. Natën mbulue me djersë mbyteshin nën rrjeta të ngushta. Insekte të mëdha vërsueleshin mbi mbulesat tona.

Dje, në bregdet, me zâ të naltë shitej mishi i kuajve t'ujit: erë e padurueshme. Turma endet tue uluritë; diskutime të shumta, grindje, sidomos ndër gra, porse çdo shamatë merr fund me të qeshun.

Rybi u rrethue me dy balenëgjuejtës, të gjatë ashtu si âsht dhe vetë, ngarkue me drû, arka e zezakë. Asht fllad, lagshti dhe vransi e tmershme. Posa niset *Rybi*, tre zezakë ia fillojnë nji tam-tami shurdhues, mbi nji pacërkë dhe nji lodër bukur të madh druni, të gjatë porsi gryka e topave të moçëm dhe gdhendë e larue pa kurrfarë shije.

Rilexoj ligjeratën funerale për Mari-Terezën e Austris. Vende-vende për mrekulli; besoj se kjo më pëlqen mâ tepër se sa ato për dy Anrietat.

15 shtatuer.

Rybi na zbarkoi n'Irebu, menjiherë si ia nisi nata. Na pranoi në vizitë komandanti Mame, udhëheqës i kampit ushtarak, njenit nga mâ të moçmit në Kongon belgjiane. Nji rrugë e bukur në të dy anët me palma tridhetëvjeçare përgjatë lumit (apo të paktën gjatë degës që derdhet në liqenin Tomba), na çon në nji shtëpi të vogël që e kishin rezervue për ne. Hamë sillë te komandanti. Miskojat na shkyejnë.

Sot nadje shetisim me balenëgjuejtës kah liqeni Tomba. Lundërtarët këndojnë disa kangë për bukuri. Arka metalike, në bisht të balenëgjuejtsit, shërben si trompetë, të cilës, nji nga zezakët, me nji shkop në dorë i mëshon pa u lodhë; e me këtë rast tanë anija, poashtu metalike dridhet pa pushue; njeriu do të mendonte se ritmi i rregullt i ndonjifarë ventili âsht tue rregullue hovin e lundërtarëvet. Mbrapa atij që âsht kah i bjen arkës së madhe, nji vendas mâ i ri, me nji

shkop në dorë ndërkohë e prish me nji sistem të rregullt sinkopash këtë ritëm të vrazhdë.

Ndalemi në Makoko (Boloko), katund i vogël mbi nji përrue që e lidh Kongon me liqenin Tomba. Kemi mjaft kohë për të shkue deri në liqê. Asht vapë e madhe. Dielli i jugut t'i ban trut me vlue. Mbi bregdet, i ndjeki fluturat e zeza me vija të kaltërta. Mandej, ndërsa përgatitet silla jonë, hyj, bashkë me dy shokë, në pyll që ndodhet në skâj të katundit. Flutura të mëdha dhe të panjohtuna thuese lindin nga hapat tanë, fluturojnë para nesh me shpejtsi të habitshme, e mandej zhduken ndër liana ku s'mund t'i arrijë rrjeta ime. Ka dhe sosh që janë shum të mëdha e unë tërbohem që s'po mundemi me i rrokë. (Megjithatë i kapi disa; porse ato mâ interesantet më shpëtojnë prej dore). Ky vend i vogël pylli po na duket mâ i bukur se sa çdo gjâ tjetër që patëm rast me pá tue bredhë poshtë e nalt rreth Ealas. Arrijmë në nji luginë të vërshueme; uji i zi ia dyfishon thellsin pellgut; njifarë lisi me trung vigan e shum i trashë i shtrin degët e veta; ndërsa i afrohemi, nji kangë zogu zbërthen nga thellsit e hijes, e largtë, randue me hije, me tanë këtë hije të pyllit. Zbritje kromatike interesante e zanit të tij të zgjatun.

16 shtatuer.

Nisemi nga Irebu me balenëgjuejtës. Pothuejse përballë nesh ndodhet Liranga; por lumi Kongo, në këtë vend, âsht tepër i gjanë, e plot ishuj. Kalimi përtej zgjat mâ se katër orë. Lundërtarët remojnë lodhshëm. Kalojmë sipërfaqe të mëdha ku uji duket krejtsisht i palëvizshëm, mandej prej kohe në kohë, e sidomos në skaj t'ishujve, befas rryma bâhet aq e shpejtë saqë lundërtarët me përpjekje të mëdha mezi mund ta përballojnë. Nuk e dij përse, por e vërteta âsht se kemi zbritë tepër ulët. Lundërtarët duket se e njohin mjaft mirë rrugën, e s'ka dyshim se nji udhë tjetër ujit përpjetë do t'ishte shum mâ e rrezikshme.

Lajmue për ardhjen tonë nga Brazavili, nji Portugalez del e na pret, i vetmi çubardh që jeton në Liranga. Jezuiti që e drejton misionin e randsishëm në Liranga, i sëmunë, qenka detyrue me e lanë punën e vet në muejin e kaluem e me shkue për shërim në Brazavil, tue i marrë me vedi fëmijt mâ të sëmunë të kësaj krahine që dergja e gjumit gjithnji mâ tepër po i rrallon. Misioni, ku edhe na do të zamë vend, âsht mâ se nji kilometër larg nga vendi i zbarkimit tonë; në buzëlum megjithatê, porse ky âsht plot shkambij që pak a shum u pengojnë anijeve afrimin e anijeve të randa të paktën atëherë kur sipërfaqja e ujit âsht e ulët. I pasun me kopshtije, katundi shtrihet anës lumit.

Mbasi e kalojmë rrugën e bukur me palma, arrijmë para nji kishe me tulla, përbri nji ndërtese tjetër ku do të na presin si mysafir. Nji „katekist" i ri na i hap dyert dhe, meqenëse të gjitha dhomat i kanë lanë në disponim, shifet se do të jemi shum të çlirshëm. Nxehtsi e paduerueshme, lagshti, vransi. Atmosferë e randë. Për fat ajri në dhomën e ngranjes âsht shum i pastër. Mbas sillës pushojmë; çohem fare i djersitun nga gjumi. Endem shtegut të gjatë, që ngushtohej mbasi kalon nëpër kopshtije të mëdha bananesh me fletë shum të mëdha, të ndryshme nga ato që kishim pasë pá deri tash, e shum të bukura; mandej zhytet në pyll. Do të mundeshim me ecë kështu me orë, tue u ndalë në çdo njizet hapa për të pa ndonji gjâ të re. Nata afrohet. Nji furtunë e tmershme përgatitet, dhe kështu friga ia zen vendin kënaqsis. Tri herë në ditë, nga nji orë, mbahet katekizmi në gjuhë vendasish. Pesëdhetë e shtatë gra bashkë me disa djelm i japin tue i përsëritë po ato përgjegje në pyetjet që në nji mënyrë monotone u bân katekisti udhëheqës. Dallohen nganjiherë fjalët që s'kanë mundë me u përkthye: „Sakrament i shêjtë; Krezmë e mbrame; Kungim..."

18 shtatuer.

Temperatura s'âsht edhe tepër e naltë (s'kalon 32°), porse ajri âsht i ngarkuem me elektricitet, me lagshti, me ce-ce e me miskoja. Këto të fundit na i sulmojnë sidomos kambët: nyjet e kambëvet që këpucët e shkurta s'munden me i mbrojtë; depërtojnë nëpër pantollona, na i sulmojmë puplat; madje edhe nën stof njeriut i përgjaken gjûjt. Me fjetë mbas bukës âsht fare e pamundun. Kështu qenka këtu kjo kohë e fluturavet. Filloj me i njohtë gadi të gjitha. Kur ndonji flutur e re më del përpara gëzimi për të âsht mâ i gjallë.

19 shtatuer.

Larzho, pret kot tash dy dit, arrin në mëngjes heret. Vemë nji flamur të bardhë përballë misionit, dhe anija ndalet në skelen e vogël, gjâ që e lehtson bartjen e vështirë të plaçkave tona me lundra. Miskojat dhe mizat ce-ce aq na bezdisin saqë s'po na vjen fare keq që po e lamë Lirangan.

Larzho âsht anije pesëdhetëtonshe, fort e kandshme; me kabina të mira; me salon përpara; dhomë e madhe e ngranjes; dritë elektrike gjithkund. Dy balenëgjuejtës t'ulët e përcjellin, simbas dokeve të vendit. Me përjashtim të kapitenit Gazanzhel, na jemi të vetmit të bardhë në të; mirëpo, me ne udhton „biri Melez", stramastik mjaft i kandshëm në

dukje e në sjellje. I ati âsht njeni nga kolonistët mâ në zâ të „vendit".

Dalim nga Kongo dhe hyjmë n'Ubangi. Ujnat plot mellë duken ngjyrëkafe përzie me kremë.

Plemenija na detyron të ndalemi nji orë para nji ishulli. Visorja ka dukje parahistorike. Tre zezakë vigaj tue notue dalin në bregdet. Enden nëpër pyllin e vërshuem tue kërkue me pre hûj për sondazh.

Kah mbramja, nji sule shum e ngushtë vjen te na. Del W., pronar i nji stacioni t'afërt drûsh, që do të dëshironte me dijtë se a mos po ia sjellim postën. Qenka tue shkue në Kokijavil për shërim, tue e pasë qëllue mirë thot, „nja pesëgjashtë grushta". Kështu u thonë këtu etheve të rrezikshme.

Ndalemi n'Ubangi për ta kalue natën. Populli që ngutet, s'âsht as i dukshëm, as i çuditshëm, as simpatik. Simbas fjalëvet që na thonë këtu, shohim se paska pasë të drejtë biri Melez: kasollet e këtij katundi, gjatë baticës, janë të vërshueme nji muej e gjymës rresht, e uji çohet deri përmbi gjû. Shtretnit atëherë i vejnë mbi hûj. Zjarmi për gjellë ndizet mbi kodrina. Njerzit s'mund t'enden veçse me trapë. Meqenëse kasollet ndodhen mbi ujë, lagshtija e plotë i han themelet e murevet.

Kapiteni thot gjithashtu se disa katunde mbesin tre muej të përmbytuna.

20 shtatuer.

Jam në kokërr të qejfit për punë. Dukja monotone e vendit më jep këf mundsi. Jam tue i dhanë fund leximit të nji libri të vogël të Kresonit: *Pozita aktuale e problemevet filozofike.* Mënyra se si ai e parashtron filozofin e Bergsonit më bân me kuptue se për nji kohë të gjatë paskam qenë edhe vetë bergsonien tue mos e dijtë këtë punë. S'ka dyshim se do të gjindeshin edhe në veprën time *Shënimet e Andre Valterit* faqe t'atilla që të konsideroheshin kinse të frymzueme drejtpërdrejt prej *Evolucionit Krijues,* sikur mos t'ishin datat për ta mohue këtë. S'kam besim aspak në nji sistem që si i porositun u përgjegjet shijeve të nji epoke e për suksesin që âsht tue korrë duhet deridiku t'u jetë mirënjohtës lajkave të veta që i përban.

21 shtatuer.

Traktat mbi epshet. Asgjâ tjetër në këtë vepër s'meriton të mbahet në mend veçse pikërisht ato gjâna që vetë Bosye i mbante për mâ të kota, në mënyrë që detyrohet ta mohojë mendimin e vet.

Edhe unë vetë e dij mâ në fund, e s'kam fare dyshim në këtë: s'ka asgjâ, si në jetën e nji populli, poashtu edhe në jetën tonë të përditshme, që të mos mund të japi shkas për nji spjegim mistik, teleologjik, eti... ku të mos njiheshin, nëse me të vërtetë besohet, kundërveprimet e Zotit dhe të djallit; madje edhe ky spjegim rrezikon të paraqitet si plotsisht i kënaqshëm, për të vetmen arsye sepse duket ma i hieshëm se sa çdo spjegim tjetër. Unë sot jam me gjithë shpirt kundër kësaj loje të papëlqyeshme, e që s'po më duket shum e ndershme. Megjithatë gjuha e këtij traktati âsht nga mâ të bukurat dhe Bosye kurrkund gjetiu s'âsht tregue mâ i mirë as si shkrimtar as si artist mâ i madh.

22 shtatuer.

Tash dy dit bje shi pa pushue. *Larzho* sonte u ndal para Bobolos, në bregdetin belgjian; stacion drujsh dhe fabrikë tullash.

Sot nadje, n'ora tetë, arrijmë n'Impfondo. Rruga e gjatë dhe e bukur shkon gjithnji tue u zgjanye dhe duket si kopsht publik përgjatë buzëlumit. Ujit përpjetë e teposhtë ka katunde anasish; kasolle të mjera dhe të prishuna; porse të paktën, krejt pjesa franceze duket e gëzueshme, e rregullueme mirë dhe e përparueme. Kjo jep me kuptue se çka mund të bante krejt kujdesi i mbarë dhe i pandërpremë. Z. Ozhja, administratori, n'inspektim e sipër, s'mund të kthehet deri nesër. Rrethi i Impfondos âsht i bukur; gjij përgjatë buzëlumit, strehim barkash; pamje papritun lojnash të tokës e t'ujit. Mandej shpejt pylli merr nji dukje mâ madhështore. Mirëpo prap duhet të themi se fatkeqsisht kv udhtim i Ubangit përpjetë âsht tepër monoton.

Qielli âsht shum i vranët, edhepse nuk âsht i ulët. Era na bje nji shi t'imtë që mandej, aty-këtu, rreptsohet, bahet mâ i dendun. Asgjâ s'të pikllon mâ tepër se sa nji ditë e këtillë me shina. Anija jonë *Larzho* âsht tue ecë me nji ngadalsi që të dëshpron; na duhej me bujtë në Betuù. Për shkak të drunit të lig që shërben për djegëje, s'ka dyshim se do t'arrijmë atje vetëm nesër kah dreka. Stacionet e drujvet, të pambikqyruna, na furnizojnë vetëm me drû të kalbët. Kudo shihet mungesa e personelit. Do të duhej me dhanë mâ tepër udhzime. Do të nevojitej mâ tepër me punue. Duhej të kishte mjekë mâ tepër. Duhej piksëpari të kishte mâ tepër të holla për t'i pague këta mjekë. E barnat kudo mungojnë. Vobeksija e vajtueshme ndihet gjithkund, e kjo skamje bân që të përhapen edhe ato sëmundje të cilat do t'ishte e mundun me i zhdukë. Shërbimi shëndetsuer.

edhe nëse i kërkohen barna, mâ të shumtën e herës dërgon vetëm jod, sulfat kuastik dhe... acid borik[1])!

Nëpër katunde, përgjatë lumit, shum pak vetë mund të shihen që mos të jenë të ndrydhun, të shkatrruem, të mbuluem me plagë të çeluna (mâ së shumti si pasojë e frengjyzës). E krejt ky popull i rezignuem qesh, dëfrehet, kalbet në njifarë lumtunije të mjerueshme, i paaftë madje me e marrë me mend nji gjendje mâ të mirë jetsore.

Ndalemi në Dongu për të bujtë. Zyra administrative nga Impfondo âsht shpërngulë këtu në Dongu. Zbarkohemi kah mbramja. Aty pari ndodhen disa banesa Europianësh rendue ballafaqas njena larg tjetrës, por jo edhe aq saqë të jenë shum të vetmueme, duken si njifarë kopshti publik. Anës rrugës portokajt lakohen nën peshën e fryteve të gjelbërta (sepse, këtu, madje edhe portokajt e limojt humbin ngjyrën dhe shkëlqimin e zakonshëm, për të marrë nji blerim të nji trajtshëm të mbyllët). Drujt e këtyne pemëve janë ende të rij, por për disa vjet ky kopsht mund të bahet shum mâ i bukur. Lexojmë në nji mbishkrim, përballë skelës: Impfondo; 45 kilometra. Rruga që çon atje zhytet në nji drejtim tjetër deri në nji katund vendasish, ku shkojmë me terr të natës.

23 shtatuer.

Pamja e pyllit ndryshon pak; tash lisat janë mâ të bukur; çveshë nga lianat, trungjet e këtyne lisave bahen mâ të dallueshme; nga degët e tyne varet nji shumicë likenesh ngjyrëgjelbërt të lisave tanë të Francës; mirëpo si largohemi pak, e lumi âsht i madh, njeriu s'mund t'i dallojë mâ. Palma-lianë, që para disa ditësh shihej kudo, tashmâ âsht zhdukë fare.

Qielli mâ në fund, kah mbramja, u çel; përsëri âsht i kaltërt e i mrekullueshëm dhe sipërfaqja e lirë e ujit reflektohet jo mâ kah perëndimi, por kah ana e lindjes, nji apoteozë e prarueme në të cilën përzihen nyansat e njoma të purpurit.

Ndalemi para Laenzas. Në muzgun e mbramjes kalojmë nëpër këtë katund të vogël e aspak interesant. Në nji shtëpi, nji grueje posa i kishte lindë nji fëmi. Fëmija ende s'bëzante; ende nuk i âsht këputë ani. Para vehtes shohim se si mamija ia pret zorrën e kërthizës me nji brisk druni; fëmis ia len nji copë zorre të gjatë të cilën e matë me kujdes tue kalue zorrën e kërthizës mbi kryet e fëmis. Atëherë e mbështjellë anin në nji fletë banane; sigurisht duhet të shtihet

[1]) Kështu të paktën na thonë.

në dhé simbas disa riteve. Disa vetë, mâ kuriozë, shtyhen kah dera për të pa mâ mirë; porse dera âsht aq e ulët saqë duhet njeriu të përkulet shum për të mundë me hy. Japim nji pesëfrangësh për ta festue lindjen e Veronikës së vogël. e kthehemi në bregdet, ku përsëshpejti na sulmojnë nji grumbull gjinkallash të vogla e të gjelbërta. *Larzho* vazhdon rrugën n'ora dy të mëngjesit. Hana âsht në katërshin e vet të parë; qielli âsht shum i pastërt; ajri i vokët.

24 shtatuer.

Përsëri i lexova tri aktet e para të *Mizantropit*. Kjo s'âsht, me e thanë të vërtetën, ajo pjesë e Molierit që më pëlqen mâ së shumti. Sa herë që e lexoj rishtas, më precizohet gjykimi. Ndjenjat që përbajnë fuqin e intrigës. qesharakët që Molieri i ven në bisht të lahutës, do të mundeshin me qenë me nyansa ma të pasuna, ma delikate, e ky zmadhim i tepruem, ky „erozion përkufizimesh", u rrin shum keq, gjâ që më pëlqen shum në *Qytetarin*, të *Ligun* apo *Kopracin*. Karakteri i Alcestit po më duket pak si artificial. dhe, pikërisht pse e përzien me të vetin, auktori shum vështirë del në krye me tê. Shpeshherë s'dihet se me çka apo me ke âsht tue u tallë. Subjekti mâ tepër i përkiste romanit se sa teatrit, ku mâ së shumti nevojitet që t'eksteriorizohet. Ndjenjat e Alcestit pësojnë nga kjo shprehje artificiale që e ban karakterin e tij qesharak vetëm përkah ana e jashtme e mâ pak me cilsi të mirë. Sqenat mâ të mira ndoshta janë ato në të cilat ai vetë s'duket fare. Mâ në fund s'shihet, tue lanë guximin e tij më nj' anë (që mâ të shumtën e herës âsht nji brutalitet i padurueshëm), cilat janë ato cilsina të shqueme që, ashtu si do ta kuptojshim na, do ta bâjshin këtë të denjë për shërbime të nalta.

N'ora dhetë ndalemi në Betu. Vendasit e këtij vendi, nga raca Moxhembo, janë mâ të shëndoshë, mâ të fuqishëm, mâ të bukur; mandej këta sillen mâ lirisht, janë të sinqertë. Ndërsa dy shokët e mij shkojnë në katund përgjatë breglumit, unë drejtohem kah stacioni i Shoqatës Pyjore. Nji skuadër vajzash shum të reja e herr sheshin para stacionit. Shum prej tyne kanë në kambë unaza bakri. Punojnë tue këndue; vishen me fustane të shkurta thurrë me pêj palme. Në fytyrë janë thuese të shëmtueta, porse nga shtati janë të bukura. Për nji kohë të gjatë endem i vetmuem, nëpër fushat e maniokut, tue ndjekë disa flutura të zakonshme.

Katundi, në të cilin shkoj mandej, âsht shum i madh, porse jo tërheqës. Pak mâ larg, kisha gadi e humbun në ferrishte âsht braktisun tash dy vjet, sepse ky popull s'âsht

pajtue kurr për të ndigjue predikimin e misionarëvet, as nër t'iu nënshtrue moralit të tyne. Kisha, me derë e dritare të hapta, âsht mbushë tashmâ krejt me bar. Përgjatë lumit nji turmë fëmijsh luejnë e zhyten n'ujë, tue këcye nga majet e bregut shkambuer të lumit.

Kah ora dy, biri Melez ndahet prej nesh. Kalon me barkë n'anën belgjikase, në Boma-Matage me „dadën" e vet dhe me nji djalë dymbëdhetëvjeçar, ngarkue për ta spiunue gruen, si dhe për të lajmue atê për çdo gjâ.

Ndalemi në bregun belgjikas, në rranzë të nji lisi të madh, me qëllim që ta kalojmë aty natën. Kah ora njimbëdhetë arrijtem para Mongumbas. Shkallët monumentale druni, stolisë në të dy anët me mogano, na çojnë në stacion. Bregdeti âsht njâ pesëdhetë metra i naltë.

Rryma e Ubangit bahet gjithnji mâ e shpejtë e edhe anija jonë e ngadalson n'at masë t'ecunit e vet... Lisat, edhepse shum të bukur, s'mund të na shpëtojnë nga monotonija e pyllit breguer. Vrejmë nëpër degë katër majmuna të zez me të bardhë, nga ata që, besoj, i thërrasin „kapucina".

Përsëri jam tue lexue të *Zotin e Belantres.*

Çdo ditë, midis orës nji dhe katër janë disa orë që mezi durohen; porse lexojmë, nëpër gazeta që na jep komandanti, se në Paris, kah fundi i korrikut, nxehtësija ka arrrijtë deri 36 gradë.

Gjymës-hana e bukur porsi ndonjifarë kupe sipër lumit e derdh përmbi ujë ndriçimin e vet. I avitemi bregut të nji ishulli; reflektori i anis në nji mënyrë fantastike e ndriçon ferrishten. Pylli pa pra lëshon nji ushtimë të mprehët. Ajri voket. Përsëshpejti edhe dritat e *Larzhos* shqymen. Çdo gjâ bje në pushimin e gjumit.

26 shtatuer.

Po i afrohemi Bangit. Gëzim i madh që po shohim vise të pavërshueme. Sot nadje, shihen katundet, rendue anës lumit me nji pamje jo aq të mjerueshme, dhe mâ pak të shkatrrueme. Edhe lisat, me rranza të dukshme, duken mâ të naltë. Bangi, që po shihet tash nji orë, shtrihet deri në mezin e kodrës shum të naltë përbri lumit të cilit ia kthen rrjedhën kah lindja. Shtëpija të gëzueshme mezi shihen nëpër blerim. Mirëpo rigon nji shi që duket se përsëshpejti do të bahet vërshues. Teshat janë përgaditë, kantinat janë mbyllë. Për njâ pesëmbëdhetë minuta duhet të ndahemi nga anija *Larzho.*

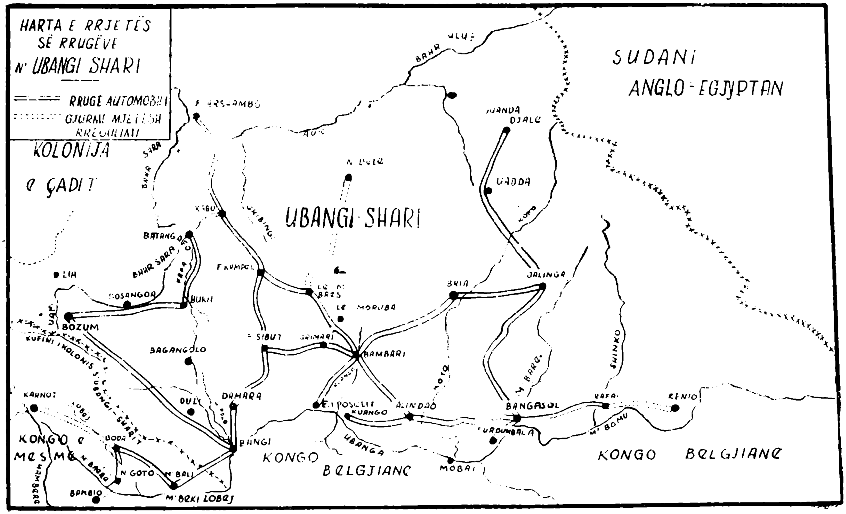

HARTA E RRJETËS
SË RRUGËVE
N' UBANGI SHARI
RRUGE AUTOMOBILI
GJURMË MJETESH
KOLONIJA
E ÇADIT
SUDANI
ANGLO-EGJYPTAN
UBANGI-SHARI
KONGO BELGJIANE
KONGO E MESME
BOZUM
BATANGAFO
BUKA
BOSANGOA
BAHR SARA
BAGANGOLO
BANGI
DAMARA
SIBUT
GRIMARI
BAMBARI
BRIA
JALINGA
UADDA
BANGASOL
RAFAI
KENIO
ALINDAO
KUANGO
MOBAI
UBANGA
KOTO
SHINKO
M'BOMU
BAHR ULE
BODA
N'GOTO
M'BALI
M'BEKI LOBEJ
BAMBIO
KARNOT
KABO
KUFINI I KOLONIS S'UBANGI-SHARIT

KREU I III

ME AUTOMOBIL

Ora 10.

Z. Buvè, shef kabineti, na del përpara dhe përshndetet n'emën të Guvernatorit që po na pritka në sillë. Tue lanë ndihmsin tonë Adumin që të kujdeset për teshat tona, zamë vend në dy automobila dhe këta, nëpër nji shi që bje pa prâ; na çojnë në dy shtëpija rezervue për ne. Ajo e Zojushës dë Trevizë âsht e hieshme; e jona, shum e kandshme, e çlirë dhe e ajrueme. Këta rreshta i shkrova, ndërsa Marku pat shkue me u interesue për teshat tona. Mbi nji fotele me thupra, pranë dritarës së hapun, jam tue shique sesi shiu po e ban qullë visoren; përsëri mandej zhytem në leximin e *të Zotit të Belantrès.*

28 shtatuer.

Biseda me Guvernatorin Lamblen na pëlqen shum, e ky na thërret me ngranë sillë çdoherë me tê. Sa më pëlqen ky njeri i matun, vepra e të cilit na jep me kuptue se sa fitime mund të dalin nga nji administratë e arsyeshme dhe konsekuente.

I vizitojmë katundet përskaj lumit para Bangit. Shiqoj me vëmendje se si përgatisin voj palmuer, këtë voj të parë që e nxjerrin nga landa drunore. Nji tjetër voj[1]) do të nxirret mâ vonë nga thelbi, mbasi të ja thejnë bërthamën. Mirëpo kjo pikësëpari duhet të ndahet nga landa drunore në të cilën ndodhet e mbështjellun. Prandej zihen kokrat,

[1]) Ky voj, me kualitet të naltë, âsht, pra, ai që na i thomi voji palmuer. Por ky farë voji s'mund të fitohet veçse me anë të thukëve të posaçëm.

e mandej shtypen në nji thuk, me shtypës që ka kryet aq të vogël saqë kokrra e fortë ik andej-këndej deri sa lëvorja e rrudhun të ndahet nga thelbi. Përsëshpejti trajtohet nji shtupë ngjyrëshafrani që, kur shtrydhet ndër gishta, e len me kullue vojin që përmban. Grat që merren me këto punë shpërblehen me bukën që e hanë. Mirëpo krejt këto sende s'janë edhe aq interesante për t'u thanë (edhepse janë shum interesante për t'u vrejt); tjera gjâna kësodore mund të gjinden në leksikone.

Sot nadje n'ora 9 u nisëm me automobil për t'i pa ujvarset e M'Balis. Kamioneta vjen mbrapa nesh, me shtrojën tonë të fjetjes, mbasi deri të nesërmen s'na nevojitet të kthehemi. Zojusha dë Trevizë, që thirrej prej misionit të vet në Bambari, ka rregullue, për të qenë në shoqni me ne, që nisja e saj të shtyhet edhe për dy dit. Rrugë e shkëlqyeshme; këtë fjalë jam tue përdorue shpeshherë, sidomos mbas nji nate me gjumë të mirë. E ndiej vedin lehtë në zemër e në shpirt, e dij shum mirë se çka flas, e çdo gjâ që shoh m'entuziazmon. Rruga përsëshpejti hyn në nji pyll shum të naltë, të madh. Trungu i lisavet, çlirue nga rrembat përdhese duket në tanë bukurin e vet. Këta drûj janë jashtëzakonisht mâ të mëdhej se sa lisat tanë n'Europë. Shumica nga këta kanë, n'at pjesë ku fillon degzimi i tvne — sepse trungu hidhet pa gjemba dhe drejt si thupra deri te kunora e gjelbrueme — fierna të mëdhej epifitë ngjyrëgjelbërt të çelët, të ngjashëm me veshët e elefandit. Në të dy anët e rrugës, grumbuj vendasish, burra e gra, nguten në qytet, tue bartë mbi krye prodhimin e katundit të largtë: maniok, miell thekne, e s'e dij se çka tjetër, me kanistra të mëdha mbulue me gjethe. Gjithë këta njerëz, kur kalojmë, „rrijnë" gatitu tue na përshëndetë si ushtarë, mandej, bane e iu përgjegje pak. bërtasin me zâ të naltë dhe qeshin me gaz. Nëse fëmijve të vegjël u bâj me dorë, fillon deliri, kambëtrokâtja e çfrenueme, njilloj entuziazmi i gëzueshëm. Sepse rruga, kur ban me dalë nga pylli, hyn në nji krahinë shum të punueme, ku shihet se si çdo gjâ lulzon, ku populli duket i lumtun.

Ndalemi për të ngranë sillë në skaj të njenit prej katundeve mâ të randsishme, në kasollen e udhtarvet[1]), e

[1]) Në të gjitha rrugët e Afrikës ekuatoriale, administrata âsht kujdesue dhe ka ndërtue, pothuejse në çdo njizet kilometra, vende pushimi që e bajnë fare të panevojshëm përdorimin e tendës. Këto strehime janë të përbame zakonisht prej dy kasollesh të çlira, dyert e të cilave janë njana kundëruell tjetrës; i mbulon po i njajti kulm, i cili tue u zgjatë përtej murit trajton verandë. Kësofarë kasollash ndodhen gadi gjithmonë krejt pranë katundit ku mund të gjindet ushqim për hamaj. Ka gjithashtu edhe kasolle tjera, përqark asaj kryesores, ku ndihmësit mund të gjejnë strehim për vedi.

menjiherë, përgjatë gardhit që e rrethon kasollen, mblidhen fëmijt grumbull; i numroj nja katërdhetë. Mbesin tue na shique se si po hamë, ashtu sikurse gjindja shtyhen, në kopshtin zoologjik, për t'i pa kafshët tue u ushqye. Mandej, pak nga pak, tue marrë guxim prej nesh, kapërcejnë gardhin dhe vijnë e grumbullohen përballë nesh. Njani nga këta, që ulet mbi gjûj para selis sime, ka nji pendë të madhe në maje të kres, ashtu si bajnë zakonisht Mohikanët.

Para drekës, patëm shkue, me nji diell që digjte, deri në nji katund tjetër, që mvarej nga i pari, me të cilin pothuejse kufizohej, në nji ledinë të pyllit: katund aq i bukur, aq i çuditshëm, saqë na u duk se e zbuluem qëllimin e udhtimit tonë, thuese ramë mû në tê.

Dhe, pak kohë para se t'uleshim me pushue, disi në mënyrë të çuditshme patëm kalue përtej lumit. Në nji anë të lumit ishte mbledhë krejt nji popull zezakësh; përballë, matanë bregut, priste nji tjetër grumbull populli. Tri sule të mëdha të bashkueme formojnë skele; mbi podin e kësaj vehen dy automobila tanë. Nji tel metali, për të cilin mbahen barkatarët, shtrihet prej njanit breg në tjetrin dhe ban të mundshme që njerzit ta përballojnë rrymën e ujit.

Ujvarrset e M'Balis, sikur të gjindeshin ndokund në Zvicër, do të kishin hotele të mëdha rreth e përqark. Ndërsa këtu, vetmi; nji kasolle, dy kasolle mbulue me kashtë, ku edhe na do të bujmë, s'e shëmtojnë madhnin e egër të vendit, Nja pesëdhetë metra nga tavolina mbi të cilën shkruej, ujvarsja, perde e madhe avulli që argjentohet prej ndriçimit të hanës nëpër degët e lisave të mëdhej.

Buali, 29 shtatuer.

Për të parën herë natën në nji shtrat fushe, në të cilin mund të flehet mâ mirë se në çfarëdo tjetër. Menjiherë si del dielli, ujvarsja, prarue nga rrezet e pjerta, âsht e bukur sa nuk ka si bahet. Nji rrypinë e gjanë gjelbrimi e ndanë rrjedhën dhe kështu uji në të vërtetë formon dy ujvarë rendue n'at mënyrë që mos të munden me u pa njikohsisht. Njeriu mbetet i habitun kur merr vesh se ajo që vrehet mâ së pari ia kushton madhnin bukurin e vet gjymsës s'ujnave të lumit. Ajo që zbulohet tue u afrue bregut, e mshef lakun nga shkambijt, mbetet në hije, si gjymës e fundosun nën vegjetacionin e pasun. Kaçuba e bimë të hieshme, me thanë të vërtetën, shum pak egzotike e, pa njifarë ishullthi të çuditshëm bimësh me rrajë n'ajr dhe nji grimë ujvarë teposhtë, asgjâ nuk të ban me kujtue se ndodhesh pothuejse në zemrën e Afrikës.

Mbramja e po asaj dite, Bangi.

Kthehemi pa ndodhë gjâ tjetër përveç nji plemenije, që për fat na zen tue i dhanë fund drekës po n'at vend dhe poashtu të kandshme sikurse edhe nji ditë përpara. Era e papandehun e rrëzon lisin pranë nesh. Gadi nji orë zgjat ky shi vërshues, e na merremi me organizimin e lojnave me nji grumbull fëmijsh që na rrethojnë. Ushtrime gjimnastikore, kangë e valle. Krejt kjo merr fund me nji parakalim të madh. Harrova me thanë se këta fëmij së pari ishin bâ qull nën shiun që binte nga ikulmi, kështuqë ushtrimet e para kishin për qëllim me i ngrohë pak këta kalamaj të cilëve iu kishte hy dridhja në bark nga stërpikat e ftofta.

Bangi, 30 shtatuer.

Zoja dë Trevizë niset me doktorin Boser. Këta do të pranojnë veprimin e „Furrës 309" mbi dergjën e gjumit. Guvernatori Lamblen na propozon të shetisim nja dy javë me automobil[1]). Ai dëshiron që këtë tokë shum të punueme nëpër të cilën mendojmë me kalue përsëri mâ vonë kambë, ta shohim para korrës, në mënyrë që të kemi mundsi me gjykue mâ mirë mbi lulzimin e saj. Ai vetë s'mundi të na përcjelli, porse shef-kabineti i tij, Z. Buvè, do të na i bâjë nderimet që iu bahen mysafirëve në këtë vend.

Automobili që duhet të na çojë kthehet i prishun nga For-Siby. Ndalemi në Bangi deri n'ora gjashtë derisa ndreqet. Kamioneta që na përcjell âsht mbushë aq shum me tesha tona, saqë dy ndihmës detyrohen me ndejtë në nji kand t'automobilit tonë. Nata lëshohet shpejt e neve na mungojnë dritat; mirëpo përsëshpejti hana e plotë që duket në qiellin e kthillët, na jep mundsi me e vazhdue rrugën tonë. Pa masë më pëlqen vullneti i shoferit tonë, Mobajit të vyeshëm, vendas i edukuem prej Lamblenit. Posa qe kthye shum i lodhshëm nga udhtimi; tash pa pushue fare u nisë prap me ne. Shum herë e pyesim a thue dëshiron që të bujmë rrugës në stacionin mâ të parë. Ban me shêj se jo, se mund të „qëndrojë". Dhe kështu s'ndalemi deri kah mesnata, kur duhet me hangër nji zog të pamjaftueshëm pule, lagë me venë e mbi nji tryezë përgatitë shpejtas midis rruge, nën dritën e hanës. Arrijmë në For-Siby n'ora 3 të mëngjesit, të këputun. Madje s'na merr as gjumi nga lodhja.

---

[1]) Shih shtesën e kreut III.

Për fat të mirë hyjmë në Siby në ditën e tregut të përmuejshëm. Vendasit arrijnë varg. Me kofij të mëdhej bijnë korrën e vet të kauçukut (të ceares, që këndej tash së voni kudo mbillet skajit të rrugës, në saje t'iniciativës së Lamblenit), në trajtë rrypash të verdhë, të ngjashëm me çerdhet e dallëndyshevet, apo me algat e thame. Pesë tregtarë ardhë me automobila, presin që të hapet tregu. Kjo krahinë s'ka qenë dhanë në koncesion; tregu, pra, âsht i lirë[1]) e ankadet janë hapë. Habitemi tue i pa se si ankadet marrin fund menjiherë. Por përsëshpejti kuptojmë se këta zotnij janë „të marrun vesh". Njeni nga këta paraqitet si blès i sasis së përgjithshme të korrës, me nji çmim prej shtatë frankash e gjymës për kilogram; çmim që vendasit mund t'i duket mjaft i arsyeshëm, meqenëse ky deri vonë s'mund ta shiste veçse nga tre frangë; mirëpo në Kinshasa, ku tregtarët e rishesin, kursi qëndron qysh prej disa kohe në mes tridhetë e katërdhetë, gjâ kjo që jep mundsi të mëdha. A thue çdo të bajnë këta zotnij. Menjiherë si merr fund tregtija me vendasin, e nga të cilat vendasi aspak s'përfiton, porse të mirat e së cilavet do të dijnë mâ së miri me i nda ata në mes vedi. E administratori ngel i pafuqishëm para këtyne ankandeve të mshefta që, edhepse të ndalueme, megjithatê si duket grushti i ligjit s'i rrokë.

Këta tregtarë të vegjël, shumica të rij, bajnë shpeshherë vetëm tregti rasti e të pasigurtë, pa magazina të caktueme dhe, në përgjithsi, pa shpenzime të mëdha. Kanë ardhë nëpër këto vise tue pasë ndërmend me bâ pasuni. sa mâ shpejt. E në dam të madh të vendasit dhe të vendit ia arrijnë qëllimit.

Nga For-Siby në Grimari, vend pak si i mërzitshëm; anës rrugës; pothuejse vazhdimisht rriten cearet; ato që kanë mâ se katër vjet tashmâ bâjnë hije të bukur; vetëm nga kjo moshë nisin me i shfrytzue në periudha të caktueme. Ky veprim, që i shter bukur shpejt, u len përgjatë trungut vija të pjerta. Nga ndonjiherë kalon terthorazi fushës njifarë lumi i vogël; në këto raste, nëpër lugina, ndonji grykë ta përkujton pyllin me freski të kandshme. Flutura të bukura kalojnë nëpër vende diellore anës lumit.

---

[1]) Përveç tjerash, Shoqatat e Mëdha Koncesionare, mbi të cilat prap do të flasim mâ vonë, s'kanë të drejtë me e mbledhë kauçukun e kultivuem, por vetëm atê që vendasit e nxjerrin në pyll, kauçuk rizomash dhe lianash.

Bambari, 3 tetuer.

Bambari shtrihet mbi nji rrafshnaltë ku shihet krejt krahina përtej lumit Uaka që ec nja treqind metra nga stacioni, e që dje mbrama e kaluem me skele. Sot nadje e vizituem shkollën dhe dispanserin. Asht dita e tregut të përmuishëm. Shkojmë me pá se a thue do të vijnë ata zotnij të djeshit e se a do të përsëritet i njajti skandal. Por sot sendet shiten vetëm tue u matë; ankandet nesër. Na thonë se këtu në muejin e kaluem kauçuku paguhej nga gjashtëmbëdhetë frangë e gjymës.

Tregu i Bambaris, 5 tetuer.

Ankandet hypin në 18 frangë për kauçuk me kualitet të njajtë me atë që nji ditë përpara pamë se si shitej nga 7,50 frangë. Z. Broshè, përfaqsues i Shoqatës së Kuangos, tregtar i njoftun në Bambari, i kundërshton tregtarët spekulantë. Njeni nga këta, tue dijtë se Broshè dëshiron me e mbledhë vetë krejt korrën, përpiqet të paktën me bâ që ky ta paguej sa mâ shtrejt; e ngrit pra ankadin. Mirëpo Broshè heq dorë befas, e tjetri ngel i turpnuem, sepse çmimi ia kalon mundsit; kështuqë spekulanti detyrohet krejt sasin e bleme me ia shitë përsëri Broshès.

Bangasù, 8 tetuer.

Asgjâ s'pata ngê me shënue në këto dit të fundit. Vendi ka ndryshue nga pamja. Kodrina interesante e ngjallin fushën. Njilloj brigjesh t'ulta, rregullisht të rrumbullakta, kubet për të cilat Z. Buvè na thot se janë të formueme nga çerdhet e moçme të termitevet. E s'dij fare se në ç'mënyrë tjetër me e spjegue këtë ngritje të tokës. Mirëpo gjaja që më huton âsht fakti se s'jemi tue pá asnji çerdhe të tashme monumentale termitesh. Ato, të mëdhat, nga të cilat kanë mundë me u trajtue këto brigje, duhet të kenë mbetë shkretë moti, dhe të jenë të moçme disa shekuj. Veprimi i shinavet vetëm dalngadalë ka mundë me i shkri këto lloj fortesash apo katedralesh me mure pothuejse vertikale e të forta si me qenë prej tullash, e që aq shum më pëlqejshin në pyllin e rrethit t'Ealas. Apo mos âsht kjo ndoshta vepra e termiteve të nji race tjetër? Megjithatê, të gjitha këto qysh me kohë duken të pabanueshme. Përse? Nji racë tjetër termitesh duket se ka ardhë e zanë vendin e termitevet monumentale. Disa nga këta grumbuj dheu, që pak ma vonë i shoh të preme thik për të kalue rruga, tregojnë msheftsin e tyne të mbrendshme: kori-

dore, salla, etj... E shaj automobilin që s'po më len me e shique pak më mirë tanë këtë mrekulli të madhe.

Gjatë gjithë rrugës me nji gjatsi nja 50 kilometra, hasim vazhdimisht në katunde, si dhe në kultura shum të pasuna bimësh: ceare, oriz, thekën, misër, maniok, pambuk[1]), seozam, kafe, taro (lloj bime aroidesh me rrajë të hashme), palma voji dhe banana.

Mbjellë nga të dy anët me citrone, rruga duket porsi alé parku. Dhe, gjysëm mshehë nëpër gjethe, gadi në çdo tridhete metra, nga nji kasolle kallami në trajtë helmete me maje. Këto qytete-kopshtina të shtrime rrugës, formojnë nji dekor të rrallë. Raca që banon nëpër to dhe i stërpopullon, s'âsht shum e bukur; nënshtrue vetëm para dy vjetve, kjo jetonte e shpërndame nëpër ferrishte; pleqt mbesin t'egjër; ngrysë porsi makakot, rrallë ndonjiherë shiqojnë se si po kalojnë qerret. Asnjeni prej tyne nuk përshëndet kurrkend.[2]) Grat përkundrazi, vrapojnë, tue shkundë dhe tue tundë fustanet e shkurta; seksi qos, fshehë ndonjiherë me nji tufë fletësh, me bisht

---

[1]) Sidomos janë interesante të mbjellat e pambukut; janë tue u bâ provat. Suksesi i tyne po e kalon çdo shpresë.

Kultura e pambukut në krahinën Uango, për shembull, mbulon vetëm ajo nji sipërfaqe prej 275 hektarësh, tue dhanë në korrën e parë 44.018 kilogram.

Tre tona e gjymës mjaftojnë për të mbjellë 300 hektarë.

Shinat e vijueshëm të rregullt e pa plemeni e kanë sigurue suksesin e këtij eksperimenti: korrat mâ të mira kanë qenë fitue në tokën e shpyllzueme tash së voni. Ndërsa kulturat mbjellë nëpër savane jepshin 250 deri 300 kg. në nji hektar, nji mbjellje e vogël e tillë bâ në pyll (në Biandë, në rrugën e Forumbulas) ka dhanë 800 kilogram. Përkundrazi, në tokat zallore, mundi krejtsisht ka falimentue.

Disa teorikë pretendojshin se gjoja pambuku s'mundte me u kultivue n'AEF. Sivjet, të mbjellat e shumta në M'Bomun e Ulët 1 kanë arrijtë e madje edhe i kanë kalue korrët mâ të mira amerikane.

Duhet pranue se fijet e këti pambuku s'arrijnë gjatsit e atyne që ka pambuku amerikan. Mirëpo ndoshta me anë të selekcionit dhe zgjidhjes mâ të mirë të farës. do t'arrihet kualiteti i pambukut t'Amerikës. Asht e vërtetë, po e them prap këtë, se ky s'âsht veçse nji eksperiment i parë.

Asht për t'u shënue dhe kjo se këto kultura pambuku s'kanë qenë fryti i nji pune kolektive, por individuale. Kjo do të thotë se, nëse punët e pyllzimit, shkëmbimit, mbjelljes kanë qenë vepra e krejt katundit, fusha, përsëshpejti mandej, ka qenë nda, në mënyrë që çdo familje, në mos edhe çdo individ, të bahej pronar në nji copë toke e të tregonte interesim të veçantë për ta punue.

Pagesa e prodhimevet, mbas shitjes, ka qenë bâ, jo tue i dhanë prisit të katundit, ashtu si e donte të paktën zakoni, porse secilit pronar veç e veç — prisit tue ia nda pjesë proporcionale, dhetë apo pesëmbëdhetë përqind në çdo 125 qindarë pague vendasit për kilogram, në mënyrë që me e interesue edhe të parin e katundit, si dhe me ia mbajtë autoritetin në shkallën e nevojshme.

Rezultati i korrun me anën e nji regjimi të këtillë ka qenë krejt ndryshe në krahasim me atë të kulturave të para kolektive, e që vendasit vetë i quejshin „plantacione për faqe të zezë."

[2]) Të rijt e fisit Moruba, që me plot dëshirë e njohin sundimin francez, i dëbojnë nga katundet e veta pleqt e papërkulshëm nga të cilët s'u lëvërdis të marrin as edukatë as të ndëgjojnë këshilla.

lanë mbrapa dhe ngjitë në mes të mbrapanicës që, tue u lidhë për brez, bje teposhtë ose drejtohet dhe kështu trajton si njifarë bishti qesharak. Shum fëmij; disa nga këta, në t'afruemit e qerrevet, ngasin dhe ulen apo shtrihen midis rrugës; a thue janë tue luejtë? apo tue na provokue? Buvè kujton se nga kureshtja bajnë kështu: „Dëshirojnë me pa se si do të kalojnë maqinat".

Me 6 bujtëm 20 kilometra larg Mobajit, ku aspak s'na pëlqeu me arrijtë natën. Para vendpushimit tonë në Mobaj ndiejmë nji tam-tam shurdhues; së pari nën dritën e fotoforëvet që ndihmsit tanë i mbajshin në dorë; mandej nën dritën e hanës pesëmbëdhetshe. Kangët e bukura, njena mbas tjetrës ritmojnë, përcjellin dhe e zbusin entuziazmin dhe shfrenimin e shoqnis. S'kam pa kurr asgjâ mâ të ngatrrueme[1]), mâ t'egër.

Organizohet njifarë simfonije; me kor fëmijsh dhe me solist; fundi i çdo fjalije të solistit shkrihet në përsëritjen e korit: Aimè! s'kemi shum ngé. Duhet prap të nisemi para se t'agojë drita.

Me 7, në mëngjes heret e lëshojmë këtë vend me shpresë se do të vijmë këtu prap mbas disa mujsh, kur të kthehemi prej Arshambos. T'aguemit e argjentë përzihet me dritën e hanës. Vendi bâhet kodra-kodra; kodrina të shkambijta 100 deri 150 metra naltsi ndodhen anembanë rrugës. Kah ora dhetë arrijmë në Mobaj. Pozita e këtij vendi pranë lumit âsht shum e bukur. Ujit teposhtë, rrymat e shpejta t'ujnave t'Ubangit e vërshojnë pothuejse katundin e vogël të peshkatarëvet që ndodhen nën hijen e nji grumbulli palmash, nga ana e bregut belgjikas.

Doktor Kokaveli na e tregon spital-dispanserin e vet. Të sëmunët vijnë nga çdo anë, ndonji herë nga katundet shum të largta për t'u bâ operacion nga elephantiasisi i organeve gjenitale, dergjë shum e përhapun nëpër këto vise. Doktori na paraqet disa raste tmeruese, të cilat ka ndërmend me i bâ operacion; njeriu ngel i shtangun tue mos qenë në gjendje me kuptue se ç'domethanje mund të ketë ai thes i madh që vendasi âsht i detyruem me bajtë nën vedi. Meqenëse çuditemi, doktor Kokaveli na thot se elefantiasisët që këtu po i shohim s'peshojnë padyshim jo mâ tepër se tridhetë deri katërdhetë kilogram. Sasija e mishit t'egër ngjitë për trup nga e cila ai si mjek e çliron të sëmunin, arrijtka nganjiherë edhe deri 70 kilogram, nëse kjo mund t'i besohet. Paska qenë, si na thonte, edhe nji rast 82 kg. „Madje, na thot, edhe në këto rrethana njerzit gjejnë fuqi me kalue tue ecë kambë, pesëmbë-

[1]) As tash e tutje s'do të shohim nji gjâ të këtillë.

dhetë deri njizet kilometra për t'ardhë me u shtrue në spital". E besoj, mâ në fund, tue mos qenë në gjendje me kuptue...

Nji nga të sëmunët e këtij mëngjesi, ende fare i ri, âsht orvatë me bâ vetvedin operacion e kështu âsht pre tmersisht, tue shkye me thikë at thes të mallkuem, për të cilin besonte se ishte plot kalbsinë dhe me shpresë se do të mundte me e zbrazë.

— „Ç'ka mbrenda? Dëshironi me e pá?"

Dhe kështu Kokaveli na çon, para nji tavoline operacioni, pranë nji kofe gati e mbushun me njifarë langu si të bardhë e përzie me gjak, përfundim i parë i punës së sotshme. Kurdoherë që kryhet me sukses operacioni kujdesohet për t'ia shpëtue fuqin mashkullore të sëmunit dobsue nga rritia e mishit t'egër, por që nuk ka qenë aspak e damtueme. E në këtë mënyrë pra, mbrenda tri vjetsh, iky mjek u ka thye fuqin me lindë fëmi 236 burrave inpotentë.

— „Eh! pra, 237; afrohuni"...

Ikim për së shpejti, nga friga që të mos humbin krejt oreksin.

Menjiherë mbas sille nisemi për Forumbala. Vend i gjallë, porse jo, edhe shum tërheqës. Njerzit e atyne katundeve nëpër të cilat kaluem s'janë aspak të dukshëm. Disa pula deti ikin të frigueme nga automobili. Nji stuhi e madhe përgatitet e na kërcnon; mirëpo në momentin e fundit e ndërron drejtimin e vet. Kah ora 5 arrijmë në Forumbala. Stacioni i zbrazët[1]), pozitë e bukur mbi Kotò, mandej disa lisa fort të lieshëm. Në nji vend pa hije, para vendpushimit tonë, fëmijt të shkollës: meqenëse i mësojnë me thurrë, secili mban në dorë nga nji shtizë të vogël nga e cila varet lamshi, porsi marimanga në skâj të rjetës së vet. Të gjithë në rresht, tue buzëqeshë, njeriu kujton se do t'ia fillojnë intonimit të ndonjikori të Gunòs. Mandej ushtrime gjimnastikore nën mbikqyrjen e mësuesit vendas. Mandej futboll me shum gëzim në të cilën lojë marrim pjesë dhe na; nji kokërr portokalli e zevendson topin. Të gjithë këta fëmij e flasin ngapak frengjishten.

Prap i gjej mbasdanke tue këcye nën dritën e nji zjarmi me kashtë, bashkë me grat e milicionarëvet që nuk gjinden aty. Nji nga këta fëmij, shum i mjerë nga pamja, qëndron më nj'anë, larg nga tjerët; tue qenëse nata âsht bukur e ftohët, e ai më duket se âsht tue nirthë, e marr për dore dhe e afroj pranë zjarmit. Mirëpo shoh se ata tjerët menjiherë i largohen. Qenka gerbulët. Përzanë nga katundi[2]) i vet, larg

[1]) Prej 31 stacioneve të qarkut, sa gjinden në kolonin Ubangi—Shari, 22 s'punojnë fare, në mungesë të personelit të mjaftueshëm.

[2]) Porse, si duket, jo kryekëput pse âsht e gërbulët, por sepse i paska prû gjoja fatkeqsi katundit.

tri dit në kambë, s'njeh këtu askend. Marku që më shoqnon, më thot se e paska pá edhe përpara e i paska dhanë me hangër. Madje për tetë dit i paska lanë nji grueje vendase mjete për ta sigurue ushqimin e këtij të lanuni mbas dore; grueja i paska premtue se do të kujdesohej për fatziun e vogël. Do të kalojmë prap këndej dhe kështu do të marrim vesh se a thue kjo grue e ka mbajtë premtimin e vet. Por kuku! nëse fëmija s'mund të shëndoshet, ç'kuptim do të ketë me ia zgjatë jetën e mjerë...

Me 8, si dalim nga Torumbala, e kalojmë me barkë Koton e rritun. Fusha të mëdha mbjellë me pambuk ndërprehen me ara mbjellë me maniok, ara katrore e të rregullueme porsi kulturat tona në Francë. Aty këtu, grumbuj pacërkash krejt të rrumbullakta, të mëdha por si nji vezë struci, e mbulojnë tokën; mandej njifarë kungulli farat e të cilit, si na thonë vendasit i përdorin si ushqim.

Ndërsa i afrohemi Bangasus, fillojmë me pa njerëz qethë në nji mënyrë aq të çuditshme saqë s'mund të besojmë: nji anë e kres âsht e rrueme, tjetra e mbulueme me tufa të vogla flokësh, lanë pak si përpara. Këta janë N'Zakaraj, nji nga fiset mâ interesante të Sulltanatavet.

Bangasù, 8 tetuer.

Këto shënime jam tue i marrë mbi verandën e kullës sonë të vogël. Pamja e Bangasus s'po më duket ashtu si kam pasë shpresue se do ta gjejsha. Qyteti âsht pa dyshim plot gjurma t'okupacionit ushtarak dhe paska humbë mjaft nga pamja e vet e çuditshme. Ditë e mbrapshtë. Së pari e theva nji dhamb; mandej me shum mundim m'u desht me nxjerrë njifarë pleshti të tmershëm, që ma la kambën me dhimbje të mëdha. Kryet po më dhemb dhe vizita para misionit amerikan, për të cilën insiston Z. Buve, më lodhë pa masë. Silla pa fund e skaj te Z. Ebuè, kryetar i qarkut, prejardhë nga Guajana (autor i nji gramatike të vogël songo që tash tetë dit jam tue studiue) njeri i randsishëm dhe shum simpatik... Mirëpo kryet më dhemb gjithnji mâ tepër; dridhem; janë tue më zanë ethet; çohem e shkoj me fjetë, tue lanë Markun të shkojë vetëm në tam-tam që nji plemeni e fuqishme për së shpejti do ta shpërndajë.

9 tetuer.

Kam mundë mirë me fjetë dhe sot nadje po e ndiej vedin mjaftë të fortë sa me shkue bashkë me shokë n'Uango. Vend me pozitë pitoreske në nji kodër mbi degën e M'Bomus (kështu quhet Ubangi në pjesën e sipërme). Z. Izamber, që e

qeveris, tash shpejt âsht bâ protestant dhe në kohën e vet pak të lirë merret me studime t'interpretimit dhe teologji. Fatkeqsisht jam shum i lodhun, për me mujtë me bisedue me të, ashtu si do të dëshirojsha. Çdo bisedë, madje, po më lodhë gjithnji mâ tepër. Shtihem. Mirëpo prap po e mbaj vedin. Mezi po merrem vesh. Po shprehem me njimijë mundime, tue drashtë se mendimet që do t'i shprehsha mos po më ngelin pa u kuptue.

Këtu të gjitha grat që vijnë me këcye në tam-tam vishen me pëlhurë të pambukët me ngjyra të gjalla e të hieshme, me fustane e xhubleta. Të gjitha janë të pastërta, me fytyrë të qeshun dukje të gëzueshme. A thue duhet të kujtojmë se tanë këtij populli zezak i nevojiten shum të holla për t'u vesh[1]).

10 tetuer.

Ndihem mjaft mirë për t'u nisë në rrugën e gjatë të Rafait për të cilën më vinte shum keq me heqë dorë. Sulltanati i Rafait âsht i fundit n'Ubangi-Shari me nji sulltan të vet në krye. Me Hetmanin (që ka marrë pushtetin në dorë më 1909) definitivisht do të shqymet ky regjim. Ende këtij ia lanë gjoja njifarë oborri e pushteti. S'âsht i rrezikshëm. Me buzë në gaz pajtohet me këtë gjendje dhe s'kërkon kurrfarë sundimi për asnjenin nga bijt e vet. Qeverija e A. E. F. ka shpikë për tê nji uniformë të bukur operete që ky duket se e bân me gjithë dëshirë. Tre nga bijt e tij të parë i kanë ndjekë nji vjet studimet n'ishullin e Gorès, përballë qytetit Dakar (ku bijt e paris dhe fisnikis vendase marrin edukatë franceze, tue u parapa që mâ vonë të jenë në shërbimin ushtarakë); njeni nga këta âsht në Bangi, tjetri ndodhet n'ushtrin e For-Lamis; i treti, që ende s'i ka mbushë njizet vjet, âsht kthye në Rafai e ndodhet pranë atit të vet. Ky i fundit âsht

---

[1]) A do t'ishte mandej e arsyeshme që të mundte me gjetë e me ble, nëpër shitore të vendit, stofna, asish që do t'i pëlqejshin.

E përshkruejnë popullin zezak si të pakujdesshëm, përtac, që për shum sende s'ka nevojë, pa dëshirë. Porse unë besoj dhe jam i bindun se kjo gjendje e tyne skllavësh si dhe mjerimi i pafund në të cilin i kanë zhytë sunduesit, e spjegojnë mâ së miri apatin e tyne të dukshme. E çfarë dëshire mund të ketë ndokush që kurr s'sheh asgjâ të dëshirueshme. Çdoherë që ndonji shitore plot me mallna i paraqet vendasit mbulesa, stofna, përdorse shtëpije, vegla pune, etj... me naivitet menjiherë çuditen tue pa se si këtij po i zgjohen dëshirat, nëse mandej shpërblimi i punës së tij të paprashme i jep mundsi që t'i kënaqë këto dëshira të iinduna. Kjo gjâ âsht poashtu e vështirë edhe në lidhje me viset tjera. Lexoj në buletinin e qarkut For-Arshambò (1925):

„Sarai do t'i kërkojë vetëm të hollat e tatimit; asgjâ tjetër. Tueqenëse asnji tregtar asgjâ s'i ofron për të ble, ai edhe s'blen asgjâ (tue mos marrë kuaj parasysh, sepse ai menjiherë mandej i rishet). At ditë që shitoret do të bijshin mallna — Sarai do të bâhej bles shembulluer".

nji djalosh i rritun e frigacak, dhe menjiherë si përshëndetet me ne, tërhiqet. Rezidenca e sulltanit gjindet mbi nji rrafshnaltë përballë stacionit. Aty shkojmë me automobil, dy orë mbas mbërrijtjes në këtë vend. (Mirëpo sulltani kishte shkue para nesh dhe kishte ndejtë pak kohë mbi teracën tonë). Mbi këtë rrafshnaltë ndodhet má së pari sheshi i madh ku populli, rreshtue vetëm në nji krah të rrugës, na duertrokit me të madhe. Pak má tej ndodhet oborri i sulltanit.

11 tetuer.

Sulltani vjen e na thot lamtumirë, përcjellë me antarët e familjes së vet dhe suitën e zakonshme. Mjaft pamje e dhimbshme e këtij oborri të rrëzuem. Disa që i bijnë flautës, gjurma të fundit të shkëlqimit të tij, duken si me qenë tue dalë nga maskerada. Flautat vertikale janë të stolisuna me nga dy breze me fije të gjata që, hapen dhe marrin nji trajtë lulje posa njeriu fillon me u fry.

Madje edhe vetë stacioni i Rafait, lanë mbas dore tash gjashtë muej në mungesë të personelit, âsht çrregullue. Pamja e dhomavet âsht e ndytë; ato janë të çlira e të rendueme bukur, mirëpo shrregullimi i plotë nëpër këto s'mund të merret as me mend, veglat shkatrrue, mobiljet thye e prishë nga krymbi, e çdo gjâ mbulue me pluhun të trashë. Njeriu do të binte me fjetë nën verandë, sikur mos t'ishin panterët që, si na thonë, kanë guxim e vijnë deri në katund dhe që tash së voni paskan coptue nji vendas në kasollen e tij, nja pesëdhetë metra larg nga ky vend.

Megjithatê do të na vijë keq që po e lëshojmë Rafain. Teraca ku shtrihet kopshti i staconit; tue i dominue rrymat madhshtore të Shinkos, âsht shum e bukur. Madje po më duket se kjo âsht tue më pëlqye má tepër se ajo e Uangos.

12 tetuer.

Kthehemi nga Rafai[1]). Ndalemi në Bangasu prej kah jemi nisë prap sot nadje. Bujmë prap në Forumbala; qerret kanë nevojë të pastrohen. Vendi âsht i kandshëm, porse gjindja

[1]) Në Rafai (apo disa kilometra má kah lindja) ndalet rruga e përdorueshme për automobila. Má tutje nis ish-sulltanati Zemio, krahinë kufitare e kolonis sonë, kufizue nga lindja me Sudanin anglo-egjyptian, e nga jugu Kongon belgjiane nga e cila na ndan M'Bomú (ana e sipërme e Ubangit).

Nëpër Zemio dhe pyllin e Kongos belgjiane pra mendojshim me kalue që të ktheheshim në For—Arshambo, me kalue nëpër krahinën e Liqejve të Mëdhej, mandej bregun linduer afrikan. Këtë rrugë do ta kishim ndjekë pa tjetër, sikur mos të kishim qenë të tërhekun kah veriu, deri në brigjet e liqenit Çad, prej mikut tim Marsel dë Kopè, që emnin e tij.

janë të ndytë deri në fund. Kamba po më dhemb e s'po mundem me u mbathë. Detyrue që të rijë gjithnji ulë, vazhdoj leximin e romanit *I zoti i Belantrès.* (Mbaster of Ballantrae.)

Jetimi i vogël i gërbulët, lanë nga të gjithë, të cilit Marku ia pat sigurue ushqimin për tetë dit (porse grueja që duhej ta ushqente s'e kishte pasë mbajtë fjalën)... në tanë jetën time s'pash krijesë mâ të mjerë.

Bambari 13 tetuer.

Të munduem nga kujtimet në lidhje me të gërbultin e vogël, me tingullin e dobët dhe tashmâ si të largët të zanit të tij — shkojmë nga Forumbala në Alindao, ku hamë sillë; mandej arrijmë në Bambari në mbramje (ecim dhetë orë me Ford) me shum aksidente të vogla gjatë krejt rrugës; lloj-lloj pengesash; nji urë nën peshën tonë çahet e s'e dij se si ndodhi e s'sharruem edhe na fare bashkë me tê në lum.

Bambari 14 tetuer.

Sot në mëngjes, posa çohemi, këcimet e Dakpajve[1]). Njizetë e tetë vallzues të vegjël, tetë deri trembëdhetë vjeçarë, veshë me të bardhë fund e krye; me njifarë përkrenare mbulue me njâ katërdhetë gjylpana të zeza e të kuqe; e nji stoli unazash të vogla metalike. Secili mban në dorë nga nji frushkull thurrë me kallam e me litar. Disa nga këta kanë rreth syvet guacka të zeza e të kuqe. Xhubleta me fije e plotson këto veshje qesharake e fantastike. Këcejnë rreshtue njani mbas tjetrit, rândë, me tinguj trompetash dheu ose druni me gjatsí jo të njajtë (tridhetë centimetra deri nji metër e gjysë) nga të cilat çdonjena lëshon vetëm nga nji notë. Nji grup tjetër me dymbëdhetë Dakpaj, mâ në moshë, të gjith të

si guvernatori i përkohshëm detyroi me u ngutë në For-Lami, tue lanë For-Arshambon ku vonoheshim pranë tij.

T'ecunit me automobil që, në saje të bamirsis së Guvernatorit Lamble e shtyjshim me të ngutë kah lindja s'ishte, s'duhej t'ishte, veçse njifarë klape, na lejonte me i hedhë vendit vetëm nji shiqim të shpejtë syni. Tue mos qenë mâ në nji moshë që mund të shpresoj shum sende, as të parashohi nji numër të madh udhtimesh, mezi ngushullohem, edhepse gjithmonë i nënshtrohem fatit, që ta pëlqejë mâ tepër me kalue nëpër monotonin e Kamerunit se sa nëpër misterin tërheqës që fsheh pylli i Kongos belgjiane dhe enigima e Zemios.

[1]) Këto janë nga ato valle që mund të shihen, çfaqë për bukuri, në filmin e misionit Sitroen. Mirëpo a thue se antarët e misionit kanë mundë me të vërtetë me besue se gjoja ishin tue marrë pjesë në nji ceremoni misterioze e shum të rrallë? „Vallet e synetis" na thot ekrani. Asht e mundun që këto valle të kenë pasë në gjenezën e tyne ndonji domethanje rituale. Mirëpo Dakpajt sot, nënshtrue qysh me 1909, pranojnë me i çfaqë kurdoherë që të huejt shtegtarë interesohen me i pa. Nëse kërkohet, zbresin nga katundet e veta, ose mâ mirë me thanë nga shpellat ku jetojnë, nëpër shkambij, në veri të Bambarit, dhe i çfaqin me gjithë dëshirë, për dhuratë.

zez si futa, i ekzekuton lojnat e veta tue u sjellë në drejtim të kundërt t'atyne të grupit të parë. Për së shpejti nja dymbëdhetë gra përzihen në lojë. Çdo këcimtar qet hapa të vogla tue u dridhë, e me këtë rast kumbojnë unazat e shtizave të tij. Ata që u bijnë trompetavet mblidhen n'qark. Në mes tyne nji grue plakë u jep takt me nji copë gëzofi të zi në dorë. Në rranzë të kambëve të saj demoni i madh e i zi përplaset në pluhun kinse me trup të drynuem, e s'pushon së mëshuemi trompetës. Zhurma bâhet shurdhuese, sepse, gjithnji tue zotnue blegrimi i trompetavet, të gjithë, me të vetmin përjashtim të kecimtarëvet veshë në të bardhë, këndojnë, ulurojnë me gjithë zâ, të palodhshëm, nji melodi të çuditshme (që e shënova, përveç tjerash).

Kah ora dy nisemi për Morubajt. Kohë e bukur. Popull shum i mirë; po shohim mâ në fund njiherë lëkura të pastra e të shëndosha; katund fort i bukur; kasollet e rrumbullakta do t'i ngjajshin kryekëput njana tjetrës, sikur mos t'ishin stolit e jashtme që i hijeshojnë, dofarë freskash primitive me tri ngjyra, kuq e zi me të bardhë; përfaqsime skematike, ndonjiherë edhe elegante, njerzish, kafshësh, dhe qerresh automobile. Këto zbukurime janë të strehueme nën kulm me kashtë, që aq shum zgjatet, saqë mbulon edhe njifarë koridori rreth e përqark shtëpis. Fushat me drithë për fukuri, nga të dy anët e rrugës, të ngjashme me tërshanat vigane, n'argjendin e vjetër të praruem.

Papritmas takohemi, midis ferrishtes, me Guvernatorin Lamblen.

Nji orë mâ vonë, e gjejmë prap, njizet kilometra nga Morubajt, ku duhet të buejmë sonte, Zojën dë Trevizë dhe doktorin Boser, të zanun fort me regjistrimin e vendasvet që i kanë vakcinue.

15 tetuer.

Bujmë në Morubajt[1]).

Lambleni, dje, na këshilloi me vazhdue deri në For-Krampel, në vend që me shkue drejt në For-Siby.

[1]) Nga nji raport administrativ të tetorit 1925, marr nga këto disa shifra në lidhje me gjendjen e populsis në Krahinën e Morubajvet (160 km x 100 km).

Burra	1.990
Gra	2.091
Djem	755
Vajza	596
Pleq	62
Lëngojnë nga sëmundja e gjumit	46
Lindje në 3 vjet	263
Vdekje: Fëmij 0 deri 5 vjeçarë	146
Vdekje: Fëmij 5 deri 12 vjeçarë	74
Vdekje: Foshnje	377

Vetëm në nji katund (Takobanda) në krahinën e Morubajvet, prej 114 gravet, 48 s'kanë pasë fare fëmij 66 tjera kanë pasë 99 fëmij, nga të

Krahina ndërron nga pamja: pyje të ralla; lisa jo më të naltë se sa tanët, u bajnë hije aravet me drith; njifarë fieri i ri. Hamë sillë në M'Brej. Visore shum pitoreske, rrethue me shkambij. Njeriu do të mendonte se gjoja gjindej afër Fontenblòs. Me shprazjen e parë të pushkës rrëzoj gabonën e madhe, në maje të nji druni të thamë. Tue mos pasë gjuejtë ende kurrnjiherë, ky sukses i im i parë më mrekullon pa masë[1]).

Në mes të M'Brejvet dhe For-Krampelit hasim nji grumbull majmunash cinocefalë; afrohen pranë nesh; ka edhe shum të mëdhej në mes tyne.

Katunde mjaft të bukura, porse shum të vobekta. Në njanin nga këto katunde nja gjashtëdhetë gra fshijnë rrajë kauçuku gjithnji tue këndue; punë pa fill e pa mbarim, shpërblye me nji çmim shum t'ulët.

Papritmas, në For-Krampel, në fillim të natës, vlemenija e madhe rrëzon për dhe nji sasi cearësh të njoma, e rrembat e tyne fluturojnë në katër anë, rreth stacionit e sidomos në mes të vendbanimit tanë dhe shtëpis së Z. Grivòs, administratorit te i cili ndodhemi në darkë. Tornada na befason në momentin kur kalojmë nëpër këtë fushë. Aq shum e fuqishme saqë gadi të rrëmbyem prej erës, vërbue prej vetëmo[illegible] prej shinash, Marku dhe unë ndodhemi si në filmin e Grifithit, dhe, krejtsisht lagë, e gjejmë shoqi shoqin vetëm kur mbërrijtëm në stacion.

Adumi dhe Utmani, që këtu qenkan pa me dish m'a nga Abesheri, posa kthehemi, kërkojnë prej nesh leje për të kalue sonte në shoqnin e këtyne miqve, dhe kështu shkojnë e dëfrehen në katundin arab, përtej Nanas. S'i ndiejmë farë kur kthehen; mirëpo heret nadje çohen dhe ia fillojnë punës, e pjekin bukën, i hekurosin ndërresat tona, etj.

For-Siby, 16 tetuer.

Furtunë e madhe në gjymës të rrugës. Visorja (due të them: pamja e vendit) na duket pothuejse kryekëput monotone; aty-këtu, afër ndonjifarë burimi, lugina, shpatina, ku

cilët 63 kanë vdekë tue qenë ende foshnje (sëmundie barku, mushknish dhe sifilisi).

[1]) Do të kisha qenë pak krenar, sikur të kisha dijtë se s'qenka zakon, në A.E.F., me vra shqiponja, gabona ose shpezë ngordhsish, që konsiderohen (këto të fundit sidomos) si kafshë të dobishme për higjienën e vendit. Eshtnat e kafshëve më të mëdha për disa orë pastrohen prej tyne. Në ndysin më të madhe të katundit, këto zhdukin e s'lanë as pula, porse mjafton që të ngelin nga këto vetëm disa për ta kënaqë oreksin e njeriut të bardhë që kalon pranë tyne....

befas dalin lisa të mëdhej e të trashë, me rrâjë përpjetë, lamsha lianash, dhe e tanë ajo lagshtì misterioze e nëmpyllit. Në hapsina të gjâna, midis dy „galerinave pyjore", lisa jo të naltë, mbulue aq me bimë zvarrse saqë duken porsi nji farë mbulese e vazhdueshme. Këto sipërfaqe të gjelbërta vetëm rrallë ndërprehen nga fushat me misër e me oriz, e këto e vejnë në dukje trungun e lisavet ngelë të shpeshët aty-këtu në mes arravet. Shum nga këta lisa janë tha, e jo gjithmonë, si duket, për shkak të zjarmit. Madje edhe nëpër vende të vërshueshme gjinden grumbuj lisash të thamë, më bajnë kureshtarë. Lëvorja e tyne, shpeshherë, krejtsisht ka ra, e kështu druni duket porsi degë me nji gabonë përsipër. Dyshoj se, për disa vjet, ky shpyllzim i vazhdueshëm, vetvetishëm dhe sistematik, s'do të ket pasoja serioze në regjimin e shinavet.

Gjithnji na përshëndesin përzemërsisht grat e fëmijt tue kalue nëpër katundet e tyne. Të gjithë vrapojnë me na pa; fëmijt menjiherë ndalen në buzë të hendekut të rrugës, tue na bâ njifarë përshëndetje ushtarake; mâ të mëdhejt na përshëndesin tue u përkulë pak si përpara, ashtu sikurse bâhet në sallat e koncertevet, trupin pak si me nj'anë e me kambë të majtë mbrapa, me dhambë të çveshun në nji buzqeshje të hapët. E ndërsa, për t'u përgjegjë, e çoj dorën, zejnë me u frigue dhe ikin; mirëpo posa ta kenë kuptue qëndrimin tim (e unë përpiqem sa mâ mirë, tue provue me buzëqeshje), ndihen brohoritjet, ulurimet, duertrokitjet, sidomos nga ana e gravet, atmosferë gëzimi e habije, që edhe udhtarin e bardhë e detyron të marri pjesë n'entuziazmin e tyne dhe t'u përgjegjet me gjithë zemër.

17 tetuer.

Çohem qysh n'ora 4. Mirëpo duhet ta presim dritën e agimit të parë që të mundemi me u nisë. Sa më pelqejnë këto nisje para se t'agojë dita. Porse këto, megjithatë, s'janë të pajisuna, nëpër këto vise, me fisnikì krenare e me at farë gëzimi t'egër e pa brenga që kam njohtë dikur në shkretì.

U kthyem në Bangi kah ora 11.

Rrjeta rrugore ndërtue n'Ubangi-Shari prej Guvernatorit Lamblen, qyshse nga koha kur ky e ka marrë në dorë me 1917 drejtimin e kolonis, përfshin 4.200 km.

Në Gabon, shum Guvernatorë ardhë njani mbas tjetrit, s'kanë dijtë me i dhanë kësaj kolonije vetëm 12 km. rrugë (të përdorueshme për automobila). Kështuqë ende në ditë të sotshme shohim se si në këtë krahinë po vazhdojnë me punue hangari. E dij fort mirë se Guvernatori Lamblén ka dijtë me e përdorë vetëm natyrën e kësaj toke si dhe shpërfaqen, e saj jo të ngritun. Mirëpo, sado vepër të madhe që të krijojë njeriu, gjithmonë mund të duket, kah fundi i saj, se gjoja diçka ia ka „lehtsue" punën. Gjâja mâ e admirueshme në këto punë të ndërmarruna, âsht se kjo vepër ka qenë krijue pa pjesëmarrjen e inxhinierëvet e të mbikqyrësvet.[1]) Buxhetet fort të kufizueme të kolonis s'mujshin me përballue shpenzimet që do të kishin bâ këshillat dhe drejtorija e teknikëvet. E admiroj Guvernatorin Lamblen sepse ka mundë me pasë besim të plotë në vendasit dhe me qenë i bindun se këta do të ishin mjaft për punimet e vështira që u propozonte. Ekipat që ai i ka formue e kanë dhanë proven e vet vërtetue pra se si zelli dhe shkathtsija e zezakëvet dijnë me qenë në naltsin e nji pune së cilës ta kuptojnë qëllimin dhe vlerën. S'ka randsi edhe nëse dita e punës ngadonjiherë ka zgjatë tepër, vendasi vetë s'proteston kundër nji pune frytet e së cilës ai do t'ia gëzojë mâ së pari. (Përkundrazi, ai pranon mâ me pak vullnet me iu perveshë kësaj pune nepër krahina ku ai e din se rrugët vërshohen periodikisht dhe tueqenëse kanë nevojë me u meremetue, s'e shpërblejnë punën që ka bâ. Këto janë pikërisht ato vise nëpër të cilat, praktikohet mâ së shumti transporti me lumnej.

Për ta kuptue se deri në çfarë shkalle agonije e ka prû rrjeta rrugore Ubangi-Sharin, mjafton me shqyrtue gjendjen e vendasvet, në të cilën i ka hedhë regjimi i punës angari.

Lexojmë në nji raport të vjetit 1902:

„Ka mâ se nji vjet që gjendja dita-ditës po bahet mâ e vështirë. Manxhiajt e lodhun s'mujnë mâ me punue angari dhe s'duen mâ. Mâ tepër u pëlqen çdogjâ tjetër, madje edhe vdekja, se sa me bartë...

„Ka mâ se nji vjet që fiset kanë nisë me u shpërnda. Rrallohen katundet, familjet shkrihen, çdonjeni âsht tue braktisë fisin e vet, katundin e vet, familjen dhe të mbjellat e veta, dhe shkon e jeton si i egri i vetmuem i malit, vetëm që t'i shmanget rekrutimit. Toka s'punohet mâ, e prandej s'ka mâ as ushqim... Nga kjo si përfundim del zija e madhe e bukës kështuqë, gjatë këtyne muejve të fundit, me qinda Manxhiaj kanë vdekë nga uni dhe nga mjerimi. Edhe na vetë jemi tue pësue nga këto përfundime. For-Krampelit tash mâ tepër se kurr po kërcnohet me u gjet në hall

[1]) Rruga nga For—Siby në For—Krampel (250 km), fillue me u ndërtue më 1914 prej oficerave t'artileris koloniale, kushtoi dy milion (logaritej 25 frangë metri). Rrjeta rrugore mbarue prej Lamblenit kushton 150 fr; kilometri.

për të nnue gjallë. Tashpëntash këtë po e ushqejnë stacionet e Kanga M'Brés dhe të Batangafos, që bajnë 5 dit rrugë e i bijnë drith e mielI; domethanë çdo hamall ushqimi, udhton 10 deri 12 dit kambë për çdo muej mezatarisht.

„Rekrutuesit, për të gjetë hamaj, detyrohen me i gjuejtë njerzit poashtu sikunse i gjuejnë bishat e egra, nëpër katundet e zbrasta dhe arat e lanuna s'ka muej që njerzit e rojes krahinore, madje edhe ndihmsit e vendit, Manxhiajt në shërbimin tanë dërgue që të rekrutojnë *nëpër viset e veta,* mos të jenë sulmue plagosë, e shpeshherë edhe vra e hangër.

„Shtý kudo nëpër veri, limdije, perëndim e jug, prej stacioneve tona të vogla „manu milittari" (prej njerëzvet t'armatosun-vrejtja e përkthyesit) për ta kundërshtue ikjen e tyne me shumicë përtej Fafa e Uamit, Manxhia fshihet, si vetmitar i ndjekun në nji skutë pylli, ose strehohet nëpër shpellat e ndonji „Kafas" së pa rrugë porsi shpend i friguem, tue gjallnue mjerueshëm me nrajë tue preferue má tepër të vdesi nga uritja se sa të kthehet e të ngarkohet porsi kafshë.

„Të gjitha masat janë provue... *Ato ishin të domosdoshme* (vetë unë po e mënvizoj). Furnizim âsht gjâja që ka prioritet. Armët, municioni, mallnat e tregtis duhej të kalojshin. Të mannunit me të mirë, të dhanunit guxim, kërcënimet, dhunimet, represionet, dhuratat, rrogat, asnji gjâ sot s'ec para turbullimeve të tmershme të kësaj race Manxhiajsh, *para disa vjetsh, para disa muejve ende, të pasun, të shumtë dhe grumbullue nëpër katunde të mëdha.*

„Edhe disa muej e krejt pjesa e qarkut të Gribengit marrë në mes të Gribengit nga lindja, Fafas nga perëndimi, Ungurajvet nga jugu dhe For-Krampelit nga veriu, s'do të jetë veçse shkreti. mbjellë me kaltunde gërmadhash dhe ara të papunueme. S'ka má as ushqim as duer për të prodhue; krahina po fiket.

„Nëqoftëse mbrenda nji kohe shum të shkurtë s'hiqet krejtsisht angarija, në mes të Nanas dhe For-Krampelit të paktën, qarku i Gribengit âsht krejtsisht i humbun, e na do të detyrohemi me ikë nga nji vend i shkretë, i shkatrruem, pa njerëz e pa gjana ushqimore..."

E në raportin e ndihmës Z. Administratorit Bobishon — mbi gjendjen politike gjatë muejvet korrik e gusht 1904:

„... Në zonën e Nanas, çashtja e angaris dita-ditës po ngatrrohet gjithnji e má tepër. Manxhiajve të Nanas u âsht pré fuqija, po bajnë dhe do të bajnë çmos që t'likin nga angarija të cilën s'e duen má. Tashpëntash, má parë pranojnë çdogjá tjetër, madje edhe me vdekë, se sa angarin.

„Grumbujt shpërndahen njani mbas tjetrit dhe s'mund të bahet asgjá për t'i ndalë këto dyndje që me të vërtetë kanë shkretnue nji vend përpara aq të pasun me kultura e në të cilin jetonte dikur nji popullsi e madhe.

„Sivjet, në kundërshtim me premtimet bâ në të kaluemen. tagra kërkue nga kjo popullsi, në vend që të paksohet, ka shkue e âsht shtue. Pikësëpari si shtim angarije âsht rekrutimi i nji numri të madh puntorësh për punimet e rrugës, kalimin e ndërrimit t' ushtris si dhe të krejt materialit që, i nevojitet nji kontingjenti.

fishekësh që duhet të bahet menjiherë pa u ndalë kund, mâ në fund edhe për transport të „d'Yzes". Kësaj mandej duhet shtue edhe kërkesat e gjanavet mâ të randsishme ushqimore, nga këta vendas të cilëvet u mungojnë gjanat mâ të nevojshme për jetesën e tyne të përditshme. Të gjitha këto përpjekje janë kërkue në jekun e stinës me shina dhe në kohën kur vendasi ka nevojë mâ së shumti të merret me punimet e tokës së vet.

„Nëse gjurmojmë nëpër raportet e paraardhësve tanë, do të gjejmë aty se si më 1901, 1902 dhe 1903 Manxhiajve iu janë lanë dymujuer pushim, në mënyrë që të mundeshin me u marrë me kulturat e veta. Sivjet, asgjâ... kurrfarë pushimi. Këta fatzij janë tue vdekë nga untija dhe lodhja; tue mos qenë kurr në shtëpi; s'janë në gjendje me e mbjellë tokën vet.

„Kjofarë gjendje ka qenë përshkrue shum herë në raportet e Z. Administratorit Bryel; komandamtit të krahinës, dhe të paraardhësve të mij ZZ. Tomasè, dë Roll dhe Tokè.

„Nga kjo gjendje e ngatrrueme mund të dalim vetëm e vetëm tue i shpejtue punimet e rrugës si dhe tue porositë pa asnji vonesë nga Franca materialin për të cilin ka nevojë transporti dhe tue suprimue me doemos angarin[1]).

„*Kjo ishte e domosdoshme*" Vetë i nënvizova mâ malltë këto fjalë tragjike. Kjo ishte e domosdoshme, për mbrojtjen, ekzistencën e qendravet ndër thellsina. *Kjo ishte e nevojshme*, përndryshe do të rezikohej vepra e posafillueme, e do të bahej hi e pluhun rezultati i përpjekjeve të mëdha. Angarija, e vetëm kjo angari âsht ajo që e ka ba të mundshëm; sepse këto qerre, duhej që të transportoheshin deri atje poshtë, e as këto sdo të kishin as kuptim pa anijet, që duhej, edhe këto, me i demontue, e me i bartë, pjesë për pjesë, mbi shpinën e njerëzvet, deri në Stenli Pul, përtej valëve të Kongos, e mandej në basenin e Çadit. Ky teror i zi, por i përkohshëm, ka qenë zbatue me qëllim që të përmirsohej jeta e njeriut, poashtu sikurse ndërtimi i nji hekurudhe të re që sjellë me vedi mundime, madje dhe vdekjen e shumkujt. Krejt vendi, në fund të fundit vendasit vetë, përfitojnë nga kjo.

Mirëpo s'mund të thohet kështu për regjimin e tmershëm zbatue ndaj vendasvet prej Shoqatave të Mëdha Koncesionare. Gjatë udhtimit tanë do të kemi rast me pa se kushtet jetsore krijue për

[1]). Kjo gjendje e tmershme mâ tash sa kohë s'ekziston nëpër të gjitha krahinat që i kemi përmendë deri tash. Kam frigë që mos t'ekziston ende në Gabon, tashpërtash aq popullzue saqë s'mund të ketë as puntorë të domosdoshëm për shfrytzimin e pasunis së madhe pyjore. Vendasit rekrutue prej sipërmarrsëve të vegjël janë marrë e nda nga katundet shpeshherë shum larg njani-tjetrit. E Guineja spanjole, koloni pranë kufinit, popullzohet në kurriz të kolonis sonë; që vendasit janë tue lanë me shumicë, për t'u shmangë angarijevet tepër të randa.

Angarija ekziston dhe do t'ekzistojë ende për nji kohë të gjatë nëpër disa vise të Kamerunit ku sidomos rrugët automobilistike ndërtohen tepër vështirë. Këtu angarija âsht e nevojshme, e s'âsht rendi që të protestohet kundër saj, por kundër etapevet nganjiherë tepër të gjata, si dhe kundër rrallsis tepër të madhe të qendravet administrative që, tue i bâ të pamundshme lidhjet mâ të shpeshta, i nxjerrin hamajt vendas tepër larg nga katundet e tyne përkatse dhe nga toka që ata e punojnë; kjo âsht nji gjâ që do t'ishte lehtë me u shërue.

vendas, „Zotnive të kauçukut", sikurse ata i thrrasin, prej kësaj apo asaj shoqate, s'janë shum më të mira se sa ato që janë thanë më naltë, e të gjitha këto sende bahen vetëm me qëllim profiti, vetëm e vetëm që të pasunohen disa akcionarë.

Çka i kanë dhanë këto Shoqata të Mëdha si kundërshpërblim vendit? Asgja[1]). Koncesionet janë dhanë me shpresë se gjoja Shoqatat „do t'ia rritshin vlefitën" vendit. Mirëpo ato vetëm e kanë *shfrytzue*, e kjo âsht nji gjâ tjetër; kanë thithë gjakun, shtrydhë porsi portokallin, levorën e të cilit njeriu e hjedhë në tokë menjiherë[2]). „Janë tue u sjellë nëpër këto vise asht u sikur mos t'ishin tonat", më thonte nji At misionar.

S'âsht më rendi të thohet se kjo punë *ishte e domosdoshme*. Kjo e keqe âsht e padobishme dhe *s'âsht e nevojshme më*.

Me të mbjellat e cearëvet që vendevet u japin mundsi për t'u shmangë kërkesave të Shoqatavet (tueqenëse këto gëzojnë të drejtat për të mbledhë vetëm kauçuk t'egër, e jo kurrsesi atë të kultivuemin), Guvernatori Lamblen u ka bâ vendasvet, e, me këtë, edhe kovlonis, nji shërbim poashtu të madh sikurse âsht edhe ai i ndërtimit të rrjetës hekurudhore.

Jam tue lexue raportin e Z. D. R., kryetar i këshillit administrativ të Shoqatës s'Ogouès së Sipërme (mbledhje e zakonshme, me 9 tetuer 1926). Nuk kam shtetitë krahinën e Gabonit dhe s'e njoh gjendjen e vajtueshme të vendit aq sa flitet për të. Asgjâ s'dij për Shoqatën e Oguoès së Sipërme dhe dëshiroj që ajo të jetë jashta çdo kritike, larg çdo dyshimi. Porse e pranoj se s'jamë tue kuptue asgjâ nga këto pak fjalë të raportit.

„Konjuktura e tashpërtashme e tregut na ka lejue me i vazhdue operacionet tona, e kjo gjâ na ka gëzue, *sepse pa këtë burim të veprimtaris ekonomike, të vetmin që ekziston nëpër këto vise, pyesim se çka do t'ishte bâ me fatin e vendsvet për të cilët Shoqata e juej s'âsht interesue n'asnji moment të veprimtaris së vet të gjatë*. Që të dijmë se ku synonte ky pohim, do të na ishte lehtë me u përgjegjë me shifra zyrtare e me tregue se koncesioni i Shoqatës s'Ogouès ka qenë shpetimtar dhe se sot âsht rezervoari i popullsis vendase në Gabon[3])".

Ani, aq më mirë! Kjo shoqatë ndryshue pra nga tjerat dhe tregon se ka dhanë prova të nji kujdesi të lavdeushëm. Megjithatë shkon me thanë deri këtë: çka do të bajshin vendasit pa ne? Më duket se tregon se ka mungesë fantastike.

---

[1]) Ato madje as qeran s'ia kanë pague shtetit. Asht dashtë me ndërhy përmbaruesi dhe energjija e Guvernatorit të përgjithshëm që të paguhet nji milion borxh.

[2]) Çka kanë bâ kolonistët n'A. E. F.? Mjaft pak send, porse këta s'janë ata që duhet t'akuzohen, por regjimi prapanik që ka qenë krijue n'A. E. F. regjim i Koncesioneve të mëdha.

[3]) Mbrenda pak kohe Shoqatat Koncesionare do ta kenë lanë për herë të fundit Afrikën... Afrika do të jetë kështu nji grimë më pak e pasun se sa para ardhjes së tyne (M. Oganjer: Ligjerate në Shkollën e Studimeve të Nalta Shoqnore).

[4]) Vërtetë. Lexoj në mes tjerash: „Shfrytzuesit pyjorë të Gabonit i drejtohen kurdoherë Shoqatës së Madhe; *Shoqatës s'Ogouès së Sipërme* që merr përsipër me furnizue puntorë 200 frangjësh për çdo krye puntor tue marrë për punën e komionit."

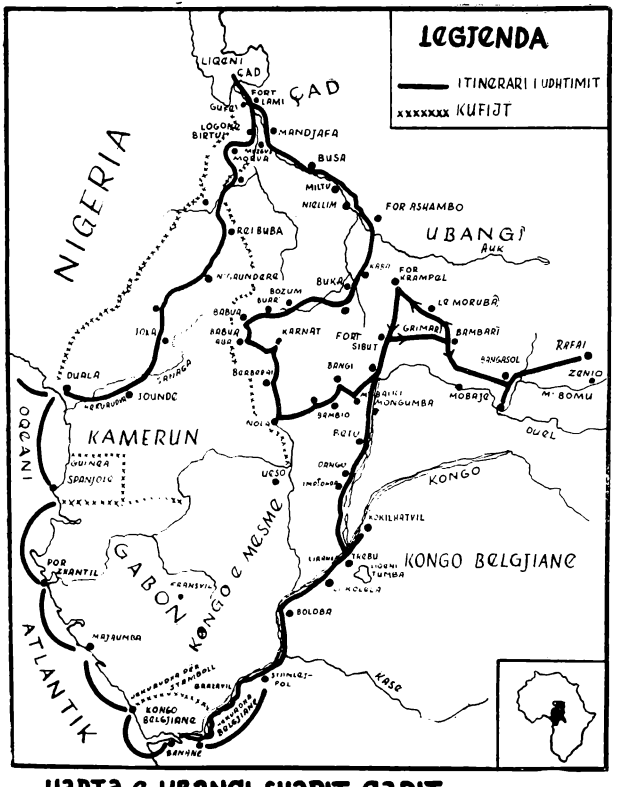

HARTA E UBANGI SHARIT ÇADIT

KREU I IV

PYLLI I MADH NË MES BANGIT E NOLAS

18 tetuer.

Mëngjesi me mjegull; s'rigon; porse qielli âsht i vranët, krejt mbulue me rê. Marku më thot: „S'âsht mâ zi se në Francë"; mirëpo në Francë nji kohë e tillë të ban me mendue, me lexue, me mësue. Këtu, ajo t'i përkujton ditët e kalueme.

Parafytyrimi im për këtë vend ishte aq i gjallë (due të them se e parafytyrojsha fort), saqë dyshoj se ndoshta mâ vonë, ky parafytyrim i gabuem do të bjerë në kundërsh[illegible]m me kujtimet se unë do ta shoh Bangin, për shembull, ashtu sikurse âsht në të vërtetë, ose ashtu sikurse e mendojsha në fillim se ishte.

E gjithë përpjekja shpirtnore s'mund ta rikrijojë këtë ndjenjë të habis që bukurin e objektit e ban aq magjepsë. Hijeshija e botës së jashtme ngel po ajo, porse virgjiniteti i shqimit zhduket fare.

Edhe pesë dit e duhet të shkojmë për gjithnji nga Bangi. Mandej do të fillojë udhtimi i vërtetë. S'âsht vështirë me arrijtë n'Arshambò, ku na pret Marsel dë Kopè, me nji rrugë shum ma të shkurtë; e sidomos mâ të lehtë; kjo âsht ajo rrugë që përdoret për dërgesa postale dhe kah e cila kalojnë ata që duhet të nguten: dy ditë me automobil deri në Batangafo, dhe katër apo pesë dit me anije. Tue lanë basenin e Ubangit arrihet deri te ujnat që derdhen në liqenin Çad; nevojitet vetëm me u lëshue teposhtë. Mirëpo kjo gja s'na interesón shum; s'jemi tue u ngutë. Duem vetëm t'iu shmangemi rrugëve të zakonshme, të shohim atê që s'mund ta shohi njeriu

përditë, të depërtojmë thellë, në zemrën e vëndit. Arsyeja ime më thot nganjiherë se ndoshta mosha s'më lejon tashmâ t'endem nëpër pyje; porse unë prapseprap nuk i besoj.

20 tetuer.

Dje, kah mbramja, u nisa vetëm rrugës që, si del nga Bangi, hyp kodrës përpjetë dhe zhytet mandej në pyll. S'lodhem s'admiruemi se sa vigaj duken lisat e këtij pylli aq të lulzuem. Rrezet e diellit ende i ndriçojnë majet e tyne. Së pari qetsi e madhe; mandej, sa mâ e dendun bahej hija, pylli mbushej me zhurma të çuditshme, shqetsuese, britmâ dhe kangë zogjësh, zane shtazësh të panjohtuna, fërkime gjethesh. S'ka dyshim se nji turmë majmunash i luente kështu degët jo larg meje, e unë s'mundesha me i pa. Pata arrijtë nalt në kondër. Ajri ishte i vokët; qeshë djersitë e bâ ujë.

Sot u ktheva po n'ato vende, nji orë mâ vonë. Kam mundë me u afrue te nji kopé majmunash dhe me soditë këcimet e tyne të mrekullueshme. Kam mujtë me zanë edhe disa flutura të bukura.

21 tetuer.

Me automobil deri në M'Baiki, për bukuri tue kalue nëpër pyll. Qerrja ec shum shpejt. Ky udhtim, të cilin do të jemi të lumtun me e bâ përsëri mbrenda disa ditëve, meritonte të bâhej kambë[1]). Në pyllin afër M'Baikit lisat arrijnë nji naltsi të madhe[2]). Disa nga këta, djathoret, kanë rranzë vigane. Mund të thohej si rrudhat e ndonji petku. Njeriu do të mendonte se druni âsht tue ecë.

Tue marrë në dorë nji lëvore gjymës të kalbun të nji djathori të rrëzuem, zbuloj nji sasi fshiksash të mëdha koleo-

---

[1]) Obobo! Këto do të jenë vende mâ monotone dhe mâ së pakti të bukura, pikërisht asosh ku njeriu do të dëshironte automobilin, e që mâ vonë do të na duhet që t'i tejkalojmë sa mâ ngadalë.

[2]) T'u themi atyne që s'e dijnë se quhet rranzë nji zgjanim i jashtëzakonshëm i bazës së trungut, që shpeshherë fillon me u dallue 10 metra nga toka. Kësofarë rranzash i plotsojnë rrajët e pamjaftueshme dhe u shërbejnë si bazë atyne degëve të pingulta që arrijnë ndonjiherë nji naltsi 50 metrash. Lisat tjerë, sidomos ata në formë të mreles, në vend kësofarë rranzash kanë rrajë ajrore, në formë harqesh. Përveç tjerash, dendsija e pyllit, efërsija e lisavet tjerë, lianat ngjitse që lidhin trungjet, i mbrojnë nga të rrahunat e forta të tornadavet. Këto pyje janë asocjacione.

Lisat—mbrela, më pat mësue Ogyst Shëvalje, në përshkrimin e shkëlqyeshëm t'udhtimit të vet n'Afrikën Qendrore, rriten vetëm nëpër t'ashtuquejtuna „pyje të radhës së dytë", don me thanë t'atyne që formohen në vend të pyjeve të lashta, shkatrrue nji herë prej ndonji zjarmi pak a shum të hershëm. Këto pyje të lashta dëshirojsha me i pa, që na mendojshim me i gjetë mâ larg, e që unë kot kudo i kam kërkue.

kopterësh. Të thame në tym, këto, si duket, u shërbejnë vendasvet për ushqim.

Në M'Baiki, e vizitojmë Z. B..., përfaqsues i Shoqatës Pyllore. Aty gjejmë t'ulun nën verandën e tij, dy Etën misionarë.

Sa të dashtun dijnë me u bâ këta përfaqsues të Shoqatave të Mëdha! Administratori të cilit i pëlqejnë miklimet e tyne të teprueme si do t'u kundërshtonte? Si mandej mos me i përkrahë ose të paktën mos me i mbyllë syt, para padrejtsive t'imta që këta bajnë? E mandej para ryshfeteve, atij korupcioni të madh?

Kasollet e vendasvet nëpër katundet e rrethit të M'Baikit ndryshojnë shum nga ato që i patëm pa në viset e Sulltanatavet; shum mâ pak të bukura, mâ pak të pastërta; shpeshherë poashtu të ndyta. Nga kjo shihet se s'jemi mâ n'Ubangi-Shari, ku Guvernatori Lamblen kërkon që kasollet të ngrehen gadi mbas të njajtit tip pëlqye nga administrata. Disa protestojnë kundër kësaj kërkese të pavend e do të dojshin që t'u lejohej vendasvet me ndërtue kasolle simbas shijes së vendit; duket se i japin të drejtë Lamblenit. Por këto shtëpija të fundit lidhë njena me tjetrën në rresht të gjatë, të vetëm, për ta ekonomizue punën, padyshim; mure të drejta bâ nga balta me kashtë, forcue me hûj bambusash horizontalë, me kulme shum t'ulta. E ndoshta, mâ në fund; këto zgavra të padokshme janë ndërtue gjithashtu në bazë t'urdhnit (Kurrkund mâ vonë s'do të hasim katunde mâ pak ekzotike, as m' të shëmtueme).

Bangi, 26 tetuer.

Pregaditje të mëdha për nisje. Dërgojmë drejt n'Arshambo tridhetë e katër arka. Paqetat që duhet t'udhtojnë me ne i vejmë në dy kamioneta. Adumi hyp në Ford bashk me ne. N'ora tre nisemi nga Bangi. Nata na zë midis pyllit. Megjithse hana ndriçon, mezi shihet rruga.

Barka e kandshme na pret te Z. Bergosi, kryetar i qarkut në M'Baiki.

27 tetuer.

Hamë sillë në Boda me Pashën e rrezikshëm (shih mâ larg) e me Z. Blon, administrator i Karnos, që âsht tue u kthye në Francë. Pasha s'buzëqeshet. Asht i sëmunë sigurisht.

Nisemi nga Boda kah ora tre. Nëpër katunde nepër të cilat kalojmë, shohim vetëm pleq, fëmij e gra.

Rruga çohet ngadalë. Mandej befas lëshohet teposhtë; shihet qartas nji sipërfaqe e madhe mbulue me pyje. Nata bâhet e plotë kur arrijmë në N'Goto.

N'Goto shtrihet mbi nji rrafshnaltë, nji tutlim i zakonshëm tokë, porse nga ku shihet nji pjesë mjaft e madhe e krahinës. Shoqata pyjore ka aty nji stacion; shtëpi e pabanueshme që përfaqsuesit e Shoqatës na patën përmendë si nji vend ku do të kishim mundsi me u ndalë pak. Mirëpo, mâ mirë âsht me thanë se s'jemi të kënaqun aspak me pamjen e këtij vendi. E mâ në fund s'dëshirojmë kurrfarë të mirë nga kjo Shoqatë. Mendojmë vetëm e vetëm se si me u nisë prap. Automobilat na kanë ngelë pa voj e benzin. Patëm besim në fjalët e Z. Bergosit se do të mundeshim me u furnizue rrugës. Në Boda s'pat asgjâ; aq mâ pak në N'Goto. Do të detyrohemi këtu me lanë dy automobila. Mobaji, shoferi i Lamblenit, që gjithashtu edhe në Rafai na përcjellte, do të na çojë me kamion deri në stacionin e fundit, bashkë me gjellëbamsin tanë Zezé dhe thast tanë të fjetjes, mandej vetëm do të kthehet në M'Baiki, për të kërkue me gjetë benzin e voj e për t'iu prû mâ në fund atyne dy qerreve ngelë në rrugë. Dy ndihmësit tanë nisen përpara, kah ora gjashtë, bashkë me gjashtëdhetë hamaj vue në dispozicionin tanë. Do të takohemi prap me nji pjesë të këtij grupi te „Këneta e Madhe", ku rruga automobilistike merr fund; me pjesën tjetër në Bambio, ku do t'arrijnë kah dreka mbasi të kenë ecë gjithë natën. Këtu pra do të fillojë udhtimi i vërtetë.

Ftue në darkë prej Z. Garonit, gjuetar i përmendun[1]), ardhë tash katër vjetë në N'Goto, nga ku mendon me ikë. meqenëse këtu gjuetija âsht pak e frytshme dhe âsht bâ me plasë nga mërzija.

Shkuem bukur heret, e që të dy bamë nji gjumë t'ambël, nën rrjetat tona për miskoja, në kasollen e udhtarëvet. Kah ora dy të mëngjesit nji zhurmë hapash e zani na zgjon. Dikush don me hy. I bërtasim në sango: „Zojë?" (Kush âsht?). Asht nji prîs vendas me randsi, që na ishte prezentue gjatë darkës sonë. Tue drashtë atëherë se mos po na trazon, e kishte lanë për të nesërmen bisedën që shpresonte se do ta bante me ne, por nji urdhën që Pasha, administrator i Bedas iu kishte dhanë njerëzve të vet e detyronte këtë me u kthye menjiherë në katundin e vet. S'munte me bâ ndryshe veçse me u nënshtrue. Mirëpo tue pâ me dëshprim se si e humbte rastin e bisedës me ne, kishte vendosë me ardhë në këtë kohë të pa përshtatshme. Fliste me shpejtsi të madhe, në nji gjuhë nga e cila s'kuptojshim asnji fjalë. E lutëm të na

[1]) Nëpër këto vise „gjuetar" do të thot shkurt gjuetar elefandash, krejt sikurse, më disa qarqe, „me tymos" që do të thot me tymosë opium.

lente me fjetë. Do të mundte me ardhë mâ vonë, atëherë kur edhe na do të kishim nji përkthyes. Na e merrshim përsipër përgjegjsin e kësaj vonese, tue i premtue se do ta arsyetojshim para Pashës së tmershëm. A thue çfarë interesimi kishte ky i fundit me e pengue Samba N'Goton; prisin në fjalë, që të na dorzonte urdhnin e vet, âsht nji gjâ që na duhej me e kuptue fare lehtë në nadje, kur nëpërmjet përkthyesit Mobaj, muerëm vesh nga Samba N'Goto këtë:

Më 21 të tetorit të kaluem (pra gjashtë ditë përpara) kapteri Jemba qe dërgue prej administratorit të Bodas në Bodembere për të zbatue masa kundër banorëve të këtij katundi (në mes të Bodas e N'Gotos). Këta paskan refuzue me iu nënshtrue urdhnit për t'i shpërngulë banesat e veta në rrugën e Karnos, tue mos dëshirue kurrsesi me i lanë të mbjellat. Përveç tjerash, thojshin se gjindja që rrnojnë në rrugën e Karnos, janë Baja, ndërsa ata vetë janë Bofij.

Kapteri Jemba e la pra Bodan bashkë me tre rojtarë (emnat e të cilëvet i shënuem me kujdes[1]). Këtë aradhë të vogël e shoqnonte Bauè, nji prîs katundi, me dy tjerë komandue prej këtij të fundit. Tue shkue rrugës, kapteri Jemba kapi dy tre vetë në çdo katund nëpër të cilin kalojshin, e mandej i mori me vedi lidhun. Me t'ardhun në Bodembere, filluen ndeshkimet. Dymbëdhetë vetë i lidhën për drûj, ndërsa prisi i katundit, i quejtun Kobële, merrte arratin. Kapteri Jemba dhe roja Bonzho shtinë në dymbëdhetë vetë dhe i vranë. Mandej qe bâ nji masakrim i madh grash, e këto Jemba i mbyste me hû. E mandej, mbasi zuni pesë fëmij në moshën e njomë, i mbylli këta në nji kasolle së cilës i dha zjarm. U banë gjithsejt, na thot Semba N'Goto, tridhetë e dy viktima.

Këtij numri t'ia shtojmë edhe prîsin që ishte arratisë nga katundi i vet (Bubakara, pranë N'Gotos) dhe të cilin Jemba e gjeti në Bosyè, katund i parë në veri të N'Gotos.

Mësuem gjithashtu se Semba N'Goto shkonte në Boda, ku banonte e ku gadi kishte pasë mbërri kur e kryqzoi automobilin e Guvernatorit Lambien që na çonte në N'Goto. Atëherë pra e kishte ndërrue rrugën, tue besue se kishte të bante me vetë Guvernatorin, me dëshirë që t'ia qante dertin atij. I ishte dashtë me ecë shum shpejt, mbasi kishte pasë arrijtë në N'Goto pak kohë mbas nesh. S'donte me lanë që t'i shpëtonte

[1]) Mirë ishte të merreshin shënimet e sakta dhe kështu t'i ndihmohej anketës administrative që duhej të fillonte, shkaktue prej letrës sime që mandej përseshpejti ia shkrova Z. Alfasas, përkohsisht Guvernator i përgjithshëm.

nga dora nji rast i këtillë i papritun për t'ia qa dertin prîsit të të bardhëvet[1]).

28 tetuer.

Tregimi i Semba N'Gotos pat zgjatë mâ se dy orë. Binte shí. Ky nuk ishte nji rrusgjer kalues i tornadës. Qielli dukej shum i vranët; shiu do të zgjaste shum kohë. Na u desht pa tjetër me u nisë kah ora dy. Qesh ulë përbri Mobajit; Marku dhe Zezeu zunë vend dosido përmbi thasët e fjetjes, tue marrë frymë vështirë nën mbulesën e kamionit. Rruga ishte shum e ngranun dhe automobili detyrohej me ecë me nji ngadalsi të madhe. Edhe në përpjetzet mâ të vogla, sikurse edhe n'ato vendet ku rruga ishte tepër zallore; detyroheshim me zbritë në tokë, në shi, dhe me e shty kamionin që rrëshqitte.

Fjalët e Semba N'Gotos aq na patën helmue zemrën, si edhe ato të Garonit, saqë kur takuem nji grup grash tue punue në ndreqjen e rrugës, nuk mujshim as me i përshëndetë me nji buzëqeshje. Kjo bagëti e mjerë bâhej qullë nën rrusgjerin. Shum veta nga këto jepshin gji fëmijvet të vet tue mos e lëshue punën prej dorës. Pothuejse çdo njizet metra skajeve të rrugës, nga nji gropë e madhe, tri metra e thellë mâ të shumtën e herës; nga këto vende pra, pa vegla të posaçme, këto puntore të mjera kishin pasë nxjerrë dhé zalluer për të ngritë penda. Mâ se nji herë kishte ngja që dheu i grumbulluem, por pa u shkelë mirë, të shembej, tue mbulue kështu gra e fëmij në punime e sipër, në fund të gropës. Këto të thanuna na janë vërtetue prej shumkujt[1]). Tue punue mâ së shumti tepër larg katundeve të veta për të mundë në mbramje me u kthye në shtëpi, këto gra kanë ngrehë për vedi kasolle të përkohshme për strehna rrembash dhe kallijsh nëpër të cilat depërton shiu posa fillon me ra. Kemi ndi se milicionari që i mbikqyr i paska detyrue me punue gjithë natën për t'i ndreqë damet e nji furtune posa të kalueme dhe për të na bâ neve të mundshëm vazhdimin e rrugës.

---

[1]) Vetvetiu kuptohet se Semba N'Goto qe burgosë menjiherë si qe kthye në Boda. Letra e ime për Pashën që ia pata dhanë, për t'ia arsyetue vonesën, si dhe për ta mbrojtë aq sa ishte e mundun s'kishte pasë bâ punë fare. E rasën në burg atë bashkë me disa antarë të familjes së tij. të cilët Pasha mundi fare lehtë me i rrokë, ndërsa ai vetë, Pasha, shkonte në gjueti, bashkë me Jemban, veprat e ndyta të cilit nuk i kishin bâ me e marrë në sy të keq.

Po ngutem me thanë se ky mosndeshkim nuk zgjati shum kohë, jo mâ tepër se ajo kohë të cilën Semba N'Goto, e kaloi në burg. Si e pat marrë letrën time, Guvernatori hapi nji anketë administrative. Kjo gjâ qe besue Z. Marshesûs, inspektor i Ubangi—Sharrit, i cili gjeti vërtetime për çdo gjâ që u tha mâ naltë; si pasoja e kësaj pra Pasha qe akuzue.

[1]) Duhet thanë se kjo rrugë, ndërtimi i së cilës qe sidomos i vështirë (për arsye të natyrës së tokës) dhe vdekjeprues, i shënben vetëm automobilit që i çon njiherë në muaj, në tregun e Bambios, ZZ. përfaqsuesin e Shoqatës Pyjore dhe Pashën administrator.

Mâ në fund arrijmë në „Këneten e Madhe", pikë e fundit e rrugës për automobil. Shumica e hamajve na pret atje. Ndihmsit tanë kanë shkue para nesh me ata të grupit tjetër, e me të cilët s'do të takohemi deri në Bambio. Asht ora dy. Shiu ka pra. E ham si egërsit nji pulë të ftohët dhe vazhdojmë rrugën. Nga Bambio na ndajnë vetëm dhetë kilometra. Do t'i kalojmë pa u mundue shum. Në përgjithsi, fare pak jemi tue përdorue tipojat tona[1]), aq nga dëshira që keni për t'ecë në kambë, sa edhe për t'i kursye tipojarët tanë të dhimbshëm.

„Këneta e Madhe" âsht vend për mrekulli; ende asgjâ s'kemi pa nëpër këto vise mâ të bukura e mâ të çuditshme. Kjo farë kënete e madhe, që kalohet nëpër ura të ngushta me bimë ngjitse dhe rremba, ndodhet në mes të nji pylli jo fort të naltë; e mbulojnë bimët e ujit, shumica e të cilavet âsht e panjohtun; mandej arumat e mëdhej i drejtojnë brinat e tyne dhe lanë me u dukë nji sekret të bardhë me vija të purpurta të mbyllta; shtizat plot me gemba therre. Pesëqind metra mâ larg, njeniu mbërrin te lumi; qetsi misterioze, mbushë me kangën e zogjve të padukshëm. Disa palma t'ulta lakohen dhe i zhysin gjethet n'ujin e shpejtë. Me barka të vendit kalojmë përtej M'Baerès. Këtu kudo ju rrethon pylli tue u bâ mâ tërheqës. Nga çdo anë e përshkon uji; ndërsa rruga mbi kolana gjithnji ndërprehet prej urave të vogla druni. Mâ në fund disa lule: balsamina ngjyrëmullage e lule tjera që na i përkujtojnë ato të Normandis. Aq të lumtun e ndij vedin saqë s'mund ta them me fjalë (pa dyshue aime! se do të shihshim nji gjâ aq të bukur).

Ah! sikur të mundem këtu me u ndalë, sikur të mundem këndej pari me u kthye, porse jo në shoqni me këta hamaj, që i bajnë me ikë nga larg egërsinat. Ndonjiherë kjo shoqni e vijueshme më lodh e më pengon. Tue pasë dëshirë me e shijue vetmin time dhe hapsin e ngushtë të pyllit, i shpejtoj hapat, iku tue fugue për me mujtë me u largue nga hamajt.

---

[1]) Tipoja âsht nji fotele e varun, jo në mes dy shtizave të bambusit, sikurse do të besohej së pari, por midis dy hûjve nga palma vigane. Në mes të këtyne dy shkalcave rrëshqasin hamajt, dy nga dy, mbrapa e përpara. Dy hûj, lidhë me shkalcat, nga nji për çdo dy vetë, randue mbi krahët e hamajvet, tue marrë mbi vedi kështu peshën e tansis. S'i kam matë këto palma-shkalca; mirëpo mund të merret me mend gjatsija e tyne tue parafytyrue njenin mbas tjetrit katër hamaj, e tue shtue edhe hapsinën e nji fotele-shtrati. Trashsija e tyne âsht porsi ajo e drunit në majen e të cilit ndodhen dhuratat për atë që mund t'i arrijë. Kot kam kërkue në pyll nji drû palme me kët trashsi. Përmbi fotele, lesa të thurruna, ngjitë për shtiza të lakueme, shërbejnë si kulm, asilloji që Anglezët i thonë *shtmbek*. Ruen mos të djegi dielli; mirëpo asgjâ s'lejon me pa, e çon mënjanë krejt këtë maqinë, kur s'âsht n'ekuilibër, e ndonjiherë palohet mbi ju në nji mënyrë shum të mërzitshme.

Për shkak të mizës ce-ce dhe, në lidhje me këtë, të sëmundjes së gjumit, nëpër këto vise t'Afrikës s'mbajnë kuaj.

Mirëpo menjiherë mandej të gjithë nguten me më zanë. Pa durim ndalem, i ndali edhe ata, shënoj në tokë nji vizë të cilën s'duhet ta kalojnë derisa mos t'u fishklloj atëherë ku do të jem mjaft larg. Porse mbas nja pesëmbëdhetë minutash duhet të kthehem mbrapa, t'i kërkojë; sepse, tue mos pasë kuptue, të gjithë ndalen e presin.

Pak pa ardhë në Bambio, pylli zhduket, apo të paktën fusha zgjanohet. Nga britmat e kangët kuptohet se po i afrohemi katundit. Nji grumbull grash e fëmijsh vrapojnë e dalin me na pritë. U zgjasim dorën disa prîsave rreshtue e armatosë — madje edhe, nga entuziazmi e gabimisht, disa ushtarëvet të thjeshtë. Shitemi si prisa të mëdhej të bardhësh shum të denjë dhe që përshëndesin tue përshëndet me dorë dhe tue buzëqeshë si ministrat n'inspektim. Nji gaztuer i madh mbështjellë me lëkurë bishash i mëshon ksilofonit të madh që i varet në qafë; e përcjell vallen e gravet që këndojnë lëshojnë ulurimë t'egra, fshijnë rrugën para nesh, luejnë me shtiza të mëdha manioku, ose i thejnë nën kambët tona tue i ra tokës rraptueshëm; âsht nji delirium. Edhe fëmijt këcejnë dhe poashtu si rrahin tokën me kambë. Kalimi ynë nëpër katund âsht triufues. Na çojnë në kasollen e udhtarëvet ku mâ në fund i gjejë prap ndihmsit tanë bashkë me grupin e parë të hamajve.

29 tetuer.

Sot nadje, pata shkue me e pa njenin nga prisat e vendit që kishin pasë dalë dje me na pritë. E sonte, ai ma ktheu vizitën. Gjanë e gjatë bisedojmë. Adumi na shërben si përkthyes, ulë në tokë, në mes të prîsit dhe meje.

Fjalët e prîsit të Bambios i vërtetojnë të gjitha ato që Samba N'Goto m'i pat thanë. Më kallzon fije për pê „ballon" e ditës së fundit të tregut në Boda. Këtu po e transmetoj tekstin e këtij tregimi; ashtu si e kam kopjue nga nji shënim intim i Garonit:

„Në Bambio, me 8 shtatuer, dhetë mbledhës kauçuku (njizet, thonë informatat plotsuese[1]) t'ekipës së Gundit, tue punue për Shoqatën Pyjore — mbasi në muejin e kaluem s'kan prû kauçuk (mirëpo këtë muej bijshin sasi të dyfishta, nga 40 deri 50 kilogram) — qenë dënue me u sjellë rreth qendrës së përfaqsis tregtare nën nji diell zhartitës dhe ngarkue me nga nji landë druni shum të randë. Kur bijshim, roja i ngritte tue i qëllue me dajak.

[1]) Këta të gjith kanë qenë dënue për të pague nji shumë të hollash të barabartë me atë që kishin pasë fitue tue punue; me fjalë tjera kanë punue dy muej për kurrgjâ. Njani nga këta, tue pasë kërkue „arsye", ka vuejtë mâ tepër se nji muej në burg.

„Balloja" fillue qyshse n'ora tetë, zgjati gjithë natën e lume para syve të ZZ, Pashës dhe Modyrjeut, agjent i Shoqatës Pyjore. Kah ora 11 nji i quejtun Malongë, nga Baguma, ra për mos t'u çue mâ. U lajmrue Z. Pasha, e ky s'tha veçse: „Punë e madhe..." dhe urdhnoi që të vazhdonte „balloja".

Krejt kjo ngjante në prehnin e banorëve të mbledhun të Bambios dhe para të gjithë prisavet ardhë në treg nga katundet e afërme[1]).

Shefi na flet ende mbi regjimin që sundon në burgun e Bodas, mbi mjerimin e madh të vendasvet, mbi dyndjen e tyne kah viset mâ pak të mallkueme...

---

[1]) Këtu ndërpreva paraqitjen time nga ditari i Garonit, tue mos dëshirue, e kam thanë këtë njiherë, me thanë asgjâ që s'mundem me ia vërtetue saktsin në mos **devisu**, të paktën në mënyra tjera e anketa administrative, për të cilën letra ime drejtue administratorit shërbei si motiv, gjeti argumenta për çdo gjâ që u tha mâ naltë.

Mirëpo m'anë tjetër pata rast me ndi ma vonë, se vetë Z. Pasha, në nji raport zyrtar, s'nguronte me e citue Garonin, me u mprojtë me dëshmin e tij. Besimi që ai ka te ky pa dyshim besim kryekëput i motivuem, (e unë i njoh si të sakta ato fjalë në lidhje me mue që ai i përmend) më shtyn me kopjue edhe këtë faqe të ditarit të tij:

„Z. Pasha kumton se kanë marë fund represalet e tij të „Bajajt" e rrethit të Bodas. Ai mendon (si e pranon edhe vetë) se janë vra afër njimijë vetë të çdo moshe dhe nga të dy sekset. Rojtarët dhe pjesëmarrësit ishin të detyruem, për ta justifikue veprën e tyne luftarake, me i prû „Komandantit" veshët dhe pjesët gjentille të viktimavet; këtundet ishin djegë, të mbjellat shkulë nga toka. Origjina e kësaj çashtje fillon në muejtin korrik 1924.

„Vendasit e kësaj krahine s'dojshin mâ me mbledhë kauçuk. Administratori i dikurshëm, Z. Bukë, dërgon katër milicionarë bashkë me nji kapter vendas, për t'i detyrue njerzit që të punojnë përdhunisht. Këtu nis me u shtjellue. Nji milicionar përdor armën. N'at moment vendasit i rrethojnë milicionarët e lidhun. 24 orë mâ vonë disa t'ekzaltuem, pak vetë, shtijnë mbi këta dhe i vrasin; do të kishte mjaftue me i arrestue ata pak vetë, për t'i dhanë fund çashtjes. Në vend të kësaj u prit ardhja e Pashës, me 25, e ky filloi represaljet me nji egërsi të hatashme.

„Shkaktare për të gjitha këto âsht Shoqata Pyjore Sanga Ubangi që, me monopolin e vet për kauçuk dhe me administratën e komplikueme lokale, i dënon të gjithë vendasit në nji skllavni të padurueshme. Të gjitha katundet, pa asjni përjashtim, detyrohen me e furnizue me kauçuk e me maniok Shoqatën Pyjore Sanga Ubangi, kauçuku nji frang kilogramin, ndërsa maniokun nji frang për nji kofi dhetëkilogramësh. Duhet vërejtë se në kolonin Ubangi—Shari, për kilogramin e kauçukut vendasvet u pagohet 10 deri 12 frangë, e për kofinin e maniokut 2.50 frangë. Nji vendas, për të mbledhë 10 kilogram kauçuk, detyrohet nji muej me kalue në pyll shpeshherë 5 deri 6 dit larg në kambë nga çdo katund; prandej edhe s'kanë shum entuziazëm për këtë punë që u siguron kësoftarë t'ardhunash të pakta mujore; mâ tepër preferojnë të mbledhunit e arravet palmore, punë shum mâ e lehtë, afër katundit, e pagesa, që mvaret nga çmimi i tregut (ky prodhim tue mos qenë monopol i SH. P. S. U.), arrin deri nji frang për kilogram e shpeshherë edhe mâ tepër. Nji vendas mundet, pa u lodhë shum, e tue u kthye për çdo natë në shtëpin e vet me qitë në treg çdo muej nga 30 kilogram".

Edhe këtë:

„Me bartje dhe punë angarije merren grat, megjithse këtë e ka ndalue Guvernatori i Përgjithshëm.

„Rrugët e Krahinës janë ndërtue mbi tokë zallore; guri mungon. Të gjitha grat e katundevet punojnë gjatë krejt vjetit për ta mbushë rrugën

E me të vërtetë po më rrëqethej lëkura tue mendue për të zezat e Pashës, porse roli i Shoqatës Pyjore, sekreti, po më duket tash edhe mâ i randë. Sepse, mâ në fund, apo informohej për çdo gjâ, (due të them përfaqsuesit e saj). Ajo (apo agjentat e saj) mâ së shumti përfitonte nga kjo gjendje. Agjentat e saj s'ia prishshin Pashës, i jepshin guxim, gjithçka ngatrrojshin sëbashku me të. Në bazë të kërkesës së tyne Pasha si despot i burgoste vendasit që s'mundeshin me dhanë aq sa u kërkohej; etj . . .[1]).

Tue dëshirue që letra ime dërgue Guvernatorit të ketë sukses, vendosa me shty nisjen tonë për mbasnesër. Këta pak muej që i kalova n'A. E. F. më mësuen tashmâ me u ruejtë nga „tregimet autentike", ekzazherimet dhe deformimet e fakteve mâ t'imta. Çudi! ajo sqenë e „ballos" drue se s'qe përjashtim i rrallë, nëse duhet besue dëshmitarëvet direkt që i pyes me radhë. Terrori që u ban këtyne Pasha i detyron që të më lusin mos me i u përmendë fare emnat. S'ka dyshim se mâ vonë do të tërheqen, do të mohojnë se kanë pa ndonji send. Kur nji Guvernator e inspekton vendin, nëpunsit e tij shpejtojnë me ia paraqitë ato gjana të cilat kuptojnë se do ta kënaqin mâ së forti. Ato që unë duhet t'i paraqes Guvernatorit fare lehtë munden me i shpëtue hetimet të tij, kam frigë, e disa njerëz do të bajnë gjithçka, në mënyrë që zani i së vërtetës mos t'arrijë deri te veshi i tij. Tue udhtue kështu si turist i zakonshëm, po bindem se ndonjiherë mund të m'jepet rasti me i pa edhe ato sende që qendrës administrative s'i shkon as mendja se mund të ndodhen.

Tue pranue misionin që më qe besue s'dijsha shum në fillim se me çka me u marrë, cili do t'ishte roli im, dhe në ç'farë pune do t'isha i dobishëm. Mirëpo tashmâ e dij mirë, dhe filloj me besue se s'do të kemë ardhë kot këndej.

Qyshse ndodhem në koloni, kam mund me pa me sy këtë lamsh të tmershëm problemesh, që nuk më përket me i zgjidhë. Asht larg nga unë mendimi që t'a çoj zanin deri n'atë pikë që nuk âsht në kompetencën t'ime, e për të cilën nevojitet nji studim i vazhdueshëm. Porse këtu fjala âsht për disa

---

me dhe. Këtë dhe shkojnë dhe e kërkojnë mjaft lang, tue humbë në këtë menyrë mâ së shumti kohë; s'kanë kurrfarë veglash për ta nxjerrë dheun, e u duhet me e bamtë me kofij mbi krye. Shumica e këtyne grave janë me fëmij në gji. Nga kjo pra edhe rrjedh mortaliteti fëminuer dhe shpopullzimi.

„Tueqenëse bahet angari s'pagohet fare, e pra edhe këto puntore nuk ushqehen".

[1]) Në ç'mënyrë ka marrë fund „çashtja e Pashës"? Do t'ishte nji punë interesante me e dijtë. A thue ndoshta . . . zbulimi im i ka kushtue Z. Garonit njimijë qortime bashkë me humbjen e lejës për gjueti?

Sa „shtrejtë kushton e vërteta në mal", sikurse thonte nji vendas, do të kemi edhe shum herë raste për ta konstatue.

gjana të sakta, kryekëput të pamvaruna nga vështirsit që kanë të bajnë me rregullimin e përgjithshëm.

Ndoshta m'anë tjetër, prefekti i qarkut ka qenë vû në dije për këtë punë. Simbas asaj që më thonë vendasit, do të dukej se ai s'i dinte këto gjana; qarku âsht tepër i madh; nji njeri i vetëm, e tue mos pasë mjete të shpejta transporti s'mund të mbikqyri çdogjâ. Njeriu këtu has, sikurse edhe kudo n'A. E. F, në këto dy probleme të mundimshme: mungesë personeli; mungesë të hollash.

Dy vetë, ardhë nga N'Goto (afër 48 kilometra), ma bijnë qëruesën time që e pata humbë atje. Duken si shum të habitun kur u jap „matabish"[1]).

Nën dritën e hanës, mbi rrafshin e madh që shtrihet mbrapa vendpushimit tanë, shihen tok hamajt tanë. Marku i numron; i rreshton në grupe nga dhetë; i mëson me u numrue. Ata që kuptojnë qeshin me të madhe me ata tjerët që mâ vështirë mbajnë në mend. Secilit i japim nga nji lugë plot krypë; na janë mirënjohtës dhe falënderojnë me entuziasëm.

30 tetuer.

Asht e pamundun me fjetë. „Balloja" e Bambios s'më len të qetë gjithë natën. S'më mjafton me kujtue se vendasit kanë qenë gjoja mâ fatzij para okupimit francez. Kemi marrë ndaj tyne përgjegjsin nga të cilat s'kemi të drejtë me u tërhjekë. Qysh tash më ka pushue nji dhimbje e madhe; shoh shum plagë që s'jam në gjendje me i shërue. Çfarë ore e ligë më pruni n'Afrikë? Çka dreqin shkova me kërkue në këtë vend? Isha i qetë e si âsht mâ mirë. Tashmâ e dij mirë; kam për detyrë me folë.

Mirëpo, ç'duhet bâ që të më ndigjohet zani? Deri tash gjithnji kam folë tue mos u kujdesue që të më ndiejnë mirë kam shkrue gjithnji për ata që do të vijnë mâ vonë, me të vetmen dëshirë që të mos harrohen sendet. Po u lakmoj atyne gazetarëve zani i të cilëvet ban menjiherë punë, anipse për së shpejti mandej shqymet. A thue se deri tash sillesha vetëm midis rrenavet lakuriqe? Due me kalue në kulise, n'anën tjetër të dekorit, me e njohtë mâ në fund atë që fshehet, sadoqë kjo gjâ të jetë tmeruese. E këtë „tmeruese" që po dyshoj, jam tue dashtë me e pa.

Krejt dita më shkoi në redaktimin e letrës sime.

---

[1]) **Pekulatë**; dhuratë, bakshish

Çohemi para orës pesë. Pijmë çaj si zakonisht. I palojmë teshat. N'at rrafsh, mbrapa shtëpis, janë mbledhë hamajt tonë (60 njerëz, nji milicionar, nji kallauz vendas, dy ndihmsit tanë dhe gjellëbamsi; madje edhe tri gra, që përcjellin milicionarin dhe kallauzin). Kryeplaku i katundit vjen me u përshëndetë me ne. Dritë hane e mjegullueme. Nisemi nëpër dritën e dyshimtë para agimit, tue ecë para pjesës mâ të madhe të kolonës sonë, bashkë me ndihmsit tanë, tipojarët, kallauzin, rojën dhe bartorët e thasvet.

Pylli pa fund e ven në provë durimin tanë të pashtershëm. S'pata mundsi dje me e krye letrën time për Guvernatorin. Aime! s'âsht e mundun me shkrue, madje as me bâ shënime ose me lexue mbi tipojën. Nuk vendosi me hypë në të pa ecë kambë nja pesë orë rrugë të mundimshme, sepse toka, së pari zallore, bâhet, gjatë kilometrave të fundit, argjilore dhe rrëshqitse. Mbas nji pushimi të shkurtë mbi tipojë, përsëri pesë kilometra në kambë. S'ka stacione rrugës. Sado e gjatë të jetë etapa, duhet me e furnizue, sepse njeriu nuk mund t'a kalojë natën në pyll, pa strehim, pa ushqim për hamajt. Pyll shum i mërzitshëm, dhe nga pamja shum pak interesant. Do t'i përngjante ndonjifarë pylli italian, për shembull atij t'Albanos, apo të Nemit, sikur mos të shihej nganjiherë ndonji lis vigan, dy herë mâ i naltë se qdonjeni nga lisat tanë n'Europë, me maje që naltsohet shum përmbi lisat tjerë, e që, në krahasim me atê, duken porsi thupra. Trungjet e këtyne të fundit, gadi mbulue me myshk, duken si me qenë ilqe, ose dafina. Bimët e vogla të gjelbërta në të dy anët e rrugës na i përkujtojnë mirtilet tona; tjerat janë porsi barnat tanë; krejt sikurse në kënetën e pardjehit, bimët e ujit na i përkujtojnë balsaminat tanë të veriut. Gështenjat tona s'janë mâ pak interesante, as mâ pak të bukura se këto kokrra të cilavet u shohim vetëm lëvoret e rame. Kurrfarë lulesh. Përse na lavdojshin kët pjesë të pyllit si gjâ veçanërisht të bukur dhe interesante?

Në skajin e rrugës, toka, deri atëherë krejtsisht e rrafshtë, shkon e zbret ambël teposhtë deri në buzë të nji lumi mjaft të cekët dhe me hije; uji i kthjellët ec sipër shtratit të vet zalluer e të bardhë. Hamajt tanë lahen.

Thohet se banjat nëpër këto vise janë të rrezikshme. Unë vetë s'mund ta besoj, mbasi njeriu nuk ka arsye me u tutë as prej krokodilave as prej ramjes së diellit në krye. S'âsht puna aty, thonë disa mjekë, (e Marku me përsëritë këtê simbas fjalëve të tyne) porse për t'u ruejtë nga sëmundja e mëlçis, nga ethet, nga filarioza... Unë, për shembull, dje

u lava. Çka më gjeti? Kur vedin se kam ndie mâ mirë. E sot, s'mund t'i qëndroj mâ tepër tërhjekëjes dhe me kënaqsi të madhe zhytem në freskin e tij kristalore. Nuk kam bâ kurr banjë mâ të lezetshme.

Prîsat e vendit dalin dhe na presin, me dy tam-tame në duer të fëmijvet. Dy katunde me randsi banue me „Bakongo" (kështu i thërrasin pa përjashtim vendasit që punojnë për Shoqatën Pyjore). Katund fare i vogël përbri N'Dele banue sot vetëm prej pjese njerzish të shëndoshë (që ndodhen në pyll për të mbledhë kauçuk) dhe pesë vetëve tjerë të pafuqishëm që merren me të mbjella.

Kot âsht me thanë se këta njerëz në pyll, të pambikëqyrun, punojnë sa mâ pak që âsht e mundun, tueqenëse u pagohet puna aq dobët. Nga kjo mandej edhe ndeshkimet me anën e të cilavet përfaqsuesi i Shoqatës përpiqet me e zhvillue te këta ndjenjën e *punës*.

Bisedë të gjatë bajmë me dy krenët e katundit Bakongo. Mirëpo, ai që fliste së pari, kur ishte vetëm me ne, hesht menjiherë posa sheh se si po afrohet i dyti. Ai s'do të flasi mâ asnji fjalë. E asgjâ mâ tepër s'iu prek se kjo heshtje e kjo frigë se mos po komprometohet kur e pysim mbi barbarizmat që bahen në burgun e Bodas, ku ka qenë mbyll dhe vet. Do të na thot mâ vonë, përsëri vetëm me ne, se si i ka pa tuevdekë, për shkak të vuejtjeve, dhetë njerëz vetëm mbrenda nji dite. Vetë ai i ká shejat e frushkullit dhe të shkelmavet që na i tregon: Ai vërteton atê që na e thojshin deri tash[1]) se të burgosunit për tanë ushqimin që jepet nji herë në ditë, marrin vetëm nga nji gogël maniok, të madhe sikurse (dhe nga e tregon grushtin e vet).

Mandej na flet mbi gjobat që Shoqata Pyjore ka zakon me iu ngarkue vendasvet (deshta me thanë me i u marrë këtyne përpara me zor), atyne që s'bijnë sasi të mjaftueshme kauçuku — gjoba katërdhetë frangë dmth. krejtë atê që mund të shpenzojnë fitue mbrenda nji mueji. Shton se, kur fatziu s'ka me çka me e pague gjobën, s'mundet me evitue burgun veçse tue marrë uha nga ndonjeni që punët mund t'i ketë nji grimë mâ mirë se ai vetë, poqe se gjen të këtillë shpeshherë edhe n'atë rast burgoset „sepse âsht vonue". Terrori mbretnon e katundet rreth e përqark janë shkretnue. Mâ vonë, flasim edhe me krenët tjerë. Kur i pyesim: „Sa burra janë në katundin tand?" numrojnë tue i thanë me emna dhe tue lakue nga nji gisht për njeri. Rrallë ndodh të ketë mâ shum se dhetë vetë. Adumi na shërben si përkthyes .

[1]) Këtë edhe anketa administrative do ta vërtetojë nga ana e vet.

Adumi âsht i mençëm, mirëpo frengjishten s'e din shum mirë. Kur ndalemi në pyll, thot se kemi gjetë „nji pallat" (në vend që të thot: nji plang). Thot: „Nji njeri" kur, nëpërmjet këtij, pyesim ndonji pris: „Sa vetë janë arratisë prej katundit tand, ose kanë qenë burgosë?" Adumi përgjegjet: „Kutu, dhetë *njeri; aty gjashtë njeri*, e tetë *njeri* pak mâ larg".

Shum njerëz vijnë e takohen me ne. Njeni kënkon vërtetim se gjoja âsht magjistar i madh i shum katundeve; nji tjetër leje që të ketë të drejtë me shkue mâ larg „për të bâ katund të vogël vetëm". Kur informohemi mbi numrin e të burgosunvet në kazamatin e Bodas, e vetmja përgjegje që më jepet, kushdo që të jetë ai që mâ jep, âsht: „Shum, shum, tepër, s'mund t'numrohen". Do të kishte në mes të burgosunvet edhe shum gra e fëmij.

1 nanduer.

Jam tepër i zanun me punë që të mundem me fjetë. Nisemi para orës pesë. Ecim 25 deri 28 kilometra pa përdorë asnjiherë tipojan. S'mund të çmohet gjatsija e nji rruge pa shêja tregues, veçse me anë të kohës që zgjat për ta kalue nëpër atë rrugë. Detyrohemi mesatarisht me bâ pesë deri gjashtë kilometra n'orë. Kilometrat e fundit, nëpër zall e vapë të diellit, kanë qenë sidomos të lodhshëm. Prap pylli âsht monoton, dhe në fillim s'shihet asgjâ interesante, mandej, befas, në gjymës të rrugës, lumi i gjanë dhe i thellë me ujë mrekullisht të kthjellët shihet mâ se pesë metra thellë nji sasi e madhe bimësh uji tue lëvizë, nën urën e shtrembët, të pasigurtë, në dukje gadi me u thye, ndërtue me shtiza të rrumbullakta lidhë me bimë ngjitse dhe vû keq, pothuejse në nivelin e ujit, mbi disa hûj të mëdhej.

Kjo urë i ngjan rrugicës së vogël me rremba e krande nëpërmjet së cilës kalohet fare lehtë mbi ndonji kënetë pa i lagë aspak kambët, e njeriu s'munte me u mënjanue pa iu marrë mendët mbi thellsin shqetsuese. Mbasi u kalue lumi (Bodangë?), nja nji kilometrë apo dy prap pylli duket nii nga pyjet mâ të çuditshëm dhe nga mâ të bukur. I asocioj me këta dy epitete, sepse posa visorja nuk âsht mâ e çuditshme, ta përkujton menjiherë ndonji visore t'Europës, e ky përkujtim që i bje në mend njeriut në lidhje me panoramën shkon gjithmonë në dam të bukuris së saj. Ndoshta, sikur ta kisha pa Javën ose Brazilin, këto gjymëspyje s'do të kishin pasë për mue po këto vlerë; mirëpo, meqenëse bukurija e këtyne pyjeve s'më përkujton asgjâ, mund të kujtojë se janë të mrekullueshme.

Para se me arrijtë në Dokunxha-Bita, ku ndalemi, kalojmë nëpër tri katunde të vogla të mjera. S'shihet kurrkush

veçse grat, bunrat, si gjithmonë, kanë shkue për kauçuk. Në vendet mjaft të largta vijnë krenët për të na pritë, me tri tam-tame të cilavet u mshojnë fëmijt dhe nji plak i paaftë për punë. E mandej, pak pa hy në Dokumxha, na presin grat me fëmij; piskamë shurdhuese, kangë shkundje frenetike; mâ të vjetrat mâ së shumti tërbohen; e këto shkundje qesharake të gravet në moshë durohen mjaft vështirë. Të gjitha kanë në dorë palma, si dhe rremba të mëdhej me të cilat na flladisin ose e fshijnë tokën para nesh. Kjo e kalon pamjen e „hymjes në Jeruzalem". Grat nga veshja s'kanë tjetër gjâ veçse nga nji fletë (ose leckë) që u mbulon gjenitalet e bishti i së cilës kalon ndërmjet felave dhe lidhet me spagën që njikohsisht u shërben si shokë. Disa kanë, përmbrapa, njifarë mbështetse të madhe me gjethe të njoma, apo të thame, porse jo shum mâ qesharake sesa ato që kanë qenë në përdorim simbas modës kah vjeti 1880. Mirëpo në katundin e mbramë në të cilin ndalemi, grat janë për mâ tepër, të gjitha të stolisuna me liana.

Dy dit para nesh paska arrijtë lajmtari nga Bambio, për ta kumtue ardhjen tonë. Në hymjen e daljen e katundevet, disa qinda metra, ndonjiherë e (nganjiherë edhe midis pyllit, ose ferrishtes s'dihet hollë përse) kanë herrë, pre barin dhe qitë zall nëpër rrugë. Aty-këtu, midis zallit, disa mullaga të bukura na i përkujtojnë katlejat (që njiherë i pata pá në rrethin e Ealas). Nga këto pra me siguri dalin ato pemë kokërrmadhe e ngjyrëkorale, të ngjashme me kryet e hundrës, e që ndodhen, poashtu edhe këto, nëpër tokë, e thelbin e të cilavet vendasit e përdorin për ushqim. njilloj fare e bardhë me shije anasoni. Aty pari, fleta, porsi palmë e vogël, e madhe afërsisht nji metër e 50. A thue se këto lule kanë çelë qyshse âsht pastrue rruga? apo mos i kanë lanë ndoshta me qëllim? Kam shpresë se po, dhe shum më pëlqen ky shteg zalluer nga i cili kanë largue çdo gjâ, përveç lulevet.

Kurdoherë që ndalemi në ndonji katund, i flasim kryeplakut dhe e bindim për mos me dorzue kauçukun nëqoftëse Shoqata Pyjore s'ia pagon 2 frangë për kilogram, ashtu sikurse e ka për detyrë. Sepse na kanë thanë se ajo shpesherë e paguen nji frang e pesëdhetë dhe se nuk punon me e pague nga dy franga veçse pjesën përmbi njizet kilogram. E, sidomos, do të kishim dëshirë me i bindë vendasit që të mësohen ata vetë me e matë kauçukun; ata njohin vetëm masë vëllimi (numrojnë me kofij) gjâ që i lejon përfaqsuesit e Shoqatës me mashtrue në peshë, në rast se qëllon i pander-

shëm, e në rast se administratori n'ndodh aty për të protestue[1]).

Menjiherë si ndalemi ndokund, nji grumbull njerëzish ngasin dhe na ankohen, na lusin me ndërhy në mosmarrveshjet e tyne, me u kujdesue për tâ. Njeni, përzanë nga i vllai dhe nga e motra, kërkon prej nesh që ta detyrojmë fqinin të pagojë sepse e paska gjetë tue ra me të shoqen e tij me barrë tre muejshe, gjâ që, na thot, ia ka bâ gruen me abortue. Kërkon 50 frangë si damshpërblim për vdekjen e fëmis, etj.

2 nanduer.

Posa kishte kalue dreka kur erdhëm në Katakuo; nisë nga Dokunxha-Bita n'ora 5, ecëm pa ndalë 7 orë, tue përdorë vetëm gjymës ore tipojan; bâmë nji kalim shum të bukur lumi, mbi shtylla lidhë me liana. Liana e vogël mbulue me miza përdhese na shërben si mbështetse; kudo ngjeti, krahinë monotone; stepë drithnash të naltë, aty-këtu me drûj t'imtë

---

[1]) Marrëveshja në mes të Qeveris dhe Shoqatës parashihte edhe, përveç pagesës s'atij kauçuku që e përfshinte koncesioni me nga dy frangë për kilogram, atë që thirrej „mbimëditje" që jepte mundsi që të rriteshin t'ardhunat e bashksinavet vendase në rast se prodhimi e kalonte peshën e caktueme si dhe mëqoftëse shitjet n'Europë *baheshin me kushte të volitshme* (për të cilat s'dij gjâ hollsisht). Pra njifarë pjesëmarrje e prodhuesëvet në përfitimet e Shoqatës. Në realitet kam mjaft frigë se këto „kushte të volitshme" mos të kenë qenë, këto vjet të fundit, fitue kurr dhe se vendasi mos të ketë prekë asgjâ në formë të mbimëditjes.

Marrëveshja e re, kumtue telegrafikisht Ulbangit të Poshtëm (dhetuer 1925) do ta anulonte këtë pjesëmarrje në përfitimet; tash e tutje kauçuku do t'ishte pague prodhuesit nga dy frangë kilogrami, „anipse të jetë i njomë". e nga 6 frangë për kauçukun e terun. Përvoja e këtij vendi po më bân me mendue se tregtarët s'do të hasin kurr në kauçuk aq të terun saqë me e pague nga tre frangë. Do ta pagujnë pra nga dy frangë mâ të shumtën e rastevet, e shpresa për nji rritje t'ardhunash me rastin e shitjes së volitshme në tregjet e Europës, i këputej vendasit" — po më shkruejnë.

Simbas Z. X-it, „Prodhimi mesatar në viset e Lobajës e të Sangas âsht afërsisht njizet kilogram në muej për çdo mbledhës, ose 40 frangë t'ardhuna, nga e cila shumë tregtari e zbret çmimin e gjânave të domosdoshme (kripë, duhan, etj) që ai mbledhësvet u ka dhanë gjatë muejit, e shuma e të cilavet do të hypte në 8 deri 10 frangë (në bazë të kësaj kam mundë me llogaritë se tregtari gjente mjete për të fitue tue ble me shumicë kësoforë gjanâsh, të cilavet ai nganjiherë u rritë jashtzakonisht çmimin." Si kundërvierë për kauçukun dorzue me nji çmim tepër t'ulët, vendasit marrin mallna me çmime shum të nalta", shkruente me 1902 Felisjen Shalaj në librin e vetë të përmendun: *Kongo Franceze*, f. 187, ku ai flet s'mund të jetë mâ mirë mbi Shoqatat e mëdha Koncesionare). Kam harrue me u informue se a thue këto sende përfaqsojnë „racionin" e detyrueshëm dhanë nën *formën e ushqimevet* atyne puntorëve që kanë lidhë kontratë. (Fjalët e korespondentit tim s'janë mjaft të qarta, Shoqata a ka për detyrë me i ushqye puntorët që punojnë për të? A u cungon mëditjen e tyne dhe a gjen këtu nji rast mâ tepër për t'i shfrytzue? Puntori a âsht i detyruem me e pague ushqimin e vet? S'e dij. Lehtë âsht me marrë vesh). „Kam pa kësoforë abuzimesh e më bjen më mend nji ndamje në Bangasû, para dhetë vjetësh; ndahej „ushqimi", në formë paketash" dorzue puntorëve që banojshin nëpër kasolle kashte rrethue me gardh. Këtyne puntorëve u përkiste me i pague paqetat, e mandej në këtë mënyrë i blejshin ushqimet e veta".

e të ngjashëm me shtupa, shpeshherë në skaj të pyllit, tue fshehë siguristh shtratin e ndonji lumi.

Fusha të mëdha manioku ende *pa u korrë* duken si pyje; pak mâ larg fusha ricine gjithashtu pa u korrë, meqenëse të gjithë njerzit ndodhen te kauçuku, ose në burg, ose n'arrati, ose kanë vdekë. Mbasi e patëm lanë katundin e mbramë në këtë qark të mallkuem të Bodas, nji shtatmadh e i fuqishëm, që na shoqnonte prej se kishim hy në këtë katund, e që eote pranë meje, kapë dorë për dorë me mue (kujtojsha se kisha të bâjsha me ndonjenin nga krenët e vendit), befas shpall se si s'dëshiron mâ me u kthye mbrapa, me shkue në katundin e vet dhe me vazhdue me mbledhë kauçuk. Mendon mos me u nda mâ prej nesh, porse i vllai (nga i ati dhe nga e âma, si na thot me kambëngulje, sepse shum shpesh nëpër këto vende „vlla" i thonë edhe mikut të zakonshëm) që âsht kryeplak i vendit, përpiqet me i kundërshtue e mos me e lanë që të vijë me ne. Zen biseda e gjatë: „Krejt kjo gjâ ka për t'i ra këtij mbi krye. Këtê mâ së pari kanë për ta hedhë në burg, etj..." Nji pekulatë e zbutë këtê dhe e bind që të kthehet vetëm.

Katakuo (në disa harta Katapo). Menjiherë vrehet se si mâ s'ndodhemi në qarkun e Bodas, sepse këtupari prap mund të shihen njerëz: Kryeplaku i katundit vrapon e na paraqet libretën e vet, në të cilën lexojmë: „Kryeplak i paaftë; pa kurrfarë energjije; s'mund të zevendsohet; në tanë katundin nuk gjindet asnji vendas mâ i madh".

Katakuo âsht katund i madh dhe i gjatë afër nji kilometër. Nji rrugë e vetme, nëse mund të thirret kështu ky vend i gjatë pa fill e pa mbarim, në të dy anët e të cilit rreshtohen të gjitha kasollat.

Kah mbramja, pata shkue deri te nji lum i vogël në hije, u lava tue rrëshqitë nga nji trung i thatë në nji basen të kthjellët në fund me zall të bardhë. Nji fishnjar i vogël erdh e më shiqoi, u ngjante fishnjarëve të viseve tona, porse pushin e kishte shum mâ të mbyllët.

3 nanduer.

Nisemi nga Katakuo ende pa ague dita. Për nji kohë të gjatë shtegtojmë nëpër pyll, aq t'erntë saqë, mos të na kishte pri kallauzi, s'do të mundeshim mâ me e dallue rrugën e shtrembët. Shum ngadalë âsht tue u bâ ditë, ditë e vranët dhe e randë, tepër e trishtueshme. Monotonija e pyllit; disa lisa mjaft të bukur (porse shum trungje janë tha) në mes të maniokut — prap pa korrë, edhepse s'ndodhemi mâ në rrethin e Bodas. Përpiqem me e pyetë kryeplakun e katundit ku ndalemi për të pushue, njeri torollak (sikurse kryeplaku i ka-

tundit të përparshëm dhe i atij që vjen) që na zgjat librezën në të cilën përsëri lexoj: „Kryeplak i paaftë, s'çmohet fare prej njerëzve të vet". Kjo gjâ me të vërtetë mund të shihet. S'âsht e mundun me marrë përgjegje në pyetjen që ia bâj: „Përse s'e kanë korrë maniokun me kohë?" Vendasi përgjithsisht s'e kupton „përsen"; dyshoj madje se mund të ketë ndonji fjalë me këtë kuptim në shumicën e idiomave të tyne. Qysh nga procesi në Brazavil, pata mundsi me u bindë, se tue pyetë: *„Përse* gjindja janë arratisë nga ky katund?" merrshim pothuejse gjithnji të njajtën përgjegje: „Si, në ç'mënyrë..." Duket se truni i këtyne njerëzve s'âsht në gjendje me e kuptue lidhjen në mes të shkakut dhe pasojës[1]); këtë, kam mundë me e konstatue mija herë gjatë këtij udhtimi).

Valle grash në hymjen e çdo katundi. Plakat, tue mos pritë aspak, bajnë disa përdredhje që na duken shum të vështira. Ato mâ të moçmet janë gjithmonë shum mâ frenetike. Disa nga këto sillen porsi të çmenduna.

Nji nga hamajt tanë âsht i sëmunë. Nji hap Dover i ban shum mirë; mirëpo s'mund t'eci; e bajnë mbi nji rrjetë; Marku âsht tue shërue kambën e nji tjetri. S'jemi tue i përdorue aspak tipojat tona; njenën nga këto e ka okupue për nji kohë të gjatë e ka pre kambën thellë. Asgjâ me randsi për t'u shënue, veçse zbritja e jonë kah lumi, në muzgun e parë (kah dreka patëm ardhë në Konguru). Shum herë qita me pushkë pa vra shêjin, gjâ që më ban mos me u ndi i sigurtë; sikur të kisha pasë sukses në qitjen e parë do t'isha krenue. Nuk merrsha mâ shêj.

4 nanduer.

Kah ora tre arrijmë në Nola, tue mos u ndalë fare në Njemelë, dhe tue pasë bâ 40 kilometra rrugë nga të cilët nja tridhetë kilometra të mira kambë. Kur u nisëm, ende hana ishte pothuejse në zenit — „në drekë" si thonte Adumi. — (S'ishte mâ shum se ora katër). Asgjâ s'të trishton mâ tepër s'të lodh se sa kjo dritë abstrakte dhe e errët që e zevendëson atê. Mëngjès me shum mjegull; mirëpo stepa me lisa, nëpër të cilën kalojmë me orë të tana, ka nji hijeshi të përkohshme në saje të drithit të rritun, ngjyrën e të cilit ia ndërrron mjegulla. Ky bar i naltë lakohet brî rrugës tue ia lagë kaluesit ballin dhe duert e përvjeluna. Njeriu për së shpejti duket sikur me e pasë zanë shiu. Shum gjurma ka mbi këtë rrugë zallore (drenusha, thij, buj), mirëpo asnji kafshë s'shihet. Çdogjâ arra tiset tue ndie zhurmën, dhe pa dyshim erën, e njerëzve tanë.

[1]) Këtë gjâ e pranon, e komenton dhe e spjegon Levi-Bryli, në librin e vet *Mentaliteti primitiv* që unë ende s'e njihsha.

Shtijmë disa herë me pushkë në drejtim të shpezëvet shum larg prej nesh. Ku kalojmë lumin, nji grumbull gjinkallash t'i shurdhon veshët. Milicionari ynë e kapi shigjetën e madhe nga duert e djalit të vogël që tash dy dit âsht tue ecë me ne (bashkë me të zotin, njeriun e prisit Jamoru) dhe e ngjiti për trung të lisit nji nga ato insekte të mëdha, me krahë të larëm, vizllues porsi smeraldi (krahët e poshtëm i ka të purpurtë). Dje mbrama, patëm mbërrijtë natën në katundin ku na duhej me bâ fushimin. Ndodhemi tre kilometra nga Konguru ku gjindet vendpushimi, por ku posa kishte pasë zbritë nji ushtar tregtar, dhe fshî krejt maniokun rezervue për hamajt tanë. Patëm marrë vesh për këtë gjâ po at mbramje, kur tue mos shpresue mâ se do të vinte ushqimi i premtuem, qemë detyrue me e gjetë prap prisin e Kongurus, kështu me i bâ në kambë edhe 6 kilometra tjerë. Ky pris pat ardhë me na përshëndetë; veshë porsi Arabët dhe simpatik sa mâ s'bahet. Spjegon se s'ka mundë me veprue ndryshe veçse me iu bâ shërbim së pari atyne që kishin pasë ardhë mâ parë, gjâ që na pranuem pa vështirsi; mirëpo hamajt tanë kanë nevojë me hangër. Tue vrapue kasolle më kasolle, armatosë me una në dorë, mundemi mâ në fund, me ndihmën e prîsit, me mbledhë nji sasi të mjaftueshme manioku, dhe kthehemi të lodhun.

Disa kilometra para se me mbërrijtë në Nola, shtegu, tue lanë pyllin e shpeshtë, del n'Ekela (që mâ vonë bahet Sanga). Zbresim për nji kohë të shkurtë nga tipojat tona dhe ulemi mbi nji trung lisi, në hijen e nji kasolle, në nji katund të vogël peshkatarësh, ngrehë në buzë të lumit. dhe i shiqoimë vallzimet e gjashtë grave të mjera; e bajmë këtë nga mirësjellja, sepse këto janë edhe ashtu plaka dhe të shëmtueme. Ende nja tre kilometra shtegu nëpër stepe e nëpër kultura bananesh e kakaosh, mandej arrihet përballë Nolas së çuditshme në të cilën dallohen disa kulme, andej lumit, përtej të cilit kalojmë me barka. Ia arrijmë qëllimit. Ishte koha. Jemi molisë prej të lodhunit, të gjithë pa përjashtim. Megjithatë, në fund të fundit, asnji vështirsi s'patëm tue ecë rrugës, gjatë këtyne pesë ditëve. (dje mbrama, për çdo sigurim, rekrutuem pesë tipoja tjera, sepse tonat janë bâ me t'u dhimbtë).

Udhëheqsi që na e dha prîsi Jamoru (në Bambio) për të na tregue rrugën, kishte për detyrë me ia kthye nga Nola nji nga grat e tij që nji milicionar ia paska pasë rrëmbye. Posa mbërrijtëm në Nola, muerëm vesh se milicionari bashkë me gruen ishin nisë për Karnò nji ditë përpara .

KREU I V

NGA NOLA NË BOSUM

5 nanduer.

Krizë në bartje. Hamajt tanë duen të gjithë me u kthye; të paktën ata gjashtëdhetë rekrutue me anën e administratës. Dje prunë për këta sasi të madhe bananesh, porse bukë shum pak, gja që âsht tue shkaktue pakënaqsi të madhe. Administrata i pagon secilit hamall nga nji frang e 25 qindarë në ditë, ndërsa atij nga ekipa e jonë që s'ngarkohet 75 cantim; mirëpo shpeshherë të hollat i dorzohen toptan prisit, e kështu mandej ngjan që ata të cilëvet ato u përkasin mos të marrin kurrgjâ. Kështu, pra, âsht tue u ndodhë, na thonë hamajt tanë. Jemi në nji gjendje të vështirë, sepse, në mungesë të çdo përfaqsuesi të pushtetit francez, na âsht gadi e pamundun me gjetë këtu zevendës, e m'anë tjetër s'po na duket e njerzishme me i largue gjinden tepër nga katundet e tyne. Së pari mendojshim se do të mundeshim me shkue përpjetë lumit me barkë deri në Nola, porse Ekela, rritë nga shinat, ec shum shpejt dhe s'âsht mâ e lundrueshme veçse teposhtë, rrymat i ka të rrezikshme. Do të detyrohemi me u kthye andej kah patëm ardhë, deri në Konguru, dhe kështu me shkue në Nola kah ana e majtë e lumit, sepse, na thonë rruga tjetër âsht e prishun. Posa nuk mbahet rruga si duhet, vegjetacioni që e pushton e ban gadi të papërdorueshme.

Hamajt tanë, me anë të nji shtage shum të gjatë bambusi, me maje tërfuku, me shkathsi të madhe i mbërrijnë çerdhet e „mizavet-muratore" varrë nëpër trenët e kulmit që mbulon verandën tonë, këto janë koloni të vogla me nga njizet celula; vezët, ose krysalidët kur janë ende të bardha si tambli, janë, si na thonë njerzit, të shishme. I kemi pa poashtu tue u

hedhë mbi termitet fluturuese që i tërhek me shumicë llampa e jonë dhe me i përbi shpejt e shpejt pa u hjekë madje as krahët e tyne të mëdhej.

6 nanduer.

Asht vështirë me gjetë maniok për njerzit tanë. Bijnë mâ në fund nji sasi; mirëpo maniok të pabluem; hamajt revoltohen; për të mundë me bâ rekrutimin e nji kontingjenti të ri, vendosin mos me u nisë deri mbas dreke. Megjithatë s'guxojmë me i qitë prej punës këta që i kemi, që m'anë tjetër gjithnji po demoralizohen dhe janë të gatshëm mos me na ndigjue tash e tutje.

Kah mbramja e kalojmë me barkë lumin Ekela. E vizitojmë entin e Shoqatës Pyjore të cilën e drejtojnë dy nëpunës shum simpatikë e krejt të rij. Duken të ndershëm[1]).

[1]) Mos të mashtrohen këta dy: ndershmenija e tyne do t'i damtojë. Shoqata do të ketë nevojë me i zevendsue me nëpunës që do ta mbushin arkën me aq shum të holla saqë këta dy s'do të mundeshin kurr me e bâ tue qenë të ndershëm. Asgjâ s'do ta vejë mâ tepër në dukje këtë mendim tim se sa këto fjalë të nji nëpunsi po të njajtës Shoqatë e që mâ vonë për nji kohë të gjatë i kam ndi në nji krahinë fare tjetër. Njeriu do të kuptojë në mes tjerash arsyen që më shtyn mos me përmendë këtu emna personash dhe lokalitetesh. Ky nëpunës e pat kalue bashkë me ne lumin: i gëzuem sepse na gjeti, zû me na folë pa frigë, tue mos dyshue së pari se gjanat që po na i tregon ngjallshin te na keqardhje të madhe, e na përpiqeshim sa mundeshim mos me u tregue, nga droja se mos po e ndërprejmë.

Na thot se si mâ së pari ka shërbye për nji kohë të gjatë në Bregun e Artë; e mbasi e patëm pyet a po i pëlqente iky vend:

— Po, për besë! tha në Bregun e Artë njeriu asgjâ s'mund të bajë. E merrni me mend: atje, pothuejse të gjithë Zezakët dijnë me lexue e me shkrue.

Ky vendasit i angazhon për 2.5 frangë në muej, dhe nji frang „racioni" për çdo të shtune, pa ushqim, pa banesë, për shfrytzimin e kauçukut, që, ju merr mendja, s'e pagon fare. Këta janë „vullnetarisht t'angazhuem", e megjithate mâ tepër e pëlqejnë këtë gjendje të vajtueshme se sa të rekrutohen nëpërmjet administratës. Kjo e fundit âsht tue i tmerrue aq tepër saqë me shumicë arratisen nga katundet e veta, dhe fshehen nëpër vende të largta të pyllit. „Nji mjet tjetër i këtyne për t'i u shmangë angarijes (na thot tue qeshë nëpunsi) âsht blenoragjija. Këta të ndytë e dijnë mirë se administrata s'i merr blenoragjikët, e kështu këta shkojnë te ato gra që u ngjesin këtë dergjë."

Ai vetë fiton (na thot) 4.000 frangë në muej, „përveç dhuratavet". Sivjet administrata e Shoqatës ia paska dhurue nji pekulatë (apo pjesëmarrje në t'ardhuna) prej 12.000 frangësh.

S'e fsheh zemrimin e vet kundrejt tregtarëve anglezë, që po e ngatrrojnë punën tue i pague drejtpërdrejt vendasit çmimin që malli e ka në treg, gjâ që po e „prishë zanatin". Në mënyrë cinike e pranon se kur njeriu s'mund të fitojë mjaft në vetë maillin, atëherë ia fillon me peshue me të.

Mbasi propozoi me i dhanë njiqind frangë pekulatë prisit vendas që do të më jepi nji dindiki të ri (kafshë e vogël për të cilin do të flas mâ vonë), nëpunsi i rudh krahët:

— Mos jepni kurrnji send.

— Megjithatë âsht e drejtë që të...

— Kurrni send.

— Përse?

— Këta njerëz, kur u japin pekulatë, menjiherë kujtojnë se po i vjedhin. Kështu pra, shiqoni: prisi për të cilin ju flitsha mâ parë, mâ pat

Blejmë gjana të ndryshme në „dugâjën" e tyne, e mandej shkojmë në nji katund të madh në buzë të lumit, po n'at vend ku Kadeja derdhet n'Ekela për ta trajtue Sangan. Përballë katundit, bjeshka me shpatina shkambore mbulue me pyje të shpeshta. Thohet se asht plot me shum lloje majmunash; sidomos me shum gorilla të mëdha, që i gjuejnë me rjeta. Gjindja e katundit na i tregojnë këto rrjeta të mëdha me gavra të gjana varë mbi dyert e kasolleve të tyne. Në hymjen e katundit, shihet kurtha për pantera.

Befas përmirsohet gjendja e bartjes. Na bindin se do të mundemi me shkue përpjetë Ekalas me balengjuejtës deri në Bania, dhe se kjo rrugë s'do të na zgjasi mâ tepër se katër dit.

7 nanduer.

Dy vendas posa e vranë gjarpnin nji metër e gjymës të gjatë, shum të trashë në krahasim me gjatsin. Po më vjen keq që lëkura e tij u damtue nga të rrahunat me shtagë. Asht shum e bukur; me lara në shpinë, jo me rombe, porse me kandrejta të rregullta ngjyrëhini të çelët, rrethue me të zezë në nji parantezë mâ të zbehtë; nji lloj bolle që s'e kam pa mâ kurrkund ngjeti.

E kemi në drekë Doktorin B... dhe nji përfaqsues të shoqatës Wial, që ban tregti me lëkura[1]). Që të dy kthehen nga Bania. Doktori na flet gjanë e gjatë për Shoqatën Pyjore, që, na thot, gjen mënyrë për t'i u shmangë rregullave t'arsyeshme mjeksore, tue i evitue me dhelpni të madhe vizitat shëndetsore dhe tue u tallë me certifikatat e të gjithë atyne vendasvet që i rekruton katund për katund e me të cilët trajton grupe „bakongosh" në shërbim të saj; nga kjo rrjedh edhe përhapja e sëmundjes së gjumit, e pakontrolluesshme[2]). Ai mendon se Shoqata âsht tue shkatrrue dhe shkre-

---

prue nji çimpanzë, që mandej menjiherë e shita 1.500 frangë në Duala...
— E s'i keni dhanë kurrgjâ atij?
— Unë! Përkundrazi, e shava e s'lash gjâ pa i thanë... E mirë! Disa dit mâ vonë, ma pruni nji çimpanzë tjetër. Po e shihni mirë".

[1]) Ankohet shum për administratën „që po e pengon tregtin"; porse këtu âsht fjala vetëm për administratën e naltë; përkundrazi i këndon lavdata prefektit të qarkut në rreth të cilit vepron: „Nji zezak mund të vijë lehtë me u ankue; leni iky njeri din mirë me e ulë në vendin e vet".
Do të kishte thanë edhe shum sende tjera, sikur mos të kishte vërejtë në shkqimet tona s'e dij se çka s'i pëlqente.
Kur merr moti i mirë (stina e thatë), na thot se ekspedon nga pesëmbëdhetë mijë lëkura antilopësh të vogla në muej. Kot âsht me thanë se ai s'mund të garantojë për këto shifra. I jap ashtu sikurse m'i kanë dhanë edhe mue.

[2]) „Duhet shënue se si deri tash mendohej se këto krahinë (Bilolo) s'kishte dengjë të gjumit. Në këto krahinë Shoqata Pyjore rekruton shum mbledhës, që s'don me i angazhue rregullisht, tue mos iu bâ kontrollin mjeksuer, anipse në këto mënyrë e favorizon përhapjen e sëmundjes në nji krahinë që deri tash ishte pa këto dengjë". (Pjesë e nji raporti).

tue vendin. Në lidhje me këtë ai paska dërgue fshehtas raporte në besim drejtue guvernatorit, porse âsht i bindun se ato po ngelin të mbylluna në Karnò (nga i cili, në mungesë të personelit administrativ, mvaret përkohsisht Nola), në mënyrë që Guvernatori ende vazhdon mos me e njohtë gjendjen. Tornada e përgatitun, natën e kalueme, s'zbrazet; mezi marrim frymë; kot shpresojmë se shiu do ta freskojë pak atmosferën e randë. Qielli âsht i ngarkuem. Vetima të shpeshta, porse nëpër vise aq të largta saqë s'ndihet kurrfarë murmurime. Veton nga mbrapa dhe papritmas rêt dendsohen kudo në qiell. U çova prap nga shtrati kah mesnata, dhe për nji kohë të gjatë ndejta ulë para kasolles, tue shiqué me admirim këtë pamje të bukur.

Dy net me rend, nji majmun i madh (?) erdhi me këcye mbi kasollen tonë dhe së cilës për pak ia shembi kulmin.

S'ka asgjâ mâ të mërzitshme, mâ monotone, mâ të trishtueshme se sa mëngjesi me qiell të përhimët nëpër viset tropikale. Asnji rreze, asnji buzëqeshje para mezit të ditës.

Dje mbrama hangrem darkë te Doktori B..., bashkë me përfaqsuesin e Shoqatës Wial. Gjatë darkës ndihet „alarmi". A thue kishte ra' zjarm ndokund? Nëpër këto vise vendasit shpeshherë i vejnë zjarm pyllit, tue mos u kujdesue shum për kasolle që mund të digjen. Me zhurmë të madhe na afrohet njiflarë zani. E papritmas arrin nën verandën tonë ku qemë instalue, Portugalezi i nji shitore t'afërme, ku patëm qenë me ble duhan për hamajt tanë, sot para dreke. S'ka në trup veçse pantollat. Me gjeste të mëdha e sikur mos me qenë në vedi, na spjegon se si milicionarët po duen me ia „thye hundën", sepse gjellëbamsi i tij paska rrëmbye gruen e nji rojtari etj. etj. Doktori merr qëndrim serioz e i flet, shum mirë për besë; mandej e përzen. Zbulohet, në hetim e sipër, se grueja në fjalë âsht po ajo që rojtari ia kishte pasë rrëmbye prisit Jauru e që rojtari Boboli, që na përcjellte, i kishte thanë se grueja bashkë me rojtarin kishin emigrue në Karnò.

Sot në mëngjes i ballafaqojmë fajtorët. Rojtari mashtrues, nji tjetër rojtar përkthyes (ai i grupit tonë) rrokë nga nji belbëzim i vazhdueshëm, gjellbamsi i Portugalezit, dhe mâ në fund grueja në fjalë, metresa e tij tash katër dit. Kjo ka mbi trup vetëm nji tufë të vogël gjethesh, lidhë për nji brez margaritarësh. Evë e teprueme, „grue e përhershme"; e bukur âsht, nëse pëlqehen gjijt e lëshuem; kofshët, komblikun dhe kambët i ka në vija shum tërheqse. Qëndron para nesh, tue u mbështetë me dorë për bambusin e kulmit të verandës sonë. Hetime pa fund. Të gjithë vendasit e përzijnë frengjishten me nji shkathtsi të pakuptueshme. Mâ në fund del, nga krejt kjo prrallë, sikurse ngjan pothuejse

gjithmonë, vetëm nji çashtje të hollash. Jamuru s'ngul kambë aq për gruen sa për ata 150 frangë që i ka pague prindëvet për ta marrë. Janë plus 10 frangë tatim të grues, që i ka pague rojtari që ia ka kthye gjellëbamsi... Asgjâ s'kuptohet. Vendosim që grueja duhet t'i kthehet prisit Jamuru, mbasi as roja as gjellbamsi s'pajtohen me ia kthye prisit 150 frangët, aq sa ajo i ka kushtue këtij. Grueja, pajtue me fatin e vet, ndigjon pa luejtë qerpikun e synit se si këta dy burra të saj po i thonë se âsht tepër kurvë e madhe për të dëshirue me e ndalë. Rojtari thot: „Asht bâ tepër e mbrapshtë". Bajmë që t'i kthehet së paku përparsja që kishte kur e kishte lanë Jamurun, si dhe 5 frangë — dhanë për gjymës rojtari dhe gjellëbamsi për t'ia sigurue ushqimin gjatë rrugës. Krejt kjo na bani me bjerrë shum kohë.

Mandej për nji kohë të gjatë i shiqojmë hingat për miza përdhese - luaj, ku si ushqim lëshojmë disa miza të vogla.

Dje mbrama pata mundsi me lexue me kënaqsi disa faqe nga libri *I Zoti i Ballantrès.*

8 nanduer.

Heqim dorë ngultas nga balengjuejtsi, mirëpo njikohsisht edhe nga Bania; do të shkojmë në Karnò nëpër Berberati. I kemi pushue nga detyra gjashtëdhetë e pesë hamaj tanë; po na premtojnë me na gjetë nja katërdhetë tjerë, që duhet të na mjaftojnë. Pothuejse krejt koha na kaloi në përgatitje të ndryshme materiale dhe në kontrollimin e daktilografimin e letrës sime të gjatë shkrue Guvernatorit. Dje mbrama nji kurir ma prueni letrën e Marsel dë Kopès, që më paska pritë mâ se dy muej në Mongumba. Ky kurir, dje mbrama, i tregonte njenit prej rojtarëve se Samba N'Goto asht arrestue, gjâ që edhe vetë e kisha parapa; mirëpo kur sot nadje marrim dhe e pyesim kuririn në lidhje me këtë, ky e mohon kryekëput, madje edhe se ka folë. Tue marrë nga toka pak zall, e çon deri në ball dhe betohet se gjoja Samba N'Goto âsht i lirë. Shihet se si tmerohet tue mendue për represaljet që mund ta presin.

Nesër po nisemi.

9 nanduer.

Gama, mbi lumin Ekela. Mokelo, përballë, andej lumit; s'kam guxim me i thanë prrue ujit që Senën do të mundte me e lanë mbrapa. Disa kasolle mbi nji tokë shpatine, nga të cilat e kemi zanë mâ të madhen. Nji grumbull mizash, t'imta na gudulis. Mrendsija e kasolles, bambusat dhe kashta e kulmit lye me tym vizllojnë krejtsisht. Kjo gja i pej kasolles së ndytë pamje ndriçuese të pastërt. Posa erdhëm, zû me ra shi

e pothuejse menjiherë mandej u bâ natë. Rruga na doli shum mâ e gjatë se sa na patën thanë se gjoja ishte, dhe, mbasi qemë nisë n'ora tetë, mezi arrijtëm në mbramje në Gama. Disa nga hamajt tanë ishin lodhë shum; sidomos nji plak i mjerë na i tregonte plagët n'ijet e veta, të mëdha porsi vezët e pulës. S'na gjetën mâ tepër se katërdhetë hamaj, kështuqë disa sende, bartë deri atëherë prej dy vetëvet, duhej të baheshin vetëm prej njanit. Kjo çashtje e bartjes, madje edhe ajo e tipojavet, po ma prishin udhtimin; gjatë krejt rrugës nuk pushoj së menduemi për këtë gjâ.

Kalimi nëpër pyll âsht shum mâ tërhejës se sa ai para Nolas, për shkak të prrojeve të vogla e të shpeshta që këtë pyll e këpusin atu-këtu. Shtegu papritmas zbret kah këto prroje; edhe vetë pylli disi âsht mâ i çuditshëm; bima e madhe që s'e dij se si quhet, me fletë shum të gjana e të bukura, i jep pyllit nji pamje shum ekzotike. Disa lisa për admirim, me trung të trashë. Temperatura mezi durohet, jo pse ban tepër nxehtë, por pse ajri âsht aq i randë e me avull, saqë lahemi në djersë. Pulloverin e hoqa, âsht bâ qullë; këmishën gjithashtu e hoqa, âsht sikurse t'ishte zhytë n'ujë, i kam varë në tipojë, porse gjithë ditën s'do të teren. Qielli âsht i ulët dhe gjithnji i vranët; çdo gjâ duket e turbullt. Endemi sikurse në ndonji andërr mbytse në ankth. Nji shumicë kangë zogjsh, të jashtëzakonshëm, shqetsues, po të ndalet njeriu e bajnë zemrën me rrahë sikurse kam bâ unë, vetëm, tue pasë shkue përpara tjerëve tretun në këtë hapsinë të gjanë.

Do të dojsha me lanë këtu disa gjurma nga darka fantastike që u shtrue dje mbrama. Ishim tue hangër darkë te Doktori B..., bashkë me A..., nëpunsi i ri i Shoqatës Wial (s'ka mâ se 22 vjetë) dhe me L..., kapiten i lundrimit lumuer, posa kthye nga Brazavili. Pamë për së shpejti se Doktori s'ishte në gjendjen e tij normale; përveç fjalëve të tepruerne, vrejta se kisha vështirsi me e mbajtë gotën time nën grykën e shishes, mbasi ai donte që ta çojsha gjithnji *përpjetë*. Dhe, shum herë, e vuni mbi mbulesën e tryezës pirunin e vet bashkë me kafshatën që kishte nga pjata para vedit, në vend që me e hangër. U nxe dalëngadalë, megjithse s'pinte shum. Mirëpo ndoshta kishte pi shum tue dashtë me e festue ardhjen e anijes. Megjithatë mâ merrte mendja se âsht diçka tjetër, e jo pija. Nji ditë përpara e kisha bâ me dijtë për letrën dërgue Guvernatorit Alfasa, me akuza të randa kundër Pashës; dukej se ishte zemrue, frigue padyshim kur unë flitsha pa u matë se do t'ia dërgojsha duplikatën e kësaj letre ministrit ai që, sonte, nga njifarë ndjenje solidarsije proteston tue thanë se si shum administratorë dhe

funkcionarë ishin njerëz të ndershëm, besnikë, të ndërgjegjshëm, të shquem. Unë nga ana ime protestojsha se nuk kisha dyshue kurr për atë punë, dhe shum raste kësodore; mirëpo aq më tepër kishte randsi që fatkeqsisht disa përjashtime (dhe shtojsha se, nga nji numër i madh funkcionarësh të të gjitha gradave që kisha pa, kisha hasë vetëm në nji përjashtim) mos ta rrezikojshin zanin e mirë të të gjithë tjerëvet.

Mirëpo ju nuk do të ndaloni; bërtet ai, që opinjoni publik mos të jetë e tërhequn veçanërisht prej ebsepsionit. E opinoni publik âsht kah formohet tash në lidhje me atë. Gjâ e vajtueshme. Shum gjana të vërteta kishte në fjalët e tij, që, me të vërtetë, edhe vetë i ndjejsha. Më dukej gjithashtu se kishte frigë se ndoshta e kishte teprue me aprovimin e vet, dje nji ditë përpara mbasi u lexue letra ime, dhe se protestonte mû kundër këtij aprovimi. Sepse menjiherë mandej u vërsul në aprovimin e politikës brutale ndaj zezakëvet, tue pranue se s'mund të merrej asgjâ nga këta pa dajak, pa shembuj, sado të përgjakshëm që të jenë këta. Madje shkoi aq largë sa tha se nji ditë edhe vet kishte vra nji zezak; mandej shtoi shpejt se kjo kishte ngjâ në mbrojtjen legjitime, jo të personit të tij; të nji shoku që përndryshe do të ishte flijue. Mandej tha se njeriu s'mund të respektohet prej zezakëvet veçse tue ua kallë frigën, dhe foli për kolegun e vet, doktorin X.... po për atë që kishte shërbye në Nola para tij i cili tue kalue paqsisht nëpër katundin Katakuò (a Katapò) nëpër të cilin patëm kalue na dje, e zanë, e lidhin, e çveshin lakuriq, fund e krye ia bajnë trupin lara-lara, e mandej dy dit rresht e detyrojnë me këcye tue i ra tam-tamit. S'pat mundsi ndryshe me u lirue veçse me nji aradhë dërgue nga Nola... Krejt kjo gjâ dukej gjithnji mâ e pabesueshme, gjithnji mâ e jashtëzakonshme, e teprueme. Të gjithë heshtshin; s'kishte kush tjetër me folë përveç B... që fliste. Sikur mos t'i kishim dhanë fund mbledhjes, për t'i përgatitë paqetat tona për nisjen e së nesërmes, s'ka dyshim se ai edhe mâ do të kishte folë. Për pak i dha të drejtë edhe Pashës; të paktën çdo gjâ që thonte ishte me nji mbrapamendim ndjese, si dhe mospajtim me mue. Na tha edhe (nëse e vërtetë, ka randsi të madhe) se prîsat e njohtun të katundevet janë mâ së shumti njerëz që s'i ndëron kush aspak në mes të vendasvet, të cilët e kanë për detyrë me i komandue, skllavë të moçëm, njerëz të ndytë, zgjedhë për t'u ngarkue me përgjegjsi, për të pësue ndeshkimet, „sanksione", e për të cilët gëzoheshin të gjithë banorët e katundeve të tyne kur i futshin në burg. Prîsi i vërtet ishte nji pris, që qeverija franceze shum rrallë mbërrinte me e njohtë.

S'mund të bajë tjetër, këtu, veçse të ju raportoj bisedën; s'jam në gjendje me ju përshkrue atmosferën shqetsuese, fantastike, t'asaj mbramje. Duhej përdorue shkathtsin e madhe për ta kuptue. Po e shënoj vetëm atë që me pendë në dorë âsht kah më bjen ndër mend. Po ju them se Doktori pat hy rrëmbyeshëm në thelbin e bisedës, tue sulmue drejtëpërsëdrejti, sigurisht me paramendim, dhe tue më pyetë, mû në fillim të darkës: „A keni shkue me i pa vorrezat e Nolas?" dhe në përgjegjen time mohore: „E, mirë pra! tash janë atje vorret e gjashtëmbëdhetë Europianëvet, etj".

10 nanduer.

Në këto vise ka mjaft panterë dhe, na thonë, se këto shpeshherë i vizitojnë dhe shtëpijat. Por njeriu gulshohet në kasolle, e, në vend se me e mbyllë derën me reze druni, âsht mâ mirë me i marrë selijat dhe me dalë para kasollës.

Në mungesë të sahatit, shprehija ime e ban të vetën tue më zgjue tepër herët; mirëpo askush s'çohet përveç meje; nata ende âsht tepër e errët, më duhet me pritë; me ra përsëri...

Ende të përgjumshëm nisemi n'agimin e parë, e kjo rrugë, që na thojshin se gjoja ishte e shkurtë, po na duket mâ e gjatë se çdo rrugë tjetër. Deri n'ora katër mezi mbërrijtëm në vendpushimin M'Bengè, mbasi u ndalëm pak kah dreka. Me mundime të mëdha i bâna pesëmbëdhetë kilometra rrugë kambë, e gjithnji mâ tepër jam tue urrejtë tipojën, ku njeriu tundet në nji mënyrë shqetsuese dhe ku s'i hiqet nga mendja asnji herë mundi i hamajve. Për çdo ditë zhytemi pak mâ tepër në gjana të çuditshme. Sot krejt ditën e kam kalue si i trulluem dhe si mos me dijtë vedin ku jam,

as though of hemlock I had drunk[1])

tue mos e dijtë kohën, vendin, vetvedin.

Në mbramje qielli pak u kthjell dhe, ndërsa po i shkruej këta rreshta, nata âsht tue pushtue qiellin madhshtuer. Pylli s'po na mundon mâ. Kohë mbas kohe ishte shum i bukur, e lisat vigaj, me trungje të ngjashme me ato të drunit elefantiasis, gjithnji mâ shum e mâ tepër na delshin përpara. Mirëpo meqenëse s'kishte dritë, pylli na dukej sikur t'ishte në gjumë, në nji trishtim pa shpresë. Të gjitha gjethet mbahen mirë dhe vizllojnë, sikurse ato të dafinës, t'ilnjes; aspak s'u përngjajnë fletëve të bërthoklës, fortsija e të cilavet, për she-

[1]) Isha i dehun si të më kishte dhanë ndokush helm (përkthim i lirë).

mbull, âsht e butë dhe e lëshueme, nën dritë porsi shpuza, u jep rrezervet që i dëpërtojnë ngjyrë të gjelbërt, dhe i ban misterioze ferrishtet normandeze. Lagshtija, deri në drekë, ishte aq e madhe, saqë rrembat pikojshin, tue zbutë kështu përsëtepërmi deltinën e shtegut, dhe tue bâ ecjen tonë gjithnji mâ të vështirë. Tri herë rrëshqitën hamajt e tipojës sime, Nganjiherë kalojmë lumin ku njeriu kishte dashtë me u vonue. M'Bengè, poashtu si dhe Gama, kalon nëpër nji fushë të madhe, pushtue prej pyllit që e rrethon në çdo anë, nëpër nji savanë mbjellë me shum lloje drithnash, nëpër të cilat njeriu sikur të hynte do të zhdukej. Qes tri herë me pushkë në drejtim të disa shpezëve të çuditshme, që do të kisha dashtë me i pa prej s'afërmi.

Ndihmësit tanë janë aq të kujdesshëm, aq të zellshëm e të vyeshëm, saqë asnji lavdatë s'do të mjaftonte për këta; sa për gjellëbamsin tanë, ky âsht tue na i përgaditë henat mâ të mira që mund t'i marrim me mend këtu ku ndodhemi. Prap jam tue besue, e gjithnji mâ tepër po e besoj, se shumica e të metave që kurdoherë thohet se gjoja kanë shtëpijakët e këtyne vendeve, rrjedhin nga qëndrimi që gjindja marrin ndaj këtyne, nga mënyra se si u flasin. Na mund të jemi të lumtun me këta tanët, të cilëve gjithmonë u flasim vetëm me gojë t'ambël, të cilëvet u besojmë çdogjâ, para të cilëvet flasim gjithçka, porse edhe këta janë tregue deri tash aq të ndershëm, sa mâ s'bahet. Madje mund të them edhe këtë: pranë po këtyne hamajve, pa përjashtim, pranë banorëve të panjohtun të katundevet, gjithnji na bje me lanë aty-këtu sende të cilat i dëshrojnë shum këta njerëz, vjedhja e të cilavet do t'ishte pothuejse e pamundun me u vërtetue — gjâ që, vërtet, s'do të kishim guxue kurr me e bâ në Francë — dhe ende asgjâ nuk âsht zbulue.

Në këtë mënyrë u vendos, në mes të gjindes sonë dhe neve, besimi i plotë dhe përzemërsija e dyanshme, dhe të gjithë, pa asnji përjashtim, deri tash janë tue u tregue n'at masë të kujdesshëm për ne, sa edhe na, nga ana jonë, përpiqemi me qenë ndaj tyne[1]).

[1]) Ky mendim që do të mundte me u dukë si i tepruem u vërtetue vetëm mâ vonë. Po e pranoj se s'mund ta kuptoj mirë përse të bardhët, pothuejse të gjithë, si funksionarët poashtu edhe tregtarë, burrat si grat, kujtojnë se gjoja kanë të drejtë me i mundue shërbtorët e vet — të paktën me fjalë, madje edhe atëherë kur në të vërteten tregohen si të mirë ndaj tyne. E njoh nji grue, të mirë e gojarnbël në mes tjerash, që kurr s'e thërret shërbtorin e vet ndryshe veçse kokëforbë edhepse kurr s'qon dorë në të. Kështu u âsht bâ njerëzve shprehi: „Edhe vetë ju do ta pranoni, keni për të pa. Pritni vetëm nja dy muej". E na, pra, pritëm dhetë muej, dhe gjithnji me shërbtorë të të njajtë e asgjâ s'pamë. A thue patëm vetëm fat, që këta sidomos neve të na shërbejnë mirë? Mund të jetë... Mirëpo, jam i bindun thellsisht se çdonjani ka shërbtorë si e meriton. E në të gjitha këto gjana që po i them në lidhje me këtë, krahina e Kongos

Vazhdoj me i dhanë Adumit mësime leximi, e ky me zell të madh âsht tue bâ gjithnji përparime të dukshme; po kujdesohem çdo ditë pak mâ tepër për këtë. Sa i marrë duket shpeshherë i bardhi kur beson se si gjoja zezaku âsht kokrashë. Megjithatë as vetë s'mendoj se janë të zhvilluem, veçse shum pak, truni i shtamgun i mbrapambetun gjindet mâ së shumti në nji errsi të dendun nate — porse sa e sa herë i bardhi duket se e merr për detyrë me i zhytë në te edhe mâ tepër!

11 nanduer.

Qe mâ në fund nji rrugë e shkurtë; tue qenë nisë kah ora gjashtë, e mbasi patem kalue shum bukur nëpër pyll, arrijtëm dy orë e gjymës mâ vonë në Sapua. Prap shoh palma-lianash.

Rrugës eca kambë. Sapua, katund tre apo katërsh fish, i gjatë mâ se nji kilometër, në nji fushë të madhe savane, atykëtu më palma të mëdha, rreth e përqark me pyje të largta. Shum fëmij; disa shum të lezetshëm që i mbajmë pranë vedit. Njani i bjen instrumentit të çuditshëm: kungullit, që e mbajnë ndër kambë, në mes të bambusit, porsi harkun me

---

s'ban asnji përjashtim. Cili âsht shërbtori i vendeve tona që do të ndjente për detyrë me qenë i ndershëm, kur do të dinte të zotin e vet që ia mohon çdo virtyt? Sikur të kisha qëllue shërbtuer te Z. X... s'do të kisha lanë asnji send pa ia marrë, menjiherë posa ta kisha ndie këtë tue folë se si të gjithë zezakët janë të poshtër, rrenacakë dhe hajna.

— „Shërbtori juej s'e kupton frenglishten, a? — pyeta unë pak i shqetsuem.

— Posi, e flet për bukuri... Përse?

— S'po keni frigë se mos po ju ndien tue thanë...?

— Ani, le ta kuptojë se mue s'mund të më mashtrojë".

Gjatë po asaj darke, ndiejsha nji tjetër të ftuem tue thanë se si të gjitha grat (s'ishte mâ fjala për zezakë) mendojnë vetëm e vetëm për dëfrimet e veta, nji kohë aq të gjatë sa janë në gjendje me i meritue ndërimet tona, dhe se ende kurr s'âsht pa asnji grue së cilës me të vërtetë pa i mbushë katërdhetë vjetë, s'do t'i kishte shkue mendja në të gjitha këmaqsit e kësaj bote.

Këta zotnij me siguri i njohin mirë vendasit sikurse kaq mirë po i njohin grat. Rrallë ndodh që përvoja të na ndriçojë. Çdonjeni me përdorë ckado që të mundet, tue përdorue çdo argument që i duket i përshtatshëm. Thonë; përvoja. S'ka asnji paragjykim, sadoqë i mbrapshtë të jetë që mos t'arsyetohet në përvojen njerzore. Për mrekullí të gdhendshëm, zezakët po bahen zakonisht ashtu sikurse edhe po besohet se gjoja janë, apo ashtu sikurse po dëshirohet që të jenë, ose si po âsht frigë se mos të jenë. S'do të betohesha se, tue mos i përjashtue as shërbtorët tanë, njeriu s'do të kishte mundë me bâ gjindët të poshtër. Mjafton me dijtë me iu afrue, e sa për këtë kolonisti âsht i pajisun me nji aftsi të rrallë. Njani e mëson papagalin e vet: „Shpejt jasht zezak i ndytë". Nji tjetër zemrohet sepse shërbtori ia bjen shishet me vermut e me pije t'idhta, kurse i zoti, mbas silles, i kërkon likera „Idiot i trefishtë, ende s'je tue dijtë se ç'janë aperitivat!..." E shajnë sepse ky kujton se i duhet me e nxehë çajnikun e porcullanit kur pët të parën herë përdorohet; a s'e paskan mësue vetë zotnijt se nga uji i përvluem rrezikohen me u thye gotat? I mjeri shërbtuer i zi, që besonte se âsht tue bâ mirë, prap konsiderohet si idiot para krejt nji tryeze me njerëz të bardhë.

gjashtë (?) tela. Këndon me shum vemendje, me kujdes, harmoni, e përkthyesi ynë na e përkthen: „Aq kam pleshta në kambën time, sa që mâ s'mund t'eci".

Kah mramja endem nëpër savanë bashkë me katër fëmij, dhe kështu i afrohem skajit të pyllit. Lahem ashtu si duhet n'ujnat ngjyrëçaji të nji lumi të kthjellët në fund me zall të bardhë. Disa fëmij tjerë më bijnë nji sasi kacabujsh të vegjël e të bukur. I admiroj tue pa se si, edhepse janë të të njajtit lloj e të njajtës gjini, mund të ndryshojnë njeni nga tjetri. Sa e sa herë, nëpër muzeume, më patën tregue shembuj të ndryshëm të këtij diversiteti, në të cilin si duket kanë të drejtë vetëm ata kacabuj të gjinis mashkullore. A do t'ishte kjo nji veçori e visevet tropikale?

Nxehtsija mezi durohet.

Mbërrini manioku për hamajt tanë. Njizet e katër kofij të vegjël, prû prej njizet e katër voglusheve. Mbi çdo bukë manioku nga nji grusht dhemjesh të fërgueme; mandej disa kallama sheqeri. „Paska mjaft kësish për 5 frangë", thot tetari; unë jap për to dyfish — sepse qysh dje e kam kuptue, se si vendasit detyrohen me na shitë të bardhëvet shum mâ lirë se sa kushtojnë në të vërtetë. Kështu edhe pulën, që i bardhi e paguen 1 frang, vendasi e blen për tre frangë. Nji nga hamajt tanë, dje, kërkonte me ia ble unë në vend të tij nji pulë, që ai vetë do të detyrohej me e pague tri herë mâ shtrejtë[1]).

Na bijnë gafore lumejsh; shum të mëdha, e do t'ishin porsi „tufa', sikur mos t'i kishin kambët e përparme, shum të gjata, dhe me pinceta t'imta në maje. Kur piqen, mishi i tyne zbutet dhe ngjitet për gishta.

12 nanduer.

Sonte natën, tam-tam i ngadalët, përgatitë prej nesh; unë shpejt largohem nga kjo, mirëpo Marku vazhdon deri vonë. Natë kryekëput mesatare; pa pra vekrrojnë dhit rrotull kasollës sonë. Çohemi n'ora pesë e gjymës; agim i kthjellët, qielli i pastërt ku, gadi në zenit noton katërshi i hanës. Shum palma të mëdha (ne trung të fryt, me fletë porsi flladitsja; kalavesha të mëdhaj kokrrash si portokaj) i japin stepës pamje fisnike e të çuditshme. Kurrfarë fryme s'e lëviz barin e naltë; rruga nëpër të cilën duhet t'ecim âsht nji shteg shtrue me zall të bardhë. Kemi deridiku vështirsi në të nisun sepse qemë të detyruem me i kthye katër vetë që na patën dhanë

[1]) Shife shtesën e kreut të VII.

në M'Bengè, mbasi prisat e atij vendi na thanë se gjoja me siguri do të mundeshim me i zevendsue në Sapua. Pritëm me ardhë katër vetë, porse këta nuk ishin kurrë i thirrëm. Duhet të nisemi. Rojtarin e lamë mbrapa. Ma në fund në vendpushimin e parë (due të them në të parin katund që e kalojmë dhetë kilometra nga Sapua) marrim vesh se ata katër hamaj të rij janë katër gra, tueqenëse të gjithë burrat e aftë për punë, na thot rojtari, në momentin e fundit qenkan arratisë nëpër ferrishte, për t'u shmangë nga rekuizimi. Mâ së shumti na vjen keq pse barrët që hamajt tanë u kanë dhanë gravet janë nga mâ të randat. Kështu shpeshherë tipat mâ të fuqishëm rrokin ngarkesa të lehta dhe ikin shpejt e shpejt përpara, për ta evitue kontrollin. I japin çdo grueje nga nji biletë pesëfrangshme, me shpresë se gjoja bamirsija e jonë do të ngjalli keqardhje ndër burra — shpresë mjaft e kotë, sepse, menjiherë posa të kthehen në katund, grat do t'u dorzojnë këto bileta burrave të vet.

Sot ecja e jonë pat pamje ngadhnimtare. Qysh në katundin e parë pritje e entuziazët; kangë, britma të ritmueme për mrekulli; populli duket i pastërt dhe i shëndoshë; zbresim në tokë; hamajt e tipojës sime shkuen përpara. S'duket mâ se po ecim, por disa ngasin, përcjellë me tam-tam, me nji grumbull fëmijsh në gaz, shum vetë na paraqiten t'i marrin për ndihmës. Tue u nisë nga ky katund, e deri në Pakori ku arrijmë n'ora 11 për të pushue, formohet nji varg përcjellës; kangët (koret suksesive) e hamajve të tipojave dhe të njerëzve të katundit s'pranojnë mâ. Kalojmë, ende pa ardhë në Pakori, nja katër a pesë katunde, gjithnji mâ të çuditshme, me njerëz gjithnji mâ t'egzaltuem. Kam frigë se mos po mê ngelin nga krejt kjo vetëm nji kujtim i tollvitun; kjo âsht çudi e madhe; kemi dalë mâ në fund nga ky ankth i pyllit; savana na duket mbjellë me lisa të rrallë; drûj jo shum të mëdhej, të ngjashëm me shtupa, mbështjellë shpeshherë me nji bimë ngjitse, porsi hardhija. Shum pula deti, si na thon; mërëpo ulurimat e gjithë këtij populli në jermi i bajnë me ikë Banorët e këtij vendi, e thash këtë, duken të lumtun e të fuqishëm. Pothuejse të gjithë njerzit bajnë piksime të çuditshme, tue nisë nga lula e ballit nji vijë të mesme deri te maja e hundës me nji reljef shum të dallueshëm.

Grupi ynë përcjellës (katërdhetë hamaj, tetë gra të tyne, nga të të cilat me fëmij në gji) âsht gjitë tepër. Kurrkush mâ s'e njeh askend. Asht bâ sikurse „Ti nisëm pesëqind..." Edhe vetë prisat duen me ardhë me ne; deri në katundin e parë, të paktën. Duhet shpeshherë të ndalemi për t'u shtrëngue dorën, si në shej lamtumiri. Porse disa kilometra mâ tu-

tje, hasim prap n'ata të cilët njeriu mendonte se e kanë lanë punën.

Në Pakori, katund mâ i bukur që kemi pa deri tash, ku ndalemi, numri i fëmijvet âsht i paparaftyrueshëm. Përpiqem me i numrue; ndalem në njiqind e tetëdhetë, më mirren mendët; janë tepër shum. E krejt ky populli ju rrethon; ngutet me gëzim për ta shtrëngue dorën e zgjatun; të gjithë me britma e me gaz, njifarë lirizmi në çfaqjet e dashunis kjo gjâ âsht si me qenë kanibalizëm.

Pakori; në mbramje. Ky katund i madh âsht për mrekulli. Asht disi në stil; porse edhe vetë populli duket këtu i lumtun. Rrugë-sheshi i madh (le të parafytyrohet Piaca Navone e zgjatun) âsht nji arenë me zall t'imtë. Kasollet s'janë mâ aso kashtore të përlyeme, të papastrueshme dhe njisoj të shëmtueme sikurse në rrethin e M'Baikis; por të çlira, të bukura nga pamja, të ndryeshme; disa janë mâ të mëdha, sikurse ajo në të cilën ndodhemi, me gjashtë shkallë, ndërtue mbi diçka që u ngjan shtyllavet, me trajtë që as unë vetë s'e kuptoj, të ngjashme me ato për të cilat besohet se janë termiteshte të moçme, që e valojnë at fushë midis Mobajës dhe Bambaris. Kemi bisedue gjanë e gjatë me sergjentin-infirmier të For-Arshambòs, në pushimin gjashtëmujuer tashpërtash ngelë pa leje nga vjeti 1906, e dhetë vjetë me doktorin Uziò).

Marrim vesh se këndej, në të gjitha vendet e afërme[1]) (e unë mendoj se edhe në tanë qarkun e Karnòs), i lejojnë vendasit me u mamrë me të mbjellat e veta mbasi që të ketë pague tatime, dmth. mbasi që në pyll të ketë mbledhë aq kauçuk sa me i pague tatimet — punë që afërsisht zgjat tridhetë ditë. Ai këtu mbjell vetëm maniok, sezam, patate dhe ngapak ricinë.

Asht e vërtetë, na thot infermieri, se i bardhi paguen shum mâ lirë edhat e pulat se sa vendasit — që s'do t'i paguente fare, meqenëse ky s'blen kurr sosh, ose të paktën s'i përdor kurr për ushqim, gadi kurr (Ashtu sikurse vetë që kurr s'han ve. Edhe nëse u jep fëmijvet, u jep ato të prishunat. E sa për tjerat, për ato që s'mund të çelin, ato i ndan për të bardhin që kalon andej pari). Edhat e pulat janë mjete shkëmbimi. Deri vonë, deri në ditën e sotshme, monedha âsht hekuri i shigjetës, që vetë ai e farkon, çmue çdo copë pesë frangë. Edhi vlen katër apo pesë hekura shigjete. Grueja poashtu blehet me shigjeta ose me edha (dhetë deri peshëdhetë hekura shigjetash, bajnë prej pesëdhetë deri dyqind e pesëdhetë frangë). Të bardhit s'i nevojitet me e ble edhin që ia

[1]) Vend që nuk âsht dhanë në koncesion Shoqatave të Mëdha; prandej prej këndej rrjedhë kjo rahati.

paraqet prîsi i vendit. Ky ia jep falas; mandej i bardhi, që kujton se ka të drejtë me e marrë, i jep për këtë dhuratë nji matabish qantazi jo ekvivalente; por të cilën prisi i vendit detyrohet me e pranue gjithmonë me mirënjohtje. Megjithatë âsht njifarë tarife në fuqi: 1 frang për pulë; katër deri pesë frangë për edh. Asht caktue se si gjoja vendasi s'ia din vlerën asnji sendi. Në krejt këtë krahinë s'ka kurrfarë tregu, asnji ofertë, asnji kërkesë. Prej njenit skaj të katundit në tjetrin, nuk gjindet asnji vendas që të ketë çfarëdo gjâje tjetër qoftë përpos grave të veta, kafshëve të veta dhe ndoshta disa unazave apo hekurave shigjetash. Kurrnji send, asnji teshë, asnji pëlhurë, kurrfarë sendi — e, edhe sikur (do) të kishte madje të holla, asgjâ s'i qesin përpara për t'ia zgjue dëshirën.

13 nanduer.

Andej kah ora 11, erdhëm në Berberati. Ky vend krejt tjetër; si qielli ashtu edhe cilsija e ajrit ndryshojnë. Mâ në fund njeriu merr frymë. Kalojmë nëpër fushë, savanë me drithna nganjiherë 3 metra të naltë, fusha aty-këtu ndërprehet me pyje. Vendi âsht i pasun me lugina; syni të sheh larg. Vetë stacioni! shtëpi e administratorit, ku bujmë nji natë (e zbrazët në mungesë personeli), ndodhet mjaft në vend të mirë, mbi nji rrafshnaltë, nga ku shihet nji krahinë e gjanë; mirëpo, sikurse ndodh gjithmonë nëpër këtë vend të pamatun, asnji pikë s'mund të merret si qendër; vijat e horizontit humbin fuqishëm në çdo drejtim; çdogjâ na duket pa kufi. Ndonjiherë shohim katunde të vetmueme. Këto mâ s'janë vetëm përgjatë rrugës; hapen perspektiva të reja, e kasollet grumbullohen, jo mâ në nji vijë si përpara, por tue formue lagje të ndryshme katundesh, nganjiherë shum të bukura.

Prisi i Zaoro Jangas, i pari katund mbas Pakorit, na dhuron nji kafshë të vogël të jashtëzakonshme, mbyllë në nji nga asi kofish me palma të thurruna, që shërbejnë këndej si kotec për pula. Besoj se âsht „përtace"[1]). Ka vetëm katër gishta në shuplakat e përparme; diftuesi i âsht tha; shuplakat e mbrapme i ka mâ të zhvillueme e pëlqerët i dallohen nga gishtat tjerë. Rruzat e qafës i ka mjaft të mprehta që e çojnë lëkurën përpjetë. Asht e madhe sa nji macë, me bisht shum të shkurtë; veshët si të premë. Shum e ngadalshme. Tepër e ngathtë në tokë, dhe e hutueshme, porse fort e zoja në të ngjitun dhe në të varun me krye teposhtë në çfarëdo

[1]) Mora vesh mâ vonë për emnin e kësaj kafshe së vogël; qenka *potoperodiktike*.

druni. Ham lehtë çkadoqë i japim: pemë, bukë, mjaltë, e sidomos e tërheq kosi. Mâ pruen nji „Goliat" fluture që me njimijë mundime e shtina në shishen time konservuese, sadoqë kjo ishte me grykë të gjanë.

E vizitojmë misionin, ku Etnit na presin shum mirë dhe na nderojnë tue na qitë tambël të shkëlqyeshëm.

Tue u kthye prap në stacion, për nji kohë të gjatë e vërejmë punën e „mizës muratore" (pjesën e poshtme kjo e ka të verdhë, e jo të zezë si ato të zakonshmet). Mbrenda disa minutash krejtsisht murosi nji marimangë në nji qelizë toke ku e kishte pasë detyrue me hy. Me nji brisk në dorë, ia prisha ket punë, tue zbulue, pranë marimangës së madhe, nji numër marrimangash të vogla; mbas disa minutash dami u ndreq. Në mbramje, më ra në dorë krejt kjo ndërtesë e insektit, shkoqë me mundim të madh nga nji kallam bambusi, për të cilin fort ishte ngjitë. Në tansi, e madhe porsi nji vezë pëllumbi, përbâ nga katër qeliza në trajtë prizme; në dheun e fortë pothuejse si tulla. Çdo qelizë që e shpërtheva, përmbante nga katër deri pesë marimanga të vogla, por të rrumbullakta; të gjitha të njoma, e që mâ tepër dukeshin në gjumë se sa të vdekuna; në mes tyne vetëm nji krymb, me trup, nga pamja, porsi nji krymb për peshqi. Sigurisht ndodhet aty magja për vezët, e mendoj se miza muratore (a thue s'âsht grêzë?) kishte bâ, përbrí marimangavet, ose nën ato, nji vezë, nga e cila ishte trajtue krymbi në fjalë. Fatkeqsisht syt mjaft më kanë lanë; e kështu s'po mundem krejtsisht me dallue gjanâ pak delikate.

Marku e shau me të madhe njenin nga „rojatoret" e stacionit, që ka marrë guxim me i ra shpullë gjellëbamsit tanë.

14 nanduer.

Mbas insistimit të përzemërt t'Atit të Misionit, vendosëm me ndjetë edhe nji ditë në Berberati. „Përtacja" e jonë kishte gjetë mënyrë dhe zgjidhë, gjatë natës, litarin që ia mbante kambën dhe kështu kishte ikë. Mbasi disa herë e kërkojmë, e gjejmë nën kulmin e verandës sonë. Na dërgojnë dy kuaj të misionit, ku po na presin për sillë.

U detyryem me i lëshue katërdhetë hamaj tanë. Disa nga këta ishin aq të mirë saqë më shkojshin lotët ndër faqe tue iu thanë lamtumirë. Këta na përcjellshin qysh nga Nola. Sidomos njeni, nji i hunit e i litarit, me pamje Mohikani, me nji pend skyfteri të vramë në nji birë të veshit, me ecje të mbrapshtë, pak si paliaço, rrenacak — që donte me ardhë me ne në Karnò edhe ky me këqardhje u nda prej nesh. Kurë

i tregojshin gjurmat e ndonjifarë egërsine, shêjat mbi zallin e rrugës thonte: „Nji grimë mish..."

Bajmë bisedë shum interesante me Atin Epruer të Misionit. Para sille na çon, dy kilometra më tej, me pa nji tufë të randsishme lopësh hindase që ky paska porositë nga N'Gaunderë. Deri në mbramje rrijmë me misionarë.

16 nanduer.

Dje s'pata mundsi me marrë shënime; arrijtëm shum të lodhun në stacionin Bafio, në mbramje. Rrugë tridhetë e pesë kilometra e gjatë, edhepse kalue gadi krejt në tipoja. Asgjâ më tepër s'të lodh se sa kjo mënyrë udhtimi, ndërsa hamajt e tipojave lakohen pa prâ tue ecë. Asht nji Arok i vogël që tund si ai i nji kali të keq. Asht e pamundun që të lexojë. Visorja ndryshon. Në këtë vend ka më shum lugina. Poashtu edhe më tepër rrafshnalta. Qysh nga Berberati, gjithnji më tepër miza ce-ce; gjithnji më tepër sëmundje gjumi; gjithkund bagtija e misionit dhe të prîsave të vendit. Këto katunde s'shtrihen më vetëm përgjatë rrugës në vijë të drejtë; kasollet, tashmâ jo katërkandshe, por të rrumbullakta, me mure balte dhe me kulme mbulue me kallama e me kashtë. Fillon me u vrejtë ndikimi i stilit arab. Më në fund edhe prîsat kanë njifarë petku të vet, e s'janë më të veshun në mënyrë qesharake me lecka europiane, bajnë petkun bubu të Burnuajvet apo të Hausajvet, të bardhë ose të kaltërt, të qëndisun. Nji gjâ mjaft të huton: tue kalue nëpër katunde organizojnë me rastin e ardhjes sonë tam-tame, mirëpo s'vallzojnë rreth nesh porse rreth prîsit të vet; banorët e katundeve s'na bâjnë më nderime neve, por prap prîsit të vendit. Këta prîsa qëndrojnë më së shumti mbi kuaj. Shum u pëlqen me e ngajtë kalin, me e lazdrue. Ky dëfrim pothuejse krejt i karakterizon Arabët; përpiqen me u sjellë mirë, me qenë fisnikë dhe pa dyshim ziliçar pa masë. Njeni nga këta, të cilit ia zgjas nji pesëfrangshe, përveç çmimit të maniokut prû për njerzit tanë, dhe të pulavet për ne, e merr monedhën me inat e me përbuzje ia jep shërbtorit përcjellës. Nji tjetër, që nuk ka kal, e bajnë besnikët e tij në krahë, porsi ngadhnimtar; të gjitha brohoritjet i drejtohen këtij. Dy bijt e Bafios[1]), të bukur shum, të pastërt (në dukje) dhe të denjë, mbi kuaj kanë dalë me na pritë. Kur erdhën këtu, ishin eçtue e kërkuen me pi. A jam tue pa mirë? Njeni nga këta *kryqohet* para se me e afrue pacërkën në buzët e veta. Kjo gjâ m'inte-

[1]) Simbas dokeve të vendit, emni i prisit përputhet me atê të katundit.

reson shum dhe pyes. A thue ka ndërrue fe?../ Jo kurrsesi. S'e paska mohue Islamin. E nëse bân kryq, këtë e bân ashtu... kot. Që të dy ende fare të rij, me sjellje të kândshme. Ati i tyne e ka mjekrrën e mbështjellun me nji shall që e lidhë rreth kres. Thonë se kështu ban për ta fshehë mjekrrën, simbas modës së Hausave(?)

Çdoherë që kalojmë ndonji lum, hasim në flutura të bukura. Janë me shumicë, dje, për të parën herë shoh nji grumbull makaonash, shumica të zeza me vija të kaltërta; nji, që e shoh për të parën herë, e zezë, me lara të blerta; pjesa e mbrapme e krahëvet ka nji vijë të lakueme me pika ngjyrë ari. Për herën e parë shoh pika të prarueme në krahët e nji fluture; jo fare të verdha, por ngjyrë ari. Këto flutura rrijnë grumbull, për tokë, me siguri në ndonji gjurmë flliqtije, aq afër njana tjetrës saqë janë tue u prekë me krahë, megjithse këto i kanë të paluem; s'lëvizin dhe aq duken të hutueme saqë s'bëzajnë kurrë i rrokim në mes të pëlqerit dhe diftuesit — kurrsesi s'i kapim për krahë sepse do të deformoheshin, por vetëm për trup. Kështu i zuna nja njizet me nji bukuri të rrallë, të gjitha të shëndosha e të freskta.

Ndigjohet zukatja: nji sasi bletësh enden dhe ndalen në skaj të krahëve të tyne, gjatë krejt vijës në të cilën ndodhen edhe fluturat; së pari më duket se janë tue i kafshue dhe tue i këputë; por jo; vetëm i thithin... besoj; fluturat s'kundërshtojnë, krejt kjo gjâ ngelë e pakuptueshme[1]).

Marku, të cilit i ka ra dielli në krye âsht tue vujtë mjaft. Atmosfera âsht e randë; s'ban shum nxehtë, porse ajri duket i ngarkuem me elektricitet, s'e dij se me çka që e vështirson frymëmarrjen. Vendosim me pushue këtu gjithë ditën.

Kaloj nji kohë të gjatë, sot nadje, tue zbutë „përtacen" time, së cilës i pëlqen shum me e përkdhelë dhe e cila s'ka mâ asnji mundsi për t'ikë nga prehni i im kur âsht strukë aty.

Dje, nja dhetë kilometra nga Bafio, midis ferrishtes, njani i dërguem nga Karnò erdhi na pruni postën mâ të papritun nga Franca.

Karnò 19 nanduer.

Karnò s'ka të bajë fare me atë që e parafytyrojsha.

Qyteza shtrihet mbi majen e kodrës nga e cila shtrihet vendi rreth e përqark, përtej Mamberès; mirëpo visorja s'âsht e bukur; hapsina të mëdha toke mbulue me pyje. Njeriu s'din

[1]) Mendoj se këto flutura posa ishin çelë — due të them posa kishin pasë delë nga peliwojzat e veta, dhe se krahët e tyne ishin ende të lyem me njifarë langu t'ambël me të cilin kënaqeshin bletat.

me siguri as pjersin, as drejtimin e tyne, nji lloj vështirsije me qëllue se cilin krah do të marrin ujnat.

Ngjarje e madhe 17 (pardje) ishte takimi me administratorin Blò që posa hapi papritmas në këtë krahinë nji anketë administrative (kishim dijenì për këtê), në lidhje me padin kundër këtij nga ana e Shoqatës Pyjore. Blò âsht nji djalosh i bâshëm, hojë të freskët e fytyrë të gëzueshme; bir barnatori në Bokerë; ka 42 vjet, porse duket shum mâ i ri. E patëm takue edhe mâ parë, e thash njiherë këtê, tue kalue nëpër Boda. Shkonte për nji kohë të shkurtë në Francë ku e pritshin e shoqja dhe e bija gjashtëvjeçare. Tue hangër bashkë mëngjes në tryezën e Pashës së tmershëm. Blò na kishte pasë thanë se si bante hetime në lidhje me Shoqatën që shkelte randë klauzurat e rregullores dhe të konventes. Menjiherë si pat ndi për këtë akuzë, Shoqata mori masa dhe, mbasi kembeu disa telegrame me drejtorin e vet në Paris, vendosi me e diskreditue administratorin Blò. Mënyra duket mjaft e thjeshtë: me e akuzue rreptsisht e me zâ të naltë se si gjoja âsht marrë vesh me tregtarët e lirë dhe se si âsht korumpue prej tyne. Përndryshe si do të mundte me i gjetë ndonji gabim Shoqatës? Mbasi, pra, patëm marrë vesh për thirrjen e papritun të Blòs në Karnò (ku prefekti-administrator në Bangi, Z. Marshesu, duhet të bajë hetime mbi veprimtarin e tij), mandej për kthimin e tij në Nola, e dijshim se do të takoheshim me te. Muerëm masa të duhuna për ta hasë në gjymsën e rrugës, në kohën e mëngjesit që shpresojshim me e hangër bashkë me tê... Mirëpo, tue u nisë nga Bafio, munguen disa hamaj, s'pat kurrfarë rregulli dhe u bâ mish mash, kështuqë u vonuem mâ se nji orë. Ishte afër ora njimbëdhetë kur në nji kthesë të rrugës, befas, u takuen hamajt e tij me tanët. Ishim midis savanës; disa lisa jo të mëdhej atykëtu s'bajnë veçse shum pak hije. Blò, tue qenë edhe mâ tepër për besedë se sa na vetë, na propozoi me u kthye deri n'at vend ku kalohet lumi dhe ku njerzit zakonisht ndalen për të ngranë bukë. Kështu dhe u bâ. Ky vend qe zgjedhë për bukuri; nën lisa të mëdhej ecte uji; i shpejtë, i shumtë, dhe aq i kthjellët sa m'erdhi shum keq që s'mujsha me hy me u la. Më duket se nëpër at vend njeriu mund ta shijojë mâ së miri natyrën. Shkurt u kënaqa vetëm me nji të lame kambësh. U shtrue tryeza e madhe e Blòs, për tre vetë, e ndërsa përgaditej silla, Blò nxorri krejt dosjen e akuzës së vet. S'kisha dijeni për asnji fakt që këtij ia hidhte Shoqata, porse s'mundesha, simbas asaj që kisha pá dhe ndi gjatë udhtimit tim, me dyshue për ato fakte të cilat Blò ua hidhte nëpunsve të Shoqatës; me gjithë zemër dëshirojsha që mos të tregonte dobsi në kundrasulmin e vet që e përgadiste; mi-

rëpo unë, në lidhje me këtë, isha i detyruem mos me u përzi. Dukej se Blò ishte nxehë shum për këtë çashtje; dhe me të vërtetë kishte arsye, sepse fuqija dhe lidhjet e këtyne Shoqatave të Mëdha janë të tmerrshme. Blò na foli për ndërrimin e Ministris si dhe për qëndrimin e Antonetit mâ gjatë në Paris.

21 nanduer

Shoferi i Lamblenit me të cilin takohemi këtu (ai që na çonte në Bambio) ku ka ardhë me e prû Z. Marshesun, na thot se si tue kalue nëpër Boda ka mujtë me marrë vesh për burgimin e Semba N'Gotos bashkë me të birin. Megjithatê Pasha âsht n'inspektim, e *kapteri Jemba e shoqnon.*

Z. Marshesu s'âsht mâ në Karnò; âsht tue bâ anketë në Nola, ku ka pasë për t'u takue me Blòn.

Bajmë bisedë të gjatë me Z. Labarbin, që âsht kah e zavendson administratorin në fjalë. Labarbi âsht njeri me trup të madh të bashëm, pasanik, ka zâ të kandshëm, të dallueshëm dhe mjaft kumbues; ende i ri, i mençëm, shum i vetëdijshëm për randsin që dëshiron me e pasë si dhe për atê që në të vërtetë e ka. Nganjiherë e afron në sy diftuesin e dorës së majtë, tue dashtë me thanë se si „e njeh" dhe se si „s'mashtrohet me këtë gjâ" Si për t'a justifikue emnin e tij, nji mjekërr e zezë dhe e shpeshtë ia mbulon pjesën e poshtme të fytyrës. Ka si ndihmës vetëm Z. Shamboon gojambël; anemik, që kërkon me u kthye në Bordò, ku prap duhet të takohet me të shoqen dhe të bijën e vogël dyvjeçare, që ende s'e njeh. Vetë Labarbi shpall se si ka mjaft mbi krye, se ka tepër... Kot kërkon ndihmë. Z. Stop, mbas të cilit ka ardhë, në kohën e transferimit të vet paska kthye „shkruesin" e qarkut, që duhej t'i shërbente administratorit si sekretar, nën pretekst se gjoja shoqja e tij „shkruente me maqinë". Tashmâ s'ka se si me gjetë sekretar. Detyrohet ai vetë, Labarbi, me i bâ të gjitha punët. Mandej Antoneti që na fliste, tue kalue këndej, për „fshisën pastruese". S'kishte pasë ngelë tashmâ askush, ai dëshironte me qitë prej pune edhe njerëz tjerë. Mâ në fund, s'ishte kjo nji punë e vështirë: ai kishte pasë vendosë, Labarbi, me i lanë të grumbullohen letrat mbi tavolinë; për së shpejti do të shihej se çfarë do t'ishte përfundimi; mbasi s'po ia dërgojnë askend për t'i ndihmue. Të gjitha punët i kishte pasë lanë në Babua, nga ku posa e paskan thirrë për ta zavendsue Blòn në Karnò. Menjiherë nesër do të nisej me e kërkue. Edhe nji stacion âsht kështu pa kërkend. Në këtë vend çdo gjâ ka marrë teposhten. Pa mjekë, pa funkcionarë. Edhe ata pak vetë që ende kishin ngelë rrijshin si në prush dhe mendojshin me u kthye sa mâ parë. Po, të gjith ikshin

nga kampi: ishte bâ puna lamsh. Në këtë vend të shêjtë të Sangas s'Epërme, ku s'donte me ardhë askush, s'mund të gjindet asgjâ as mâ i vogli send, as ushqim. Aplikimi i përpikët i tarifavet doganore bante që të vij sa mâ pak mall që shitje me çmime të nalta[1]). E mandej sa e sa marrina tjera... Ia kishin konfiskue pelën e tij, në doganë në kthimin e tij të fundit, pelën që të gjithë e njihshin dhe me të cilën kishte shkue gjithkund... për shkak se i kishte pasë humbë letërvërtetimet për pagesën e bame mâ parë dhe nuk kishte mujtë me i tregue vërtetimet e çmimit të blemjes. S'âsht e mundun mos me e humbë kurr asnji letër, e marrtë ora e ligë!... Mâ në fund, s'kanë se çka me i bâ, veçse me e ruejtë, pelën e tij; ai nuk do të shkonte as me e kërkue kur do të nisej..., etj.

Udhtuem në tipojë, dje — mbas nji tornade të fortë (me vetima, murmurime dhe shungullime) që e ndijshim ngapak nëpër gjumin e mbasditës — në Saraguna, gjymës ore larg nga Karnò (me kënaqsi dhe deridiku me rrezik kaluem nji lum shum të hijshëm, nëpërmjet nji ure të luhatshme dhe gjysëm të rrëzueme. Së pari menduem se katundi ku ndodheshim s'ishte Psishari, që ndodhet në këtë „oazë gjelbrimesh" tri ditë larg Karnòs, mirëpo marrim vesh se katundi qenka shpërngulë, sikurse edhe shum katunde tjera; banorët befas i kanë lanë kasollet e veta për t'i ngrehë prap disa dit mâ larg. — Përse? — Sepse disa raste vdekje i paskan bâ me besue se si gjoja ky vend qenka i mallkuem, shitues, dhe ku e dij unë se çka... Njerzit që s'kanë kurrfarë prone, dhe nuk kanë çka me lanë, janë gjithmonë të lirë për t'u shpërngulë.

Të shënojmë: si na shohin se po afrohemi, të gjitha grat e katundit fillojnë befas me e ndukë barin kudo rreth e përqark.

Sot nadje e lamë Karnòn, shum mâ vonë se sa do të kishim dashtë, mbasi u detyruem me i pritë mâ se nji orë hamajt e rij. Ora tetë pat kalue kur e hypem në skele, në të dalë nga qyteti. Tri grupe; qemë në të tretin, jo shum të siguruem, meqenëse rryma âsht jashtëzakonisht e shpejtë. Mbas nji ore ecjeje nëpër stepën monotone (njifarë pylli i rrallë, me drûj fare pak mâ të naltë se bari, me të mbjella të bukura që i rrethojnë, i mbysin dhe perdja e trashë e konstante e të cilave pengon vazhdimisht shiqimin) hasim nji numër të madh hambajsh; mandej, përcjellë prej rojtarëve armatosë me frushkuj pesëfijesh, nji varg me pesëmbëdhetë gra e dy burra, lidhë për qafe me të njajtin litar. Nji nga këto

[1]) Rikrimimet e Labarbit, që i përmenda këtu, kam frigë se janë fatkeqsisht, shum t'arsyeshme.

gra âsht me fëmij në gji. Këta njerëz janë marrë „peng" në katundin Dangolo, ku roja kishte pasë për detyrë me mobilizue katërdhetë hamaj, simbas urdhnit t'administratës. Të gjithë njerzit, tue i pa këta se si po vijnë, e paskan marrë tok malin[1]) ... Marku e fotografon njiherë këtë kortezh të dhimbshëm. Etapa âsht mâ e gjatë se sa na pat thanë Labarbi. Do të detyrohemi me bujtë aty ku mendojshim me pushue për të hangër sillë dhe ku mbërrijmë katër orë mâ vonë: në Bakisa-Bugandyi, njifarë katundi që dallohet shum nga katundet e krahinës Bambio, si dhe nga të gjitha ato që patën kalue para Karnòs. Kasolle të rumbullakta, me mure balte shum t'ulta, mbulue me kashtë të fortë, shpërndahen ose grupohen ashtu kot, si kanë qëllue, pa kurrfarë plani, pa rrugë, pa rregull as të qarkueme rreth asnji sheshi. Ndodhemi në majen mâ të naltë të nji rrafshnalte të çveshun. Gjithkund rreth nesh, të paktën në lindje, në veri dhe në perëndim, shiqimi shtrihet shum larg mbi valët e gjana dhe të mërzitshme të kësaj toke mbulue me pyje me ngjyrë njisoj të gjelbërtë të mbyllët nën qiellin e përhimtë.

Për të qenë i drejtë, duhet të them se kah dreka dita ka qenë e bukur, shum e bukur. Mirëpo çdo mëngjes, pa asnji përjashtim, âsht i përhimtë, i turbullt, mertisun, me nji trishtim të pa tregueshëm e të pa krahasueshëm. Sot nadje, të paktën në të nisun, nji mjegullë mjaft e shpeshtë i zbuste tonet e gjelbrimit dhe për fat e kufizonte pamjen — që zakonisht shtrihet, në mëngjes, vetëm mbi nji visore të turbullt, të gjelbërt pa kurrfarë gëzimi, nën nji qiell të randë, visore në të cilën duket se nuk banon asnji zot, asnji driadë asnji faunë, visore e pameshirshme, pa mister e pa poezi.

Në tipojë, tue mos mundë me lexue, e përsëris edhe njiherë atë që e dij nga *Lulet e së Keqes,* dhe i mësoj disa pjesë të reja.

Sonte, në katund, jo larg meje, organizohet nji tam-tam; porse unë rri ulun para tavolinës sime të vogël, të ngrehun nën dritën e pamjaftueshme të llampës sonë, me *Afinitetet* në dorë, tue i pasë dhanë për së dyti fund leximit të romanit *I Zoti i Balantrès.* Hana, në të katërtën e vet të parë, qëndron pothuejse mbi tavolinën time. E ndiej se si nga çdo anë më ka rrethue errsija e pakufishme e natës. Megjithatë pak mâ vonë edhe unë shkoj e marr pjesë në lojna. Zjarmi i dobët me krande digjet në mes të nji rrethi të gjanë njerzish; vallen e përcjellin dy trompeta bashkë me tri pacërka ting-

[1]) Simbas Labarbit — me të cilin prap u takuem disa ditë mâ vonë dhe të cilët ia treguem habin tonë, — aì, Labarbi, kishte për t'i lirue grat, kur të mbërrijnë në Karnò dhe kishte me dënue me nga pesëmbëdhetë dit burgim milicionarët që i kishin kapë ato gra(?).

lluese, mbushë me kokrra të forta, dhe ngjitë në nji bisht të shkurtë që lejon me i tunolë ritmikisht. Ritma të shkathtë, të koordinuem; grupe dhetëtaktesh (pesë edhe pesë) mandej, në të njajtën gjatsi kohe, rradhitet nji grup katër taktesh — përcjellë me të dyfishtë apo kastanjetë metalike[1]). Midis ndodhen muzikantat. Pranë tyne, ballafaqas, grupi prej katër valltorësh, dy nga dy. Në rrethin e valles rreshtohen gjindja simbas madhsis së shtatit, së pari mâ të mëdhejt, mandej kalamajt deri te fëmit katër pesë vjeçarë, mâ në fund vijnë gratë. Secili përdridhet tue i lëvizë krahët, duert, dhe tue ecë kështu shum ngadalë nga e majta djathtas, trishtueshëm dhe njikohsisht me zemrim. Kur e ven dorën mbi krahun e ndonji fëmije, ky e len lojën dhe vjen e truset afër meje. Njerzit që i shiqojnë vallet, tue pa këtê, thërrasin nji tjetër që poashtu vjen në krahun tim tjetër. Kur ndalet loja, këta dy fëmij s'ndahen prej meje. Do të rrijnë në tokë pranë selis sime derisa të hamë bukë. Do të dojshin me hy në shërbimin tanë. Kanë ardhë edhe tjerë e janë bashkue me këta. N'errsinën e natës dallohen vetëm syt e tyne që na shiqojnë dhe kur qeshin, dallohen dhambët e bardhë si bora. Nëse e lëshoj të më varet dora, ma kapin, e mbështetin për krahnorin e vet; ose për faqe, dhe e puthin pa prâ. Përbri meje, mbi selin time, flen „përtacja" e vogël. Në ndishkun tim e ndiej nxehtësin e saj të kandshme. Tashmâ po e quej *Dindiki*, me emën që i japin vendasit.

Duhet shënue pritja e keqe, pothuejse anmiqsija e këtij katundi (edhe atij katundit të përparshëm) ndaj ardhjes sonë; anmiqsi kjo që për së shpejti zbutet dhe zhduket para sjelljes sonë, dhe kështu shndërrohet në simpati të madhe që shpallet me dashuni të përzemërt. Vetë prisi, që në fillim tërhiqej, tue na thanë se si gjoja s'ishte në gjendje me gjetë vê për ne, maniok për njerzit tanë, ngutet tash dhe na afron mâ tepër se sa kërkohej nga ai.

22 nanduer.

Shkojmë nga Bakisa-Bugandyi (çfarë emni për nji lagje!) para orës gjashtë; të gjithë fëmijt ngasin dhe na përcjellin deri sa dalim nga katundi. Zhytemi në nji mjegull të dendun; pamja rritej, kodrinat e ulta zanë me u naltsue. Ecim për nji kohë të gjatë „vijës së kreshtave", mandej zbresim në nji luginë të thellë. Ecim gjatë krejt mëngjesit, pothuejse

[1]) Kangë jashtëzakonisht e çuditshme (sidomos kori i fëmijvet) në të cilën përdoret vetëm e katërta e tonit, aq mâ e ndieshme sa mâ tepër zanet janë të përpilkta, gjâ që ban efekt të dhimbshëm, pothuejse të paduesshëm. Zakonisht të gjitha kangët bazohen mbi notat e shkallës sonë.

deri në drekë (me nji orë pushim), pa u lodhë asnji herë; tue ecë kështu, do të kemi kalue afër 25 kilómetra, e vetëm shiu, që pat zanë me ra me të madhe, na detyroi me hypë në tipojë, para se me e kalue krejt këtë pjesë të rrugës. Deri tash i patëm evitue tornadat; këto shpërthejshin vetëm natën ose tue ngranë na bukë. Kjo tash s'âsht furtunë; qielli âsht njitrajtsisht i vranët dhe shihet se si shiu do të zgjasi shum kohë. Shiu dyfishohet ndërsa na mbërrijmë në katundin e parë; kjo gjâ s'pengon aspak që të ndihet tam-tami. Porse tashmâ s'ka kore bakantesh; sidomos mungon ajo që na e quejmë „plakë e marrë" e që na dukej se si gjoja gjithnji na përcjellte katund më katund.

Mbasi patëm pritë nji orë pak si të merzitun, pushoi shiu; e vazhdojmë rrugën. E mora Dindikin me vedi në tipojë, gjâ që më ban me pushue aty nji ças. Nji orë e gjymës mâ larg, Sesana, katund i randsishëm (edhe iky na priti porsi Bakisa-Bugandyi, sikurse të gjitha ato të kësaj krahine); ku ndalemi për të ngranë sillë. Mandej menjiherë përsëri marrim nji rrugë të gjatë; mirëpo kësohere në tipojë. Arrijmë n'Abo-Bojafe, kah ora katër, të molisun. Në këtë katund, pra, na thonte administratori se si gjoja do të mundeshim ditën e parë me ra me fjetë. Pothuejse gjithmonë informatat që na jepshin Europianët delshin të gabueshme[1]).

23 nanduer.

Nga friga se mos po e teproj, e mënçmova gjatsin e rrugës, dje. Ecëm plotë dhetë orë, me nja dy orë pushim, dhe nji orë e gjymës në tipojë. Pra gjashtë orë e gjymës kambë, tue bâ afër gjashtë kilometra n'orë; sepse ecshim shum shpejt. Tepër i lodhun, mezi bana pak gjumë. Ajri âsht njikohsisht i freskët dhe i randë. Na kanë thanë se rruga që do ta kalojshim të nesërmen ishte shum e shkurtë. Duhet të pranojmë fatkeqsisht se kjo informatë, edhepse na e japin vendasit, s'âsht mâ e saktë se ato të përparshmet. N'Aba, ku duhej të mbërrijshim kah dreka, s'do të mund të hyjmë para orës katër të mbramjes, megjithse u nisëm pa u bâ ora gjashtë e tue ecë pa u ndalë. Duhet të pranojmë se si kjo rrugë na u ka dukë mâ e lodhshme. Po e njajta savanë

[1]) Megjithatë qe se me çka spjegohen: sa për këtë, s'âsht kurr fjala për largsi, por vetëm e vetëm për kohë që zgjat tue kalue. Mirëpo shum Europianë s'zbresin fare nga tipoja. Nji ekipë e dyfishtë (e mganjiherë e trefishtë) hamajsh u lejon këtyne që të ndërrohen, dhe i lejon të bardhit që mos t'i dhambi kryet për lodhjen e këtyne, që të kërkojë nga këta me ecë mâ shpejt, e në saje të kësaj kalohet rruga shum mâ shpejtë. Sa për shokët tjerë të karavanit, këta nisen përpara dhe mbërrijnë mâ parë — ose vijnë mbrapa e na zânë me siguri.

me orë e me mile âsht zhvillue. Të mbjellat nëpër fushë janë shndërrue në kallishte. Sipër këtyne lisat e thamë, të rrëzuem, të lodhun si mendoj nga zjarmi periodik, trajtojnë njifarë pylli të rrallë. E vetmja gjâ tërheqse gjatë krejt ditës ishte momenti tue kalue nëpër nji urë lianash — e para urë — ngrehë përmbi lumin e gjânë, të thellë, të shpejtë — „Gomanin" — në vendin e nji ure të drujtë që ishte shembë. S'ka asgjâ mâ elegante se sa kjo ferrishte e gjelbërt aq e pasigurtë në pamje, saqë me frigë të madhe zhytemi në të. Atypari, përgjymës n'ujë, nji pandanus vigan e ban visoren edhe mâ ekzotike. Dhe, gjatë krejt kësaj rruge, që na largon pa mëshirë — pa pra më shkon mendja në Francë: te Z..... me nji pikllim të vijueshëm. Ah! sikur të mundesha të paktën me dijtë se athue âsht mirë me shëndet, se âsht tue mundë me durue pa mue. Dhe po e marr me mend se gjoja jam në Tertrë pranë shkrimtarit Marten dy Gar, në Karkason pranë d'Aliberit.....

Prisi i katundit bân hûj. Lajmtari mbërrini në Niko para nesh, në mënyrë që të siguronte maniok të gatshëm për njerzit tanë e të niseshim mejnihierë. Maniok s'ka. U detyruem me kontrollue nëpër shtëpija. Megjithatë i paguem këtij njeriu të marrë e të poshtër, tue i dhanë me kuptue se si do t'i kishim pague dyfish, sikur ta kishte prû vetë e me dëshirë këtë ushqim për të cilin njerzit tanë kishin nevojë dhe që ishte lehtë me e korrë aty për aty n'arë. Për të parën herë qemë të detyruem me përdorue forcë pushteti.

Menjiherë si doli nga rêt, dielli zuni me na djegë. I përdorim sa mujmë tipojat, sepse tue ecë vetëm nji kohë të shkurtë, djersitem aq sa nuk besohet. Drita kah mbramja bahet e mrekullueshme. I afrohemi Abas. Lajmtari dërgue, na pret dy kilometra larg katundit, zê me i ra kumbonës për të na lajmue. Ky ec para nesh, e hamajt e tipojavet fillojnë me ecë me të shpejtë. Ja se ku na del prîsi mbi kal. Mbasi ai zbret në tokë, zbresim edhe na. Populli qëndron në nji largsí. Kjo gjâ e bân madhshtore pamjen, e na ecim përpara, krenarë. Kasollet e katundit janë të çlira, të bukura, të ngjajshme me ato të katundeve të përparshme, porse në majen e kulmit të mprehët kanë nga nji kënatë të madhe rrumbullake nga dheu i zí, me grykë tenalte; pa rend, për shkak të levizjevet toksore, porse megjithatë në grumbuj të hijshëm? Nga ky vend shihet larg rreth e rrotull. Dielli perëndon me madhshti dhe, mandej për së shpejti, nji mbulesë mjegulle, përzie me tymin e katundit, shtrihet horizontalisht dhe i ngjitet skâjit të pyllit t'afërm. Qielli s'ka asnji ré. Hâna pesëmbëdhetshe maje të qiellit; të largët nga ajo, dy yj jashtëzakonisht shkëlqyes. Në katund ndizen zjarmet. Së pari

qetsi e madhe, mandej hapsija mbushet me koncertin shurdhues të burkthavet.

Hamajt e vonuem arrijnë nji nga nji; shum vetë çalojnë dhe dukeu të molisun. Disave u japim kinakin. Manioku âsht nda. Grumbullohen rrotull nji zjarmi të madh. Yjt e mbushin qiellin.

S'e shtiva Dindikin në kafas; ngeli (qyshse dje) në tipojën time; kapet për shtyllën e bambusit që e mban kulmin e shkalcit tanë, ose strukat për mue. S'mund të merret me mend nji kafshë mâ besnike. Han njisoj çkado që i japim: bukë, maniok, buter, reçel apo pemë. Vetëm nji gjâ s'duron fare, me e shti me ngajtë, apo me e nda nga vendi i vet. Tërbohet pa masë n'at rast, lëshon britma therrse dhe kafshon sa mundet. E pamundun atëherë âsht me e marrë në dorë; mâ lehtë do t'ishte me e bâ copë e grimë. Mandej, menjiherë si merret në gryk, qetsohet dhe ju lëpin. Kurrnji qen, asnji macë s'mund të jetë mâ e dashtun. Ndërsa unë endem nëpër katund, Dindiki më kapet për brez, ose për qafore të këmishës, për vesh, për qafë.

Lexova disa faqe nga *Afinitetet*. Për çdo mbramje i jap Adumit nga nji mësim leximi.

25 nanduer.

Dje gjithë ditën e kaluem n'Aba; pushuem. Marku e viziton mbrendsín e kasollevet e edhe mue më çon për ta admirue, nëpër disa kasolle, njifarë mur-paravani nga dheu, pak si të lakuem e që shërben si mbështetse për selin e ulët përballë hymjes. Mbrapa këtij muri ndodhet nji vend apo lesë[1]) për të fjetë. Ky paravan i gjanë âsht stolis me disa vija të mëdha gjeometrike, në ngjyrë të zezë vizlluese dhe dheu të kuq (të mbyllët) fort të pëlqyeshme; rreth e rrotull, mbështetë për mure të kasolles rrumbullake, vizllojnë enët e mëdha nga dheu, zbukurue me rëliefa, lara-lara, në të cilat vendasit vejnë maniok, ujë, e që përbajnë bashkë me shtratin-lesë, të vetmet sende apo mobile të kasolles. Nji grumbull fëmijsh, si gjithmonë, na përcjell; shumica e tyne janë të përlyem; u themi se âsht turp. Kthehen nëpër shtëpija e mandej dalin shpejt të lamë e të pastruem.

Marku organizon vrapime të mëdha fëmijsh në sheshin e katundit. Mâ se gjashtëmbëdhetë marrin pjesë përpara prindëve t'entuziazmuem e plot gëzim. Prisi i katundit âsht shum simpatik, dhe shihet se si e kemi pushtue me mirësjellje, dhe tue pague për shërbimin mâ të vogël. Hamajt

[1]) Njifarë shtrati i ulët, mbarue me thupra bambusi.

organizuen nji tam-tam; nji vallzues solist ngjall entuziazëm të shiquesit (sidomos te fëmijt, të cilëvet u pëlqen shum) — tue imitue nëpërmjet nji loje stilizue për bukuri, pulën, pelën në t'ethun, e s'e dij se çfarë kafshë tjera.

Shum nga hamajt tanë na vijnë me ua shërue kambët. Detyrohemi me i lirue katër. I pesti, që mezi mbahet na duket se shtihet. E me të vërtetë të nesërmen vjen me ne, tue mos e përmendë mâ sëmundjen e djeshme, mbasi e din se s'do t'i paguhet nëse e refuzon barrën e vet.

Sot nadje, nisemi n'ora gjashtë.

Në drekë, ndalemi në nji katund shum të bukur e shum të madh (Barbaza). E njajta trajtë kasollesh dhe i njati rreshtim në grumbullime të vogla, pa rregull të dukshëm, por simbas lëvizjes së dheut. E pak nga pak trajtohen disafarë shtigje. pothuejse rrugë, nganjiherë midis merajavet, tue i nda kështu kasollet njenën nga tjetra. Dhe gjithqi në majen e çdo kulmi vegshi i zi vizllues.

Para nesh âsht nji rrugë edhe mâ e gjatë se sa ajo në mes të Bambios e Nolas (me të vetmin përjashtim t'asaj midis Bambios e N'Deles). Tue u nisë nga Aba para orës gjashtë, s'mund të mbërrijmë n'Abo-Bugrima para orës katër, edhepse u ndalem vetëm nji orë për sillë. Pamja zgjanohet gjithnji mâ tepër, luginat mâ të gjana e mâ të thella, shtresat e terrenit mâ të rrëpinta.

Në të parin katund ku jemi ndalë mbas Abas (a thue s'ishte Barbaza?) shum të madh, shum të randsishëm e që e përshkrova pak mâ parë, kemi qenë të tërhequn prej kangéve. Këndoheshin me rastin vdekjes. E kaluem njenin nga gardhiqet dhe hyjmë në qarkun e katër a pesë kasolleve, lagje e katundit të madh. Kishte pasë vdekë nji grue plakë. Aty ishin bijt dhe bijat, kusherit, miqt. Të gjithë shprehshin dhimbje me nji kangë të ritmueme, njifarë psalme. Na paraqesin të birin, nji njeri të rritun e edhe ai vetë tashmâ në moshë, me lot ndër faqe. Ndërsa përshëndeteshim me këtê, ky s'pushoi së qajtuni tue këndue apo së këndueni tue qajtë, tue ndërpre vajtimin me dënesat e veta. E në fund të fundit, s'kishte fytyrë që s'ishte ajë nga vaji. Iu afruem kasolles nga e cila delshin bërtimat mâ të mëdha. S'guxojshim me hy, porse kur e zgjatëm kryet kah hymja e kasolles, e ngjashme me atê të zgjoit apo të kafasit për pëllumba, kangët pushuen. U ndi nji lëvizje në kasolle nga e cila duelën disa njerëz. Dojshin me na bâ vend dhe me na dhanë mundsí me e pa kufomën. E kishin pasë shtri në tokë, jo mbarë, porse në krah, sikur t'ishte në gjumë. Në gjymës-errsinë pamë se gjindja bâjnë zhurmë, porse këta me nji herë muerën pamje pikllimi. Disa i afroheshin kufomës së

plakës dhe e përqafshin, e përpiqeshin rreth saj si me dashtë me e zgjue, e lëmojshin dhe ia kapshin gjymtyrët me dorë. Të gjitha faqet që shiheshin vizllojshin nga lotët. N'oborr afër kasolles, dy vendas hapshin nji zgavër shum të thellë e të ngushtë, gjâ që na bâni me e marrë me mend se të vdekunit po i vorroskan pingul, në kambë. Tue vazhdue me u endë nëpër katund, pamë andej-këndej, pranë kasollevet, sipërfaqe shum të vogla katërkandshe, mbulue me ranë të bardhë dhe rrethue me nga nji gardh t'ulët rrembash, që na i tregojshin si vorre — e na kurrsesi me u bindë. Si me e besue kur sa e sa herë na kanë thanë e përsëritë se si gjoja vendasit e Afrikës qendore s'kujdesuekan për të vdekunit e vet fare dhe si po i vorroskan kudo. Nëse puna qëndron ashtu këta këtu po bâkan përjashtim.

Arrijmë deridiku të lodhun n'Abo-Bugrima, e mbasi i marr barnat dhe e pij çajin, s'kisha dëshirë tjetër veçse me u zhytë në leximin e *Afinitetevet* që, edhepse më mungon (ofshe!) fjalori, jam tue kuptue shum mâ mirë se sa kisha guxim me shpresue. Mirëpo, tue u bâ mbramje, e ndërsa Marku shkonte bashkë me Utmanin për t'u përpjekë me vra disa pula deti, zuna me ecë,mbrapa kasolles sonë,ashtu kot gjatë nji shtegu fare të vogël e përgjymës mbulue me barë të rritun. Tue ecë kështu, dola shpejt në nji lagje të Bugrimas, lanë me u rrënue. Në nji teposhtze të madhe, vendi, ndërmjet kasolleve të rrëzueme e pa kulm, dukej sikur t'ishte shesh. Muret e çame të kasollevet rrumbullake, mjaft larg njena tjetrës, lejojshin me e pa at farë muri të mrendshëm, që shërbente si mbështetse e nji selije t'ulët, e për të cilin fola mâ parë. Pata kohë me i shique hollsisht dhe plotsisht të ndriçueme, sa nuk kishte fillue me u ngrysë, stolit e bukura të këtij paravani. Vuna re se si ishin përdorue tri ngjyra — e jo vetëm e zeza sikurse e pata besue mâ parë — porse edhe e kuqja tullash e okrreja. E krejtë kjo aq e vetueshme, e lëmutë, saqë të këqijat e motit s'kanë mundë veçse shum pak me e prishë a me e fshi. Përbri (e gjithmonë m'âsht dukë djathtas) fille fort interesant shytllash, që u shërbejnë si mbështetje vazavet vû përmbi. Për shkak të hjekjes së kulmeve për t'i djegë ose për të mbarue ndonji gjâ tjetër — këto gërmadha duken të pastra, të dlirta — pa fije kashte as druni.

Vegjetacioni i ferrishtes i kishte pasë pushtue këto mbeturina të katundit, e nganjiherë ndonji lianë me fletë të mëdha e të bukura binte mbi këto paravane të çuditshme, tue trajtue rreth tyne suaza e kunora, tue bâ edhe ma të vlefshme pasunin e tinglluesmenin e toneve të tyne. Njeriu do të kishte thanë se ndodhej para Pompejavet zezakë. E më

vinte keq që Marku s'qëllonte, dhe që ishte tepër vonë për të marrë disa fotografi. Vetmi e qetsi. Binte nata. Pak pamje më kanë prekë më tepër, qyshse ndodhem nëpër këto vise.

26 nanduer.

Më në fund nji ditë e shkëlqyeshme. Ka shum kohë që s'ka pasë mëngjes kaq të kthjellët — mund të them madje se, qyshse ndodhem n'A. E. F. s'kemi pasë kurr veçse mëngjese të vranët e plot mjegull. Eh! qielli s'ishte krejt i kthjellët, mirëpo drita ishte e nxehtë dhe më e pasun se kurr. A thue vetëm për shkak të saj m'u duk ky vend shum më i bukur? S'e besoj. Të dalunit e shkambijve mbi sipërfaqen e tokës jepshin nga nji herë nji larmi më të dallueshme. Blloqe të mëdha graniti. Lisat, jo më të naltë se sa ata të visevet tona, trajtojshin nëpër savane njifarë pylli të rrallë por të vijueshëm. Kaltërtija e mbyllët e qiellit ishte e kandshme. Ajri ishte i thatë, i lehtë. Me kënaqsi merrsha frymë, e tanë qenja ime ekzaltohej tue mendue për këtë rrugë të gjatë, për kalimin nëpër këtë vend kaq të madh që shtrihej pa fund para nesh. S'po dij se çka me shënue, më në fund, përveç silles që e hangrëm në buzë të nji lumi, e mandej, pak më vonë, nën diellin flakrues, kalimit të Mamberës, në të cilën lahen hamajt. Marku më ndalon që të bajë edhe unë ashtu. I nënshtrohem këshillave të këtij, tue sha.

Në nji largsi të madhe nga Babua, na dalin e na presin prisat tjerë. Këta janë dy vllaznit e prisit njohtë prej administratës franceze, që tash së voni paska ikë në Kamerun, bashkë me 700 frangët marrë nga administratori për t'i pague rogozat e thurrun, punën e njerëzve të katundit të tij[1]). Këta dy prîsa të rij janë me kuaj dhe qëndrojnë para nesh me ushtë të gjatë drejtue kah tipojat tona, e lëshojnë bërtima aq t'egra saqë në fillim besova se s'kishin ndër mend me na lejue me e vazhdue rrugën. Nji nga kuajt qet shkelma, shpërthen nji tam-tam dhe e shtyn tipojën e Markut. Unë zbres në tokë dhe eci përpara me buzëqeshje. Spjegime, çrregullim i madh — mandej pararoja që e trajtojmë, niset me pesë kalorës në krye, bashkë me dy prîjsat që s'i ka njohtë administrata shum të bukur në petkat arabe që era e vrapit i fryen e i valon rreth tyne. I patëm lanë shum mbrapa ndihmsit dhe hamajt tanë e ndërsa po i shkruej këto shënime, mbasi u rruem, u freskuem e shijuem mandarina e banana, i presim gjithnji të vijnë.

[1]) Me nji çmim prej pesëdhetë qindarësh për copë.

Babua, 27 nanduer.

Adumi mezi erdhi, tue çalue, dje mbrama, shum mâ vonë se sa tjerët, tue vujtë nga nji adenitë e dukshme. Kam frigë mos âsht flegmon e s'po dij se çka me bâ, veçse me vû kombresa të largta. Veç kësaj i dhash kinakin dhe rofein. Shtrihet ashtu n'errsinë dhe e zê gjumi. Ishte i detyruem me u ndalë në rrugë dy herë, mundue nga të vjelltë. Kishte zjarmi të madhe.

Shtëpija e „komandantit" (administratorit) dhe kasollja e ushtarëvet ku kemi zbritë janë disa qinda metra larg nga katundi — ku kthehemi para perëndimit të diellit, përcjellë nga përkthyesi bashkë me dy prîsat e rij. Habitem kur e shoh katundin krejtsisht të shkretnuem. Prîsi i vërtetë tue u arratisë i ka tërhekë me vedi të gjithë ata që mendojshin me i ngelë besnikë. Tridhetë vetë (bashkë me familje) na thonë e kanë përcjellë, në qarkun e afërt, në teritorin e Kamerunit. Dyqind tjerë afërsisht, janë shpërnda larg nëpër ferrishte, ku janë tue jetue tash disa muej. Depërtojmë në shtëpin e prîsit të lamun shkretë. Për të hy në shtëpi duhet kalue nji labirint muresh balte e kallijsh të thurrun, ndërtue për ta lehtsue pusin dhe mprojtjen. Mbrenda shtëpis, kasollet e gravet, në gjymësrreth e kthye kah njifarë oborri — krejt zbrazët dhe shkretë.

Natë e shkëlqyeshme. Në mbramje, tam-tam — së pari fort larg, mandej gjithnji mâ afër. Mbasi lexoj nji pjesë të mirë *t'Afiniteteve* dhe mbas mësimit të leximit që i jap Adumit, shkojmë edhe na dhe asistojmë në lojna. Edhepse âsht shkretue katundi, prapseprap mblidhen nja gjashtëdhetë vetë, mashkuj e femna të çdo moshe. S'parafytyrohet asgjâ mâ e mërzitshme dhe mâ e mbrapshtë se kjo lojë, lirizmi i së cilës s'ka asgjâ të bukur. Në tingullin e lodrës dhe të njajtit havaz muzikal, marrë përsëri në kor e përsëritë pa u lodhë, të gjithë kthehen e trajtojnë nji rreth të madh, njani mbas tjetrit, me nji ngadalsi të madhe dhe me nji lëkundje ritmike të krejt trupit si mos me pasë eshtna prirun përpara, tue hapë krahët, tue tund kryet andej-këndej me lëvizje si ajo e shpezve shtëpijake. Kështu, pra, shprehet të dehunit e tyne dhe çfaqet gëzimi i tyne. Nën dritën e hanës, kjo ceremoni e errët duket porsi festim i s'e dij çfarë misteri infernal, që e sodis gjatë, mbi të cilin prirem si mbi humnerë, sikurse Antoni për marrëzin e katoblepasit që thonte dikur: „Marrzija e tij më tërheq".

Sot nadje, qielli shum mâ i kthjellët, mâ bukur se çdo gjâ tjetër që kam pá ndoshta tanë jetën time. Ajri âsht i lehtë, drita e madhe jasht çdo mase, skaj më skaj qiellit shpër-

then nji shkëlqim verbtues. Kujtoj se Babua ndodhet në nji naltsi prej 1.100 metrash. Sonte natën ka qenë pothuej se ftohët. Labarbi ka ardhë sot kah dreka, aq i lodhun saqë s'ka mundë me hamgër sillë bashkë me ne. Ai s'do të hajë ndoshta as s'do të hajë fare. Vendosim me u takue me të kah ora tre dhe me ia çue Adumin që gjithnji e mâ tepër âsht tue vuejtë. Djaloshi i shkretë s'ka mundë me bâ gjumë fare, madje as me u shtri, por ka ngelë gjithë natën e gjatë palue dyfish mbi nji shtrat thuprash. Labarbi ka studjue medicinë e me padurim po i pres këshillat e tij, ndoshta edhe intervenimin kirurgjik të tij. Do t'i duhet, si na thot, me e pre qesen që âsht formue dhe futë fitila në varrë. Adumi megjithatê âsht zvaritë deri te banesa e komandantit, tue refuzue bartsit. I vjen shum keq kur i thonë me u çveshë. Së pari kujtohej se e ka prej turpit. Mirëpo, jo! me ramjen e pantollavet, duken puçrrat e mëdha që i kishin pasë mbledhë përmbi kofsha. Qysh në fillim të qëndrimit të të sëmunit, Labarbi kishte pasë kuptue se ku qëndronte çashtja, gjâ që e shtyni këtê me e sha e me e qortue Adumin me sarkazmat e veta. S'âsht këtu fjala për kurrfarë adenite, porse për nji gjandërr venerike për të cilën âsht me randsi mënyra e mjekimit. Gjandrra mbushë me qelb âsht gadi me shpërthye dhe Labarbi së pari kënaqet tue përdorë vetëm peca të ngrohta. I ban Adumit disa pyetje tue u mahitë me të. Djaloshin e mjerë e gjetë fatkeqsija tue kalue nëpër For-Krampel, përisht katërdhetë dit përpara, mû atë natë të famshme defrimesh që na kishte pasë ngelë misterioze. Pamje e dhimshme e këtij trupi kaq të bukur, me vija aq të dallueshme, ende aq të ri, krejt shkatrrue, vyshkë, shndërrue me këto plaga të ndyta. Labarbi megjithatê thot se vendasit njohin disa barnishta që janë në gjendje me e shëndoshë, rranjsisht, njiherë e përgjithmonë, sifilisin — që, shton ai, kurr s'âsht te këta aq i randë si mundet me qenë te na. Ai vetë kujton se s'ka pá asnji vendas që mos t'ishte pa sifilis — as ndokend që të kishte vdekë nga kjo sëmundje.

Babua, 28 nanduer.

Gjithnji po ai qiell i shkëlqyeshëm. E çojmë Adumin prap te Labarbi. Gjandra ka shpërthye sonte, e i sëmundi e ndien vedin mâ mirë. Shtrihet mbi lesë e unë i mbaj duert e tij ndërsa Labarbi ia shtrydh varrën për ta nxjerrë nji sasi të pabesueshme qelbi. Pacienti gjimon nga dhimbja, porse edhe mâ tepër kur fusin mbrenda në plagë nji fitil lye me jod.

Ditë pushimi dhe leximi. Po e ndiej se si truni m'âsht i freskët e i kthjellët si çielli. Kah ora katër, i arratisuni Semba vjen me kal, përcjellë nga nji kalorës tjetër. E din mirë

se e pret burgu. Poashtu e din mirë se deri tash janë dhanë katër urdhna arestimi kundër tij e se nuk ka kah me shpetue kurrkund. Ai ban nji varg të ndritshëm, mbarue me pesëdhetë qindarka të shpueme e të qepuna mbi nji jelek të zi. Shum i dokshëm, shum bujar, madje pak edhe si i egër, mbi kalin e tij lëshue vrap. Vërsulet kah na, me nji shtizë përpara; mandej zbret poshtë ndërsa del Labarbi që, tepër i denjë, autoritativ e zyrtar, e lëshon dorën e ngritun nën krahnorin e Sembas dhe ua dorzon këtë dy vetëve t'armatosun ngrakue me e çue në burg. Mirëpo Semba, që pajtohet me fatin e vet, ec në drejtim të kazamatit, tue lanë rojën disa metra mbrapa. E paskan akuzue dhe njohtë si fjatuer për nji grumbull krimesh, shitje skllavësh, vrasje dhe barbarizma, mbajtje armësh të fshehuna, fishekësh, etj... Populli që gjindet aty e shiqon se si largohet, pa asnji përshpërritje protestimi, madje as çudije. Çdo gjâ që ndodh tash, ishte parapa. Katundi m'anë tjetër, ku kthehemi në mbramje (sepse nxehtsija e ditës âsht e padurueshme) âsht mbushë gadi prap njerëz. Ky katund âsht shum i madh, e gjithmonë dalin lagje të reja para syvet, grumbullime të reja me nga dhetë, dymbëdhetë, pesëmbëdhetë apo njizet kasolle —në nji shpat që në fillim fsheheshin mbrapa bamt të naltë të ferrishtes. Dielli perëndon, kamsh i purpurtë, mbrapa nji grumbulli rêsh ngjyrëvjollce. E menjiherë mandej zê me shkëlqye hana e plotë në kupë të qiellit.

29 nanduer.

N'agim nisemi nga Babua. Ekipë e re; sjellë hezitime të gjata dhe diskutime për ndamjen e ngarkesave. Përveç kësaj na duhet përgatitë nji vig për ta bartë Adumin, që s'âsht i zoti me ecë. Markun e autorizoj me i rregullue punët e grupit tanë e unë vetë nisem mâ heret. Shum mirë jam tue ecë, dhe pothuejse tanë rrugën e haj kambë, në ball të kolonës. Moti asht i shkëlqyeshëm. Rruga s'ishte pastrue, as bari i rigun s'ishte rrëzue anësh, ashtu si ishte bâ gjatë rrugës së përparshme, për ta lehtsue kalimin tanë. Nuk dyshojsha fare që barnat mund të na vështirsojnë udhtimin, sepse mâ në fund rruga âsht mjafit e gjanë (dy metra e pesëdhetë deri tri metra), porse barnat aq shum janë rritë sa e mbulojnë rrugën krejtsisht dhe të ngatrrueme na pengojnë ecjen; vesa ende mbulon, dhe, tue u përpjekë me kalue nëpër të, bâhem qullë aty për aty. Na ngjan edhe mâ zi nëse i afrohemi ndonji kënete, n'atë rast rruga zhduket nën bimët e veta të shumta.

Mbasi ecim afër gjashtë orë, e arrijmë nji prrue që e përshkon rrugën, jo ndërmjet lisave të nalta si zakonisht, nëpër nji hapsi të zbulueme. Ky prrue s'âsht as veçanërisht i kthje-

llët, as shum i thellë, as shum i pasun me ujë; porse ai thehet dhe bje në mes të shkambijve të granitit aq të pastërt, aq të lëmuem dhe, pak mâ poshtë, aq të bukur nën hijen e nji lisi me plotë rremba, saqë nuk më bahet me u largue prej ujit.

Qysh se kanë nisë herë mbas here me u dukë gurët, visorja bâhet mâ e ndrueshme, mâ e dallueshme, sipërfaqja e tokës vërehet mâ qartë. Janë të rrallë njerzit nëpër këto vise. Kah ora dhetë, duket katundi Gambugo, mjaft i mjerë — prisi na pret mirë — e mandej as s'ndalemi fare. Mbas nji ore: Lokoti ku hamë sillë. Katund që mendon me u shpërngulë. Tashmâ shihen skelet e kasolleve të reja, ende kulmet pa u vû, nja disa qinda metra nga katundi i moçëm të cilit i paskan bâ magji. E pamundun me kalue natën Nanan, anipse dëshirojmë me e vazhdue rrugën me hanë. Detyrohemi me u ndalë në Diba; katund i mjerë, porse edhe mâ e mjerë... kasollja e vendpushimit me të cilën duhet të kënaqemi; mbulojnë me kashtë disa nga vrimat; poashtu e djegin çerdhen e mizavet përdhese, hordhat e së cilavet na kërcnojshin.

30 nanduer.

Tre lisa, njani shum i madh, gjinden në këtë vend të shkretë rreth të cilit grumbullohen kasollet e shkapërderdhuna. Ndriçimi i hanës âsht i plotë. Nata e vokët s'merr fund. Mëngjesi ende pa dalë âsht i freskët; kudo vesë si me pasë ra shi. Nisemi para agimit, posa zê me u zbehë hana e plotë. Momentet ngapak fantastike kur shtrigat kthehen nga mbledhjet e veta. Rruga shkon teposhtë deri në basenin e Nanas; qielli ngjyrë-turtulle, në të cilin duket dielli porsi plagë e purpurtë. Meqenëse ngjitja e jonë përpjetë, ishte bâ krejt pa u ndi habitemi kur prej së nalti shohim nji fushë të madhe, kur mjegullat e ulta trajtojnë andej larg liqej e lumej të çdo lloji.

Ecim kambë deri te Nana. Shum ngadalë i kapërcejmë teshat me nji barkë të ngushtë. Përtej lumit, grumbuj lisash të nalta, e bregu shkambuer e i pingultë; i ban që të duken edhe ma të nalta. Qielli, që mjegullat, tue u ngritë e kishin pasë mbushë, kthjelltohet; qe përsëri koha e bukur sikurse në ditët e fundit. Tue pa barkën se si po ndahet nga bregu i përtejshëm dhe se si po del nga hija që e rrethon, shty me fuqin e lundërtarit që mbështetet mbi një hû ngulë në fundin e lumit — tue pa imtsin e njeriut, dobsit e lundrës, njeriu e sheh se sa vigaj janë këta lisa rrotull nesh.

Nja gjymës ore para Nanas ndodhet katundi ku do të kishim kalue nji natë sikur ta kishim dijtë. Të gjitha këto

katunde, kagamaj[1]) të Babuas, janë pothuejse të shkreta, aq për shkak t'arratisjes së Sembas dhe frigës nga represaljet dhe shtypjet që mund të ngjajnë — aq edhe nga friga (që, besa, lehtë kuptohet) se të bardhët, si jemi na, me komandantin në krye, mos kalojnë nëpër këto vise me qëllim për t'i mobilizue njerzit për hekurudhë, dhe për t'i kapë me çdo mjet. Sado të jetë sjellja njerzore ndaj tyne, këta prapseprap nuk besojnë me të drejtë.

Megjithkëtë, përtej Nanas, katundi i afërt na pret me muzikë. Gjindeshin aty rreshtue bukur në shkallë mbi basamakët e natynshëm trajtue nga rrajët e s'e dij se çfarë druni vigan, prîsi, tam-tamet, përcjellsit e prîsit me të birin e këtij, djal trembëdhetë vjeçar, i pastërt e i dukshëm, me me fytyrë lye për çudi me vija të zeza, e me nji petk hedhë mbi krahë bashkë me nji këmishë lini të përhimtë. Pranë këtij, tre vetë tjerë mjaft për çudi të madhe, katërmbëdhetë deri gjashtëmbëdhetë vjeçarë, me qafore e me gjerdana margaritarësh të kaltërt e të bardhë; me uanza bakri në dorë, në krah, në kambë e në kofshë. E vej njenën dorë mbi krahun e njanit nga këta, tjetrën mbi krahun e të birit të prîsit dhe i marr me vedi, tue ecë para grupit. Ma vonë, këta fëmijë na kanë përcjellë deri në katund, nja gjymës ore mâ tej, tue i marrë me gjithë dëshirë strajcat tona në shpinë. Hy bashkë me ne në kasollen e udhtarëvet ku i patëm shpalue selijat tona, kanë ngelë, së pari ulë për toke përbri meje, mandej i biri i prîsit, ndërsa na bisedojshim me t'atin, u mbështet në mes të gjujve të mij porsi nji farë kafshe e vogël shtëpijake.

Visore madhshtore; pa dyshim kjo fjalë âsht e madhe, sepse vendi s'ka asgjâ të mrekullueshme — do të mundte madje me na i përkujtue visoret e Francës — mirëpo më pëlqente shum me dalë nji herë nga shkretija, me hasë prap në kodrina të bukura, shpatina të vërteta, grumbuj lisash të renduem me harmoni, sepse qyshse e patëm lanë Bambion, me shum pak përjashtime, ecshim nëpër krahinë të mbyllët, pyll apo savanë, mbështjellë me vegjetacion aq të naltë saqë s'mundej me u pá mâ tej pesëdhetë metra — e madje shpeshherë as dhetë metra, para vedit. Çfarë kënaqsije, mbasi u ngjitëm këtyne naltsinavet përpjetë që qëndrojnë para Dekas, tue rrethue këtë përgjymës, me i pa këto të mbjella të nalta se si po tërhiqen, po i bajnë vend njifarë barit të rrafshtë, nji blerinë të kandshme, përmbi të cilën hapej shiqimi shum larg, e që u lejonte lisave të paktë me u dukë

[1]) Kagama quhet çdo katund që mvaret nga nji tjetër mâ i randsishëm, e që mbikqyret prej të njajtit prîs, që këtu përfaqsohet prej njanit që ai vetë e zgjedh.

ashtu si ishin, të rrallë, por që deri atëherë dukeshin të humbun, të mbytun nga bari i rritun. (Kam thanë se bari ishte aq i naltë sa mos me u pa midis tij njeriu i hypun në kali; ecshim nëpër to porsi macat nëpër ndonji fushë me tërshanë). E ndijsha vedin mâ në fund të lehtsuem fizikisht, të gaçëm për të shijue gëzimet jetsore, bujari e bukuri, edhe në visoren sado pak interesante. Pata ecë tepër kambë; mirëpo posa pata vendosë me e përdorue tipojën time, litaret që e mbajshin u këputën menjiherë e unë u përplasa befas në tokë; kështuqë prap u detyrova me ecë në kambë. Dielli digjte, e mue më duhej me ecë përpjetë. Këto kodra; që quhen male për të vetmen arsye sepse, në krejt vendin, s'ka ma të mirë, s'janë sigurisht mâ të nalta se peseqind metra. Mirëpo, ky vend, mbasi patëm kalue nji kohë të gjatë në rrafshnaltë, ulët jashtëzakonisht, në mënyrë që neve na duket se si gjoja ndodhemi mâ naltë se kemi hypë. Ma vonë, nji fatkeqsi e vogël dhe qesharake më detyroi me pritë deri sa të mâ ndreqshin tipojën time. Mbasi gjithnji ngjiteshim përpjetë në nji nxehtsi të madhe, e unë qesh djersitë e bâ qullë, gjatë orëve mâ të nxehta të ditës, më kallte dëshira për nji prrue ku do të mundesha me u la. Mbërrijmë në nji pellg me ujë plotë baltë; s'kemi çka me bâ — e unë përpiqem me e kalue me nji të këcyeme, meqenëse s'ka urë fare; mirëpo prroni âsht bukur i gjanë; tue vû kambën mbi nji krande, marr nji hov të madh; kamba më rrëshqet e unë shtrihem gjan e gjatë në pellgun e baltës. Dal zi e mâ zi mbulue me lloç të përlyet, dhe menjiherë kërkoj me u ndërrue, ulë mbi nji gur përvëlues. Ndërresat i gjej në nji strajcë, nji palë pantolla në nji arkë, porse m'âsht e pamundun me i gjetë këpucët. Nji palë që kam për të ndërrue janë nisë bashkë me hamajtë e parë. Detyrohem me u kënaqë me pantolla krejt të papërshtatshme për rrugë — me të cilat gjej mënyrë me kalue edhe disa kilometra, i frymzuem nga njilloj lirizmi endacakësh, nga nji dehuni fuqije për çka vendi meriton fjalën që e përdorsha pak mâ parë.

Këta rreshta jam tue i shkrue mbas darke — hana e plotë ndriçon skaj më skaj katundin Dahi ku po e kalojmë natën; kah lindja dallohen, mertis fare pak me mjegull të rimtë, naltsinat e Buarit për të cilat do të ngjitemi nesër. S'fryn kurrfarë ere. Asnji rê në qiell, s'duket ma i zi, por i kaltërt porsi deti, aq fort âsht kah ndriçon hana. Jo larg nesh zjarmet e ndihmësvet tanë, të hamajvet, e pak mâ larg, të njerëzve të katundit. Këta s'kishin ikë fare. Ishin sigurue nja njiqind vetë, me na pritë, mbasi u bâ natë, me manifestime kanibalësh, rrasë aq për ne saqë mezi merrshim frymë.

Buar, 2 dhetuer.

Ferrishtet kanë nisë me u djegë tash sa ditë. Nga larg ndihet kërsitja e tyne, e, natën prej nji largsije dhe mâ të madhe shihen flakat e tyne. Zjarmet hedhin kah qielli rrkena tymi. Mbërrijmë në Buar, dje kah ora nji. Edhepse âsht shum nxehtë, ajri âsht i freskët. S'na duket se kemi hypë shum naltë, por, në nji naltsi prej mâ se njimijë metrash, nga stacioni i Buarit, mjaft larg nga ky katund i randsishëm, shihet rreth e rrotull krahina; kah perëndimi, hapsija që e kaluem për dy ditë, dhe, në skajet e horizontit, naltsinat ku bujtëm pardje. Mâ në jug, kah Karò, shiqimi në basenin e Nanas shtrihet edhe mâ larg.

Dje dielli tue perëndue e mbushte hapsinën me rreze të purpurta. Sot nadje, ndërsa po e shkruej këtê, qielli âsht pa pikë njolle, i pastërt; mirëpo ajri, tepër ngarkue me avull për të qenë i kthjelltë, e mbështjell blerinën e mbyllët të pyjevet si dhe atê të kaltërt të savanevet, në nji cipë kriri mavi. Para kasolles, nji shesh tokë i thatë perçá aty-këtu me shkambij të mëdhej graniti; kasollet e mbrame të katundit të rojës, që shtrihet djathtas, mbrapa stacionit; disa lisa që, në Francë, do t'ishin drûj kështenje — mandej, menjiherë mbrapa tyne, hapsija shumngjyrshe, sepse teposhtzja e menjihershme i shmanget shiqimit. Midis këtyne drûjve, nuk gjëndet kurrgjâ në pesëdhetë metra, por për çudi edhe vetë fusha âsht shum e largët.

Buar, 3 dhetuer.

Shkuem dhe e pamë stacionin e moçëm gjerman, nji kilometër mâ tej; rrëzue përgjymës nga tornada; nga ky vend shihet për mrekulli krahina. Mbeturina aloesh të moganos, si dhe t'asofarë aloesh, që në majen e trungut, ose nganjiherë edhe rreth tij, çelin lule të reja; kështuqë, kur e shkundim këtê shtizë, s'bijnë kokrrat, por krejt nji shi aloesh krejt të formueme me fletë tashmâ të forta e me rrajë. Pranë njenës ndërtesë të stacionit disa lehë mbjellë me domate; marr dhe kthehem ngarkue me këto.

As jasemini, as lili i lugjevet, as lilaku e as trandafili nuk kanë nji erë aq të fortë e aq të kandshme se sa lulet e asaj drize pranë së cilës u lava pardje. Korimb lulesh të vogla me të kuqe të zbehët, katërfletshe fish-fish rreth nji fyze të hollë. Nji tjetër drizë e ngjashme, me gjethet e lulet e veta, duket porsi dafinë.

Sot nadje nisemi nga Buari bukur vonë, sepse presim hamajt e rij; edhe Labarbi, që mbërrijti dje mbrama, duhet të niset bashkë me ne; porse ky shkon në Karnò, e na në Bosum. I patëm rregullue hamajt tanë, që të mundeshin me u nisë. Mirëpo s'e patëm dijtë se paskan pasë marrë nga nji frang parapagesë nga administrata, për nevojat e ushqimit. S'do t'ishim të detyruem me iu dhanë veçse tre frangë, e jo katër për mâ tepër, na tha Labarbi as me e pague maniokun e tyne, për të cilën llogaritsha afërsisht pesëdhetë qindarë në ditë për shok[1]). Labarbi thot se këta s'shpenzojnë për nji ditë mâ tepër se nga njizet e pesë qindarë për ushqim. Që, pra, sa isha larg realitetit të kohës s'afërt kur, nji Porzhanti, qeshë gadi për të protestue pse shteti ia jepte çdo të burgosuni vetëm nga shtatë qindarë në ditë. Hamajt paguhen nga administrata nji frang në ditë (e jo kurrsesi nji frang e njizet e pesë qindarë sikurse besojsha së pari) pesëdhetë qindarë në ditë kur punojnë në vend, dhe njizet e pesë qindarë nëse në mbramje duhet të kthehen nëpër shtëpija. Në përgjithsi koha e kthimit bahet hesap për gjys mâ pak se sa ajo e shkuemjes.

Këta ndonjiherë bajnë brez prej rrypi ose litari, që len vijë të dallueshme në lëkurën e zezë, me të gjithë shenjat e rrudhave të brezit; nji copë kore e murme ose e kuqe, apo leckë pëlhure, i mbulon sado pak pjesët gjenitale, mandej futet ndërmjet kambëvet e arrin rranzën e kurrizit dhe rroket për brezin që e mban. Kjo copë âsht shum e bukur në pamje. Kjo lëvore përmbrapa bahet ngandonjiherë porsi tufë lulesh, me ngjyrna shum të pëlqyeshme.

Dje mbrama, për rrethin e ngushtë, u organizue tamtami, n'errsinën e madhe të natës, meqenëse hana ende s'kishte dalë. Nja dymbëdhetë djelmosha të rij kapen në valle, tue mos e teprue. Në fushë digjen zjarmet, para kasollevet, në kampin e rojës. Mbramja gazmore zgjat. Dhe, ndërsa na e kalojshim kohën afër zjarmit, Zezeu dhe Adumi mashtroheshin në lojë, prej rojës, tue lanë krejt rrogën e muejit që posa e kishin pasë marrë. Madje, Adumi i humbte edhe të hollat e muejit të përparshëm, që i ruente me shum kujdes, e që mendonte (e besoj) për së shpejti me i dërgue s'amës, n'Abesher, atje ku e paska lanë qe katër vjet.

---

[1]) Vetvetiu kuptohet se na vazhduem me e pague ushqimin e hamajvet. ashtu sikurse e ban, mâ në fund, çdo administrator, ndërsa ndodhet n'inspektimin e vendit, nëse ka ndërmend që ta duen njerzit e këtyne viseve, për të cilët thohet tepër shpesh dhe gabimisht se si gjoja janë të paaftë për të qenë mirënjohtës.

Kjo roje e kishte pasë pritë, për sulmin e vet, mbramjen e fundit, me shpresë se na tue u ngutë për t'u nisë do t'ishim sot në mëngjes tepër të zanun me punë për t'i ra n'erë atij plani. E me të vërtetë ishim largue mjaft nga Buari kur Adumi, të cilit i bâjsha disa pyetje tue pa të piklluem, u rrfye. U përpoqa me e bindë se si qenka sjellë si idiot, se si paska pasë punë me lojtarë të pandershëm, dhe se si ishte mashtrue prej lojtarëve batakxhi. I pëlqente shum kjo fjalë e fundit, të cilën ende s'e kishte pasë ndi.

5 dhetuer.

Këtë mëngjes mjegullë e shpeshtë, ecim nëpër barin e naltë të një shtegu paksa të shkelun. Deri n'ora dhetë dielli s'pat mundë me u çlirue nga rêt e me shkëlqye në një qiell të kthjellët për mrekulli. Një krahinë pa gjana interesante. Dje u renduen katundet, një orë mbas Buarit, afërsisht dy kilometra pa nda. Kjo krahinë s'âsht pushtue ende krejtsisht, prandej pritshim mos me na pranue mirë. Asht e vërtetë se disa katunde janë përgjymësë të shkretnueme. Para ardhjes sonë (*aganist*)[1]) shum vendas frigacakë kanë ikë në ferrishte. Mirëpo sa lehtë âsht me u miqsue me ata që mbesin posa të kuptojnë se s'kemi ardhë me i damtue. E, tuequenëse lajmi përhapet shpejt nga katundi në katund, banorët vijnë gjithnji mâ me shumicë dhe pritja e tyne bâhet mâ e përzemërt. Përshtypje lajkatare për t'ia afrue Francës këtë popull. Me radhitjen e drûjve të një kopshti, me drû molle n'oborrin e katundit normandez, me ulptij, që shërbejnë si hûj nëpër vneshtat e Italis, në krahinën e Sienës, do të më ishte dashtë me e krahasue pyllin me lisa shum të rrallë në këtë savanë, nëpër të cilën po kalojmë disa dit rresht e këta lisa mezi mund të shihen nga të mbjellat e nalta. Pa masë më pëlqen qëndresa e këtyne lisave, sepse mund t'i përballojnë zjarmet periodike. Rrallsija shum e madhe e këtyne lisave âsht sot e vetmja veçori e këtyne viseve, pamasë të mërzitshme. Katundi ku ndalemi sonte,[2]) pjesa e dytë e rrugës së Bosumit, s'ka bukuri tjetër përveç dritës që derdhet në të. E zgjedhi si përherë, në suitën që trajtohet për festimin e hymjes sonë në këtë katund, njanin që e pëlqej dhe për të cilin mbështetem, ose ky ec përbri meje tue më mbajtë për dore. Ndodh shpeshherë që ky të jetë i biri i prîsit, gjâ që në këtë rast ban efekt të madh. Sidomos ky me mue, âsht i hollë e i bukur, elegant, e ta përkujton Sizinan e Bòdëlerit. Sonte, ky

[1]) *Against* — në gjuhën angleze: *kundër* (vërejtja e përkthyesit)
[2]) Kuiso — Bagera.

bashkë me dy shokë të vet, më tha se si që të tre dëshirojnë me na përcjellë deri në Bosum.

Sa me dëfrim u lava në drekë, e në çfarë prroni të kthjellët! Sa e ndriçme âsht sonte nata! Madje s'e dij as emnin e këtij katundi ku jemi tue bujtë. Kjo rrugë nëpër të cilën kalojmë përdorohet shum pak (nga të bardhët — qoftë me dije). E panjohtuna e madhe na rrethon nga çdo anë.

E ndërsa unë me kënaqsi e rilexoj *Romeon e Julietën*, Marku mjekon varrë, ndan barna, mandej — „gjykon", gjâ në të cilën kalon nji kohë e gjatë.

6 dhetuer.

Ndalemi në Batara, në rrethin e katundit të randsishëm, ku arrijmë kah ora njimbëdhetë, të mbjellat e njoma cearash na lajmojnë se qenkemi kthye në teritorin e Lamblenit — qark i Bosumit.

Mbasi për nji kohë të gjatë jemi sjellë nëpër vende t'egra fantomash pa ekzistencë, gëzohemi tepër kur prap shohim me sy nji katund të pastërt, të rregulluem e të lulzuem nga dukja; prisi i sjellshëm, në petka Europianësh aspak qesharak, mbi krye me nji zeladë ngjye rishtas me të bardhë, pa asnji gabim tue folë frengjishten; flamuri ngritë për nder tanë; e krejt kjo gjâ më prek deri n'absurd, deri në dënesë.

Shqetsohemi tue kujtue se ndoshta s'kemi qenë mjaft mirënjohtës ndaj prisit të katundit, në pushimin tanë të mbram. I dërgojmë këtij dy pesëfrangshe në nji kovertë, me anë të nji kuriri nga Batara. Dukja e tij plot dëshprim tue marrë sot nadje gjashtë frangë pekulatë, ma pat therrë zemrën. Në mungesë çmimesh t'ushqimeve, pamundsija me e dijtë se a thue je tue pague mirë, ose tepër, apo ndoshta tepër pak, për shërbimet që të janë bâ, âsht pa dyshim nji nga vështirsit mâ të mëdha në nji udhtim kësodore nëpër këto vise, ku asgjâ s'ka vlerë të caktueme, ku gjuha e vendit s'ka fjalë falënderimi, ku, etj...

8 dhetuer.

Mbërrijtëm dje mbrama në Bosum ku prap gjejmë rrugë të përdorueshme për automobila. Këtu merr fund kjo kaptinë e gjatë e udhtimit tanë. Këtu pra automibili i Lamblenit duhet të na përcjelli, për të na çue n'Arshambò. Tri javë ka, qyshse nga Karnòi i kemi shkrue Guvernatorit simbas kërkesës së tij, për ta lajmue se kur do të mbërrijmë në Bosum; kemi ardhë nji ditë mâ heret. Mendojshim këtë rrugë të fundit me e nda në dy pjesë; mirëpo, tue qenë nisë nga Batara qysh n'ora katër të mëngjesit, arrijtem në Kuigorê n'ora nji, dhe

prûmë vendim me u nisë nga ky vend n'ora tre, tue pasë kështu ende kohë me i kalue pa u bâ natë njizet kilometrat që na ndajshin nga qëllimi. Zbritë nga tipoja, këtë rrugë e patëm kalue përgjymës kambë, tue qenë tashmâ të paduershëm. Gjatë krejt mëngjesit, visorja tepër e mërzitshme. Hardhija e bardhë në farë — bretkocela (pa lulzue) dhe lulet e malit në bulim (porsi në rrethin e Adrinoplit). Qysh nga Kuigorè, shohim shkambij të bukur graniti, madje edhe në trajtë kodrash sikurse ato në malin e Fontenblòs. Çdoherë që visorja e vendit trajtohet, përkufizohet dhe orvatet me u organizue ndopak, ma përkujton në shpirtin tim ndonji katund të Francës. Mirëpo visorja e Francës kurdoherë trajtohet mâ hijshëm, zbukurohet mâ mirë, tue u pajisë me nji elegancë mâ të veçantë. Kështu pra kalimi i nji lumi, pak para Kuigorès, mandej ikja e ujit nën lisat e gjatë, shkambijt që ia shkyjnë rrymën rruga që e ndjekë buzën e lumit, të gjitha këto na bajshin me thanë me entuziazëm tue qeshë. Njeriu kishte me besue se gjindet në Francë.

Arrijtja në Bosum âsht shum e bukur. Atje na priste Iv Moreli, kryetar i qarkut. Tue mos iu vû veshin fjalëve që atij i thojshin, ai gjashtë herë me radhë i përsërite të njajtat gjana — mirëpo me mend, pajisë shpeshherë me gjykime mjafit të sakta, si po më duket, dhe thonte, anipse me nji ngadalsi të teprueme, disa sende fort interesante.

Në njenën nga *Rivistat e Parisit* që ky na jep me lexue (ka aty gazeta të çdo ngjyre) nji artikull (1 gusht), ku Sudej, me mâ të madhen liri, e dënon *Britanikun*. Ai mendon se njeriu s'ka mundsi me pá, në këtë pjesë të mrekullueshme „as lirizëm, as mendim të thellë" — pak si gjâ e mërzitshme për atê që s'mund të durojë kur âsht fjala për Ygòn, madje edhe për Goetèn, as mâ të voglin përkufizim. (Shif në fund të vëllimit).

KREU I VI

NGA BOSUMI NË FOR-ARSHAMBO

Bosum 9 dhetuer.

Mungesë individualiteti, individualizmi, diferencimi i pamundun, gjana këto që aq më pikllojshin në fillim t'udhtimit, tue nisë nga Matadi, para atyne turmave fëmijsh të njajtë, të dashtun pa përjashtim, etj ... e në katundet e para, para atyne kasolleve të ngjashme njana me tjetrën, me at bagti njerzore kryekëput të njitrajtshme nga pamja, shija, shprehija, mundsija, etj ..., këto pra janë ato gjana për të cilat njeriu vuen vazhdimisht kur i sheh këto vende. Në Bosum, nga ku shihet pjesa mâ e madhe e krahinës, qendroj në këtë shesh shtrue me tulla të kuqe në të verdhë, dhe i shijoj cilsit e bukura të dritës së përhapun. Krahina s'âsht e rrafshtë, rrudha të gjana ka sipërfaqja e tokës ..., porse pse do të kërkojsha me ardhë këtu mâ tepër se sa diku ngjeti? Çdo gjâ âsht e njitrajtshme — s'ka vend të kandshëm, s'ka njeriu se çka me shijue. Dje e kalova krejt ditën tue mos ndie asnji dëshirë me lujtë prej vendit. Skaj më skaj t'horizontit, kudo që mund të mbërrij shiqimi im, nuk gjindet asnji pikë tërhjekse ku ndijë dëshirë me shkue. Por, sa i pastër âsht ajri! Sa e bukur âsht drita! Çfarë voksije mbështjell çdo të qenme dhe e mbush me andje! Sa bukur njeriu merr frymë! Sa mirë âsht me rrnue ...

Kjo njohuni e diferencimit, që po e marr këtu, nga e cila mvaren njikohsisht e bukura dhe e rralla, âsht aq e randsishme, saqë po më duket se do të jetë për mue mësimi kryesuer që do të marr me vedi nga ky vend.

Iv Moreli pushon, shpërthekohet — ende fare i ri, porse tashmâ âsht tepër tue i ngjajtë Atit Karamazov. Kohë mbas kohe nji krizë reumatizmi âsht kah e mundon, dhe dertyon

me lëshue britma të vogla. Për ndryshe, pika e djalit. Flasim për politikë, për moral, për ekonomi, etj., etj. Mendimet e tij për vendasit më duken edhe mâ të drejta pse vërtetojnë rezultatin e vrojtimeve të bame prej meje vetë. Edhe ky beson, poashtu sikurse edhe unë, se njeriu po e kalon kufinin, zakonisht, tue folë për ndytsin, për jetën e hershme seksuale të zezakëvet, për domethanjen e turpshme të valleve të tyne.

Ky më flet për ndiejshmënin e teprueme të racës së zezë ndaj çdo gjaje që ka të bajë me bestytni, drojën e saj nga misteri etj... — gjâ kjo aq mâ interesante meqenëse ky e çmon sistemin nervuer të kësaj race shum mâ pak të ndieshme se ai i yni — nga kjo vjen edhe mundsija me i durue dhimbjet, etj. Në qarkun e Kongos së Mesme, ku ky mâ parë ishte administrator, ishte zakon që i sëmuni, mbasi shërohej, ta ndërronte emnin, për të shënue kështu edhe mâ mirë se ai ishte shëndoshë e se gjoja njeriu i sëmunë kishte vdekë. E kur Moreli, tue mos e dijtë këtë, kthehej në ndonji katund, mbas nji kohe të gjatë, për statistikën e popullsis — ndonji grue, e thirrun me emnin e moçëm të saj, binte si e vdekun, nga tmeri e dridhjet, në nji krizë nervash gjymës-kataleptike aq të randë, saqë nganjiherë kalojshin shum orë derisa e bijshin në vedi.

E marr në rrugë nji kameleon fare të vogël, e çoj në kasolle, ku rrij gadi nji orë tue shique. Sigurisht nji nga kafshët mâ të çuditshme të krijueme. Pranë meje, ndërsa i shënoj këta rreshta, rrin nji majmun i vogël me sjellje fisnike, që ma pruen sot nadje, e që âsht tue u tmerue nga pamja e fytyrës sime. Këcen e struket në krahët e çdo vendasi që kalon pranë tij.

Ndiej nji kënaqsi neroniane me ndezë nji zjarm me therra. Vetëm nji shkrepës, e mrenda disa minutash flaka merr përpjestime friguese. Ngasin zezakët dhe u afrohen shkëndijavet që gjuen përpjetë zjarmi i furishëm. E kapi nji insekt të vogël që duket se âsht bâ nga gjethet e thame, shum mâ tërhekës se sa ato insekte të gjata që shihen kudo rreth nesh. Iv Moreli âsht i sëmunë. Vijon kriza e reumatizmit të djeshëm. Gjithë natën s'ka pushue së vjelluni, e kah dreka kur shkuem me ngranë sillë te ai, ende vjellte, shtri në shtratin e vet, n'errsi, ndërsa na hajshim bukë në dhomën e afërt. I dhamë me pi magnezi dhe bikarbonat, e kjo deridiku e lehtsoi. Asnji bar s'gjindet në stacion, përveç kinakinit.

Asgjâ s'ka për të tregue bukurija e këtyne mbramjeve dhe e këtyne netve kalue në Bosum.

10 dhetuer.

Të vjellat e Morelit vazhdojnë. Një moment na ra me kujtue se a thue mos po i shtohet dergjës së tij edhe dehunija: shishja me alkool që e kishte pasë hapë për ne një ditë përpara dhe të cilën pak sa e kishin prekë qëndronte përgjymës e zbrazët, poashtu sikurse edhe gastarja me viski; na u duk se i vinte era liker... shkurt, i bana mâ në fund një pyetje drejtpërsëdrejti; përpra protestimeve të tij çiltërisht të sinqerta duhet përfundue se shërbotrët kanë përfitue nga dergja e zotnis si dhe nga pranija e jonë, tue shpresue me na lanë neve fajin.

Automobili që Lambleni na pat premtue s'mbërrini[1]).

11 dhetuer.

Zjarme të hijshe krandesh — midis fushës, afër larg nga çdo anë të horizontit, tue ra nata — mandej edhe ato, andej poshtë, që s'shihen, por që, e skuqin qiellin mrapa horizontit, si një agim që lindë. Bari i naltë, shpeshherë ende krejt i njomë lejon zjarmit që të kalojë nën të dhe nuk digjet; atëherë shihet se si flaka kalon nëpër kashtën e tij të nxime.

Bosum, 12 dhetuer.

Qielli pa asnji njollë. Po më duket se kurr, askund, s'ka mundë me qenë ma *bukur*. Mëngjesi shum i freskët. Drita e argjentë; njeriu do të besonte se ndodhej në Skotlandë. Mjegulla e lehtë i mbulon pjesët mâ t'ulta të fushës. Atmosfera âsht e kanshme, leviz ambël. Era e saj ju lëmon. Markut i them të na ndezi një zjarm me therra e vet rri ulun dhe lexoj *Goeten*.

13 dhetuer.

Gjithnji pa automobila, pa lajme nga Lambleni. Ç'me bâ? Me pritë. Koha shkëlqen; qielli s'mund të jetë mâ i pastërt, ma i kthjellët; drita mâ e bukur; ajri njikohsisht ma i kandshëm e mâ i vokët... E kreva leximin e pjesës së parë te *Afinitetit* dhe i shiqova shpejt disa numra të *Rivistave të Parisit*. Moreli âsht mâ mirë. Të vjelltit i âsht ndalë mbas injekcionit të morfiumit që i patëm dhanë dje mbrama.

[1]) Sikurse edhe vetë ne na merrte mendja, Lambleni s'kishte pasë fare faj për këtë vonesë.

14 dhetuer.

I dhash fund rileximit të plotë të *Prrallave* të La Fontenit. A thue se ndonji letërsi ka dhanë gjâ mâ të mençme, mâ të shishme, mâ të përsosun?

16 dhetuer.

Në Bosum gjithnji jam në përgatitje e sipër. Ky s'âsht mâ pushim, por ngacmim nervash. Tue mos bâ mâ ushtrime, gjumi bahet gjithnji mâ pak i mirë. Moreli na bindi se s'ishte mirë për shkak të panterëve me lanë natën dyert e hapta dhe dritaret. Atëherë na i mbyllim të gjitha e mezi marrim frymë. Asht koha për t'u nisë; qoftë edhe kambë.

Në gazetat që na i dha Moreli (e që këtij posa i erdhën me postë) gjejmë nji artikull tërheqës të Kleman Votelit, ku sulmohet edhe emni i im bashkë me disa emna tjerë „Rembo, Prust, Apolinер, Suarès, Valeri e Kokto" porsi i këtyne shkrimtarëve „t'errët" për të cilët Franca „s'ka aspak nevojë". — Lexoj te Goete: „Durch nichts bezeichnen die Menschen mehri ihren Charakter als durch das, Was sie lächerlich finden"[1]).

Më 19 nanduer u kumtue nëpër radio: Valeri u zgjodh antar i Akademis.

N,Ganamo, 17 dhetuer.

Qe nevoja me u nisë nga Bosumi pa i pritë automobilat e qeveris. Tash na vjen keq për kohën që e kemi humbë. Llogarisim se sa kohë kemi humbë; do të mundeshim me qenë në For-Arshambo... U trajtue nji ekip i ri me 48 hamaj (nga të cilët 7 hamaj tipojash). Ky âsht i shtati ekip. Asgjâ mâ i pagrat se kjo rrugë; nën nji nxehtsi me ta da frymën, shijojmë monotonin e saj të plotë, nuk zbresim aspak nga tipojat. Tundem tepër që të mundem me lexue. Porse teksa mbërrijmë n'etapë, zhytem menjiherë n'*Afinitetet*. Mbramje e bukur, sikurse të gjitha këto mbramjet e fundit.

Dielli ende mjaft nalt mbi horizont „duket porsi mandarinë" sikurse thonte Mareli. Humba njikohsisht nxehtsin dhe rrezitjen; tash âsht nji lamsh ngjyrëportokalli e mund të shiqohet me sy pa vështirsi. Kohë e bukur s'kemi nevojë për tallagon. Pikërisht mbi pikën e horizontit që dielli perëndues ende âsht kah e ngjyros, del tue lindë nji gjymës hane shum e bukur, porsi nji „nun" i alfabetit arab. Kam zbritë deri te lumi mjaft i afërt e nji shteg i vogël pylli më dha mundsi

[1]) Mâ tepër duhet cilsue gjinden mbas asaj që ata mendojnë se âsht qesharake, se sa mbas karakterit të tyne (vërejtja e përkthyesit).

me ecë nji kohë buzës së tij. Çfarë qetsije! Zane zogjsh; mandej, menjiherë si perëndon dielli, fillon koncerti, i karkalecavet. Në muzg pashë tue fluturue nji shpend habitës, mâ i madh se mullizeza; dy pendla, jashtëzakonisht të gjata trajtojnë nga çdo anë njifarë pike drejtpeshimi mbi të cilin duket se mbështetet n'ajr për të bâ akrobaci aviatorësh.

Pak mâ vonë, si bahet natë, e shoqnoj Markun deri te katundi i vogël prej kah vjen përsëri. Kasolla shum të mjerueshme; nji grumbull kasollash mbrapa nji bloku të madh gurësh, në dritën e zjarmevet, merr pamje parahistorike.

Bosa, 18 dhetuer.

Rrugë 25 kilometrash (sikurse ajo e djeshme) porse nisë n'ora pesë e gjymës, mbërijmë kah ora nji, për shkak të nji pushimi të gjatë bâ rrugës. Qysh nga Bosumi tipojakët s'po këndojnë mâ. Lisat e savanës rrallohen; madje vendevende sipërfaqe të mëdha të zbulueme duken. E këta drûj s'e kanë mâ trupin e pemëve tona frytdhanse por janë drûj njisoj të naltë si lisat mâ të naltë t'Europës, tue mos e arrijtë megjithatë trupin që kanë drûjt vigaj nëpër pyjet e mëdha. Do të dëshirojsha me i pa në pranverë këto livadhe kaq të gjana, atëherë kur bari ende s'âsht aq i rritun dhe me nji blerim të njomë; porse dyshoj se mos të ketë, ndoshta nën at bar të njomë pleh kashte, që zjarmi vetëm e ka nxi, tue mos qenë në gjendje kryekëput me e djegë. Sipërfaqe të mëdha të djeguna; shkretim ndoshta mâ i egër se i çdo dimni. Drujt nuk janë çveshë; porse të gjitha fletët kanë marrë ngjyrë monotone, bronxi që bashkë me ngjyrën e zezë të dheut, nën vapën e diellit, krijojnë nji harmoni pa shije dhe të trishtueshme. Duket se mbi këthough të gelqeruem nuk mundet me bî mâ kurrgjâ, dhe blerimi i kandshëm i barit të njomë që del në mes të kashtës së zezë, tri dit mbas zjarmit, duket si nji notë e lajthitun. Njeriu kishte me thanë se ai lulzim âsht si nji i besuem jodiskret që komprometon efektin e dramës tue zbulue shum shpejt sekretin e ndieshëm për t'a qetsue shiquesin e alarmuem.

Takimi me nji grup të burgosunish prî prej rojës së katundit t'afërt, nji orë mbasi pat lindë dielli, na vonoi deridiku. Ishin njimbëdhetë vetë, lidhë me litar në qafë, litar që në të vërtetë ishte vetëm nji fije e hollë, por që i mbante të gjithë të lidhun. Ata ishin aq të mjerë nga pamja saqë zemra coptohej nga dhimbja tue i pá. Secili nga këta bante nga nji peshë mbi krye me maniok, sigurisht të randë, porse jo edhe aq tepër për nji njeri të shëndoshë, mirëpo ata

vetë mezi ecshin. Vetëm nji ndër ta nuk bante kurrgjâ; nji kalama nja dhetë deri dymbëdhetë vjeçar, tmersisht i hieshëm, molisun nga mjerimi, nga lodhja e nga urija; kohë mbas kohe dridhej me të tanë gjymtyrët, e lëkura e barkut të tij ulej e çohej nga të dridhunat spasmodike. Pjesa e sipërme e kres së tij si e rrjepun, lëkura me flokë zavendsue aty-këtu me nji cipë që trajtohet zakonisht mbi plagë ose mbi sipërfaqen e trupit të djegun. Dukej qartas se ky s'ishte kurr në gjendje me buzëqeshë. E të gjithë shokët e tij ndodheshin në nji gjendje aq të vajtueshme, saqë mezi mund të vrehej në syt e tyne nji shkëlqim inteligjence. Tue i bâ gjithnji pyetje rojës, ia zbrazim në duert e këtij fëmije përmbajtjen e duqeve tona, ku për fat të keq nuk gjindeshin veçse tri copa bukë tha e bâ si guri. Me bindje se gjoja do ta kalojmë mjaft shpejt kët pjesë të rrugës, i kemi lanë hamajt tanë me u nisë përpara tue mos u fornizue me ushqim për rrugë. Fëmija këto kore i përbiu porsi kafsha, pa asnji fjalë, madje pa kurrnji shiqim mirënjohtje. Shokët e këtij, edhepse s'janë aq të dobët, s'duken mâ të pauntshëm se ky. Në bazë të pyetjevet që u bajmë, do të dilte se s'kanë shti gjâ në gojë qe pesë dit me radhë. Këta janë, simbas fjalëve të rojës, nga ata t'arratisun që jetojshin tash tre muej nëpër ferrishte, ku i parafytyroj kafshët e egra. Mirëpo, të thanunat janë në kundërshtim njena me tjetrën, kur mandej e pysim Kotën, prîsin e katundit t'afërt që kishte pasë dhanë urdhën me i kapë këta, dhe mâ vonë, në mbramje, ata të katundit nga i cili vijnë, e në të cilin na kalojmë natën, s'mund të merret vesh se a ishin nisë në ferrishte për të ruejtë dhí që, në katund, sëmuheshin, apo për t'ikë fatit që kishte bâ me vdekë shum fëmij të tyne, ose „për të bâ kofij thuprash"; porositë prej prîsit, për administratën, apo mâ në fund tue mos u bindë e tue mos dashtë me punue. (Duhet thanë se këto kanë randsi të madhe në katundin e afërt, gjâ që për nji kohë të gjatë s'jemi tue pa). Ndijmë tue thanë se si tash nji vjet qenkan ngujue në ferrishte, ku paskan themelue katund. Simbas të thanunave të këtyne, tepër i paska mundue prîsi i vendit, Kotë, poashtu dhe njerzit e katundit të tij, që, mbasi i paskan pasë lidhë për hûj i paskan lye mandej me fëlliqti. Sa vështirë âsht me dijtë diçka nga kjo, diçka me kuptue. Mandej duhet thanë edhe këtê se, dobsija trupore e këtyne njerëzve, gjendja e mjerueshme e tyne, s'ndryshojnë edhe aq shum nga ato të banorëve t'atyne katundeve nëpër të cilat kalojmë. Asgjâ s'ka mâ të mjerueshme se këto kasolla ku ata gjallnojnë, përzi e grumbullue truq (ndonji kasolle ka njimbëdhetë e ndonji tjetër trembëdhetë vet). Askund nji buzë-

qeshje, kur kaloni pranë ndokujt, askush s'ju nderon. Ah! Sa larg jemi nga pritjet triumfale në krahinën e Nolas. E tash do t'ishte dashtë me folë, për ta përgaditë këtë takim, për „operacionin" e kombinuem, për at që ma fliste Moreli, që pat fillue nji ditë para se me u nisë nga Bosumi — e për të cilin Moreli dërgonte pesë milicionarë, (secili me nga pesë fishekë edhe me urdhën mos me qitë veçse në rast nevoje) që në vendin e caktuem duhej të bashkoheshin me milicionarë tjerë udhëheqë prej tre administratorësh. Katër kolona, tue ecë në drejtim njana mbas tjetrës, ishin në gjendje me e kontrollue sjelljen e disa të dyshimtëve që, tue jetue në kufijt e katër qarqeve bri për bri, kalojshin nga njani në tjetrin çdoherë që administratori i njenit qark ishte tue i ndjekë — kështu për nji kohë të gjatë, e deri at ditë kur Guvernatori Lamblen kishte pasë vendosë me i dhanë fund qëndrimit të tyne. A duhej nëpërmjet kësaj kolone të mëngjesit me pa nji rezultat indirekt t'urdhnave të dhanun?

19 dhetuer.

Nisemi si zakonisht n'agim. Dje mbrama, nëpër katunde, nji morí njerzish të sëmunë, tha e bâ asht e lëkurë — dergjë e gjumit? E atëherë a thue se do t'ishin ce ce këta zektha që, dy ditë me radhë janë tue mbulue tipojat tona, tue pritë që të jemi të pavendshëm për të na kafshue?

Vendi ndërron nga pamja. Livadhe të mëdha; lisat mâ të rrallë e mâ të mëdhej. Nji nga hamajt vren nji tufë antilopësh. Afër njiqind metra nga rruga syni dallon, midis barit, njolla bjonde, nja njizet... Utmani dhe nji nga hamajt tanë e rrokin karabinën dhe Mauzerën. Nga maja e nji kodre shiqoj se si po i gjuejnë. Me krismën e parë tufa e merr arratin; të gjitha antilopët që shiheshin, si edhe tjerat që bari i rritun i fshehte. Sodis këcimet e tyne të mrekullueshme. Mandej papritmas ndalen të gjitha, si të kishin marrë ndoj urdhën. Mirëpo tashmâ janë tepër larg. S'kemi ngê me i gjunmue.

Asht shum nxehtë, porse ajri duket aq i thatë saqë s'djersitemi aspak tue ecë.

Mâ në fund mbërrijmë para Uhamit. Vendi ka ndryshue shum pak; ç'ka në të, apo ç'kam unë që po më duket aq i bukur. Nji teposhtze e vogël na çon në lum pranë livadhit të madh. Bregu i matanshëm âsht pak mâ i naltë, e në të majtën, aty afër, disa kodra që njerzit përpiqen, në nji vend kaq të rrafshtë, me i quejtë male. Uhami âsht porsi Marna i gjanë; po ndoshta edhe sikur Sena. Po me ato dimensione dhe po me at trashsi drujsh. Raporti ka

ndryshue. Eci anës lumit gjoja me peshkue; porse bari në buzë të lumit âsht tepër i naltë, kurse shtaga e ime tepër e shkurtë; grepi mezi e prek ujin. Shkambij të bukur përqajnë rrymën. Dielli perëndon përmbi livadhe kënetore që posa e kanë djegë; kudo shihen gjurmat e kafshëve t'egra. Uhami, ujit përpjetë, e shtrin nji tis të madh qetsije... S'ka dyshim âsht poashtu i gjanë sikurse edhe Sena... të paktën. Ujnat i ka lymorë; sikurse edhe çdo prrue tjetër, tue nisë nga Buari.

20 dhetuer.

Çohem nga gjumi shum mâ heret. Lexoj në dritën e dobët dhe pres të bâhet ditë. Ban ftoftë. Thojt na janë ngri. Hamajt kishin ndezë zjarme të mëdha, që u vjen tash keq me i lanë; çdonjeni merr me vedi nga nji ûn dhe e mban para vedit, tue pështetë thuejse për trup të vet. E kalojmë Uhamin; përmbi rrymën e ujit, nji mori avulli, tue lëvizë ma ngadalë, rrokulliset e kalon tue coptue drita në të lindun i ngjyron.

Nji sasi katundesh të vogla e të parandsishme, nëse kështu mund të quhen grumbujt me disa kasolle shum të mjera, banorët e të cilavet, ulë afër zjarmit të vogël, ose në pragun e derës s'na nderojnë fare, tue nxjerrë vetë pak trupin me na pa se si po kalojmë. Kashtoret na i përkujtojnë marreshtat e pasigurta të puntorëve tanë të thëngjillit nëpër pyll. Për pak, e do t'ishin shpella. E kjo mungesë e pritjes, kur mbërrijmë, e buzëqeshjes dhe e përshëndetjes kur kalojmë pranë tyne s'duket fare si qëndrim anmiqsije, por si shêj apatije mâ të thellë, shtangim shtazuer. Kur u afrohemi këtyne, këta s'bëzajnë mâ tepërse sa kafshët e Galapagosit; kur ndonji fëmije i japim nji pesëqindarsh të ri, trembet dhe s'e din se çka kërkojmë nga ai. S'âsht në gjendje me kuptue se mund t'i jepet diçka, e nëse ndonji mâ i moçëm, ose njani nga hamajt tanë përpiqet me ia spjegue bamirsin tonë, fëmija habitet, e mandej i zgjat të dy duert e bashkueme.

Katundi ku bujmë s'u lëshon rrugën atyne që deri tash i kemi kalue, për kah mjerimi, ndytsija, skamja dhe sëmundjet. Kasollevet u vjen përmrenda nji erë shum e keqe. Fëmijt s'besoj që të jenë la ndonjiherë. Pa dyshim përdorojnë ujë për kuzhinë, kurse për pastrim s'ngel asnji pikë. Ujë marrin në nji pus të cekët, degë e nji kënete dyqind metra larg katundit, që mandej kullon në nji shpellë nëntoksore.

E megjithatë, qysh nga mëngjesi, shohim rrugës kultura të randsishme: thekën (me të cilën përpiqen me e zevendsue maniokun), sezan, e sidomos ceare, kopshte të vërteta

cearesh. Ende tepër të njoma për t'i çfrytzue. Mandej disa ara me pambuk.

Të korrunat e theknës dhe të sezamit vehen nëpër kofij të mëdhej e të rrumbullaktë varë nëpër degë lisash rreth e rrotull katundit.

21 dhetuer.

Nisë n'ora gjashtë e gjymës, mbërrijmë në Bosangoa kah ora njimëdhetë. Ekipa të shumta puntorësh janë tue dhanë fund punimeve të rrugës nëpër të cilën automobilat tanë duhej të kalojshin të parët. Edhe këndej kultura të rândsishme (sidomos ato të theknës); mirëpo katunde e njerëz edhe mâ të mjerë se para nji dite. Nganjiherë, pak si anës rrugës, disa kashtore grumbullue pa kurrfarë kujdesi, degët me gjethe shërbejnë si dyer. Askush s'përshëndetet, kurrkush s'buzëqesh, mezi nji shiqim kur bâjmë me kalue.

Në Bosangoa, na pranon në vizitë Z. Marten, nënprefekt, që momentalisht po e zevendsueka Z. Marsijasin, administratorin n'inspektim. Ky vend âsht stacion me randsi; rrugët anë nër anë me shembarte. Shum shpendë, në mes të cilëvet tuba zogjësh kambëgjatë të bardhë e të bukur, që këtu u thonë „bisht-kau"; shohim edhe disa derra, t'egjer dikur, por që tashmâ janë zbutë.

Mbas pushimit të mbasdrekës, fillon të nxehtit.

Bosangoa, 23 dhetuer.

Natë shum e freskët; e ftohët ende kah mëngjesi; s'me duken të tepërta as dy mbulesa bashkë me dy çarçafe, dy palë pixhama me nji pallë, për ta kalue natën në të cilën hyna me nji pëlhurë të zakonshme. Pata ra me fjetë menjiherë mbas darke, i lodhun shum nga nji flamë e fortë.

Gjatë kësaj kohe Marku sillet rreth kampit, simbas shprehîs së vet, për të kërkue me e pa edhe atê që zakonisht s'shihet ditën. Kthehet natën vonë shumë i prekun me atê që ka pa: jo larg nga vend pushimi i ynë, menjiherë mbas kampit të rojës, nji grumbull i madh fëmijsh nga të dy sekset, nandë deri pesëmbëdhetë vjeçarë, rreshtue në titerr të natës së ftohët pranë zjarmeve të dobta ndezë me barishte. Marku, tue dashtë me bâ disa pyetje fëmijvet, e thërret Adumin; mirëpo ky s'e kupton gjuhën baja. Nji vendas paraqitet si përkthyes dhe e përkthen në sango atê që Adumi e spjegon frengjisht: Duket se fëmijt janë rrëmbye nga katundet e veta, me litar në qafë; qyshse gjashtë ditë që i kanë shti në punë pa i u pague asgjâ, dhe pa u dhanë pikë ushqimi. Katundet s'i

kanë larg; kanë shpresue se do t'u bijshin ushqim prindët e tyne, vllaznit, apo miqt. Askush s'ka ardhë; aq mâ keq.

Përkthimi i dyfishtë i pyetjevet dhe i përgjegjevet s'ec pa kurrfarë përziemje; porse fakti ngel i qartë... Aq i qartë saqë përkthyesi vullnetar, menjiherë posa Marku e pat kthye shpinën, u kap prej nji roje dhe u hodh në burg... Këtê, pra, na tregon Adumi si të çohemi nadje.

E sot në mëngjes, ndërsa Marku dhe unë kërkojmë me i pa fëmijt, na thonë se janë kthye nëpër shtëpija të veta. Sa për përkthyesin, mbasi e paska kalue natën në burg, e paskan çue dy roje, qysh në muzgun e mëngjesit, për të punue ndokund larg, s'munden apo s'duen me na thanë se në çfarë rruge.

Këtu me siguri ka diçka që kanë frigë mos po e shohim. A mos po na propozojnë ndoj lojë symbylltas? Edhe na pra vendosim me e lujtë këtë lojë deri në fund. Pikëspari duhet me rregullue punën që të lirohet përkthyesi. S'mund të pranojmë që, sikurse ngjau në Semba N'Goton, ky të dënohet pse ka folë me ne. Pyesim për emnin e tij; mirëpo seçili hik dhe pretendon se nuk e din. Mezi na tregojnë disa kasolle, nja dy kilometra larg stacionit, ku po jetueka vendasi që do ta njihte njeriun në fjalë. Nën nji diell përvlues shkojmë në këtë katund të vogël, ku marrim vesh jo për emnin e njeriut, por t'atyne dy vetëve që këtê sot nadje e paskan marrë me vedi. E ndërsa na bajmë pyetje, qe se ku vjen, i shqetsuem, i dyshimët, roja, ai që, dje mbrama, e kishte kapë përkthyesin. Mban në dorë nji fije letër; qenka lista e hamajve tanë që ky na kërkon me e nënshkrue, gjâ që lehtë, do të kishim mundë me e bâ edhe mâ vonë; pretekst malok me ardhë te na. Don me dijtë se kush e çka âsht tue na folë. Mirëpo na papritmas heqim dorë nga pyetjet, tue drue se mos po kompromet ojmë njerëz tjerë; e mbasi spiuni duket i vendosun për mos me u nda prej nesh, shkojmë bashkë me këtê te Z. Marteni, të cilit ia tregojmë krejt historin. Aimè! Ky poashtu ik; duket se s'po i jep kurrfarë randsije tregimit tanë. Megjithatê, në kambënguljen tonë, vendos ky gjoja me bâ njifarë hetimi dhe, kur prap e gjejmë pak mâ vonë, na kumton se e paska rregullue punën dhe se na ishim shqetsue pa arsye. S'âsht fare fjala për atê që na besojshim, por përkundrazi për nji vjedhje edhe e paskan burgosë përkthyesin, hajn i shumfishtë që s'meriton të kujdesemi për te. M'anë tjetër na thot se ata fëmij që na u dhimbshin pa arsye janë t'ushqyem të gjithë fort mirë. I kanë kthye nëpër shtëpija për të vetmen arsye sepse i paskan dhanë fund punës që paskan pasë për ta krye, punë shum të

lehtë në herrjen e barit. Këto paskan qenë kryekëput punime rasti; asgjâ për dyshim. A jeni të kënaqun? — Ende jo.

23 dhetuer.

A thue perseverenca jonë do të jetë arsye e këtij hutimi? E morëm këtë punë seriozisht me „rojën" e klasës së parë që turbullohet dhe, shtrëngue prej pyetjeve, bje në kundërshtim, pritet dhe pranon se vjedhsi i edhit për të cilin i fliste Martenit, s'âsht përkthyesi, dhe se paska folë kështu për ta vue Martenin në gjum. Përkthyesi ka qenë burgosë menjiherë mbas bisedës që ka pasë me Markun; rojtarët sot nadje e kanë marrë me vedi dhe, në rrugën e Bosumit (n'ate që na tashmâ e patëm kalue e në të cilën këta ishin të sigurtë se s'do të ktheheshim mâ) ia kanë dorzue rojës Dono, ngarkue për ta shti në punë. Pra tregimi i Adumit ishte i saktë.

Kjo gjâ më jep guxim e bindje që të filloj me iu imponue edhe vendasvet për at punë. Disa nga këta vendosin me folë. Kemi marrë masa për ta gjetë Donon, të cilit i bajmë pyetje të veçanta, anipse „klasa e parë" kundështon ashpërsisht. Na vërtetojnë se fëmijt, sot nadje, të gjithë prap janë kthye në katund, bashkë me disa gra me fëmij ngrykë; s'mund të thohet me siguri se janë arratisë, porse u âsht dhanë kjo mundsi për të ngutë, sepse „klasa e parë" i shtinte në punë në kundështim me të gjitha rregullat. „Klasa e parë" s'u jepte asgjâ me ngranë. Nj Sudaneze e mençme (së cilës pak mâ vonë i bajmë vizitë) grueja e kapterit që âsht tue shoqnue Marsijasin n'inspektim, kishte pasë marrë disa nga këta fëmi nën mrojtjen e vet të veçantë, nga mëshira, i kishte bâ me ardhë n'oborrin afër kasollës së saj, dhe u kishte pasë dhanë ushqim dhe drû për zjarm. „Klasa e parë" sigurisht do t'i kishte lanë t'unshëm këta puntorë t'arratisun që kishte për detyrë me i ushqye, ashtu sikurse i ka lanë t'unshëm gjashtë dit me radhë edhe ata puntorë të rekrutuem për bartjen e theknës që shërben si ushqim për njerzit e hekurudhës në Poentë-Noar. Këta puntorë s'kishin për ushqim veçse s'e dij se çka, disa barishte, ose atê që detyroheshin me vjedhë[1]).

[1]) Nëse zeni me u shqetsue për ushqimin e ndihmësve tuej, më thonte B. në fillim t'udhtimit tanë, mashtroheni. Ashtu si e bajnë hamajl tuej . . . Rrini të qetë; këta njerëz s'i lejojnë vedit me vdekë uni. Do të dijnë fort mirë me gjetë kudo diçka për të ngranë; ju s'keni nevojë me u kujdesue për atë.

Nji kolonist tjetër na jepte këtë „këshillë të mirë" me e hedhë gjithmonë tepricën e gjelinave tona — „kështu edhe gjellbamsit i bahet shpreni me i mbushë kurdoherë mirë e mirë plotë. Kur sheh se si s'ka

Deri në mbramje na kaloi dita me këto hetime. Të nesërmen herrë duhej të niseshim, e u përshëndetëm edhe me Martenin. Mirëpo s'mundeshim me e lanë pa i tregue ato sende që e kishte pasë për detyrë me i dijtë. Tue gjetë shkak për me ia dorzue nji letër Marsijasit, u kthyem deri në stacion. U bâ ora nandë; dritat u shymën; aq mâ keq; Marteni, i ramë me fjetë, u çue.

— Këtu janë tue kërkue njenin për ta burgosë; juve apo mue. Informatat që ju ka dhanë roja janë në kundërshtim me ato që posa i kemi marrë. E meqenëse s'me pëlqen me lanë mbas vedit nji çashtje të pasqarueme mjaft, vendosa me e shtye për disa orë nisjen tonë; kjo kohë mjafton për ta nxjerrë nesër në dritë krejt këtë çashtje.

E sot në mëngjes, i ballafaqojmë të dy ordinancat që e kanë marrë përkthyesin, e që s'gjindeshin kurrsesi dje mbrama. Mirëpo unë kërkova që „klasa e parë" të na i binte, ai vetë. E mâ në fund, roja në fjalë, frigue nga kambëngulja e ime, e kishte bâ me ardhë përkthyesin vet. Tash pra çashtja bahet fare e qartë, fare e kthjellte. Në mungesë të kapterit shkue qe dhetë dit me administratorin, njeriu i rojës së klasës së parë e kishte pasë keqpërdorue pushtetin e vet, bâ rekrutime simbas dëshirës së vet, në kundrështim me rregulloret, dhe ndalë për vedi ushqimin që e kishte pasë për detyrë me iu dhanë të denuemëvet dhe hamajvet. E për mâ tepër, ja se ku kthehet kapteri; ky âsht nji i islamizuem i Sudanit, flet mjaft mirë frengjisht dhe na len nji përshtypje shum të mirë. Ia tregojmë krejt çashtjen dhe ia dorzojmë përkthyesin e mjerë që duhet ta mbrojë nga hakmarrja e rojës. Të gjitha këto i parashtrojmë Martenit në nji mënyrë t'atillë që nuk mund t'a linte pa ndërhy. S'mund të pranohet që ky të mbrojë e të ndihmojë abuzime të këtilla, qoftë tue i mbyllë vetëm syt. Sikur të mos kishte këtu ndoj dreqnillyk roja s'do të kishte bâ aq tepër për t'a fshehë.

Para se me lanë Bosangoan; kthehemi edhe nji herë në kamp. Çdo gjâ âsht rregullue: vetëm kalamajt janë aty, grumbullue rreth zjarrmevet tashmâ jo vetëm me harishte, por edhe me krande[1]). E këta janë aq të frigsuem, aq të terori-

---

mbetë gjâ nëpër to. Në këtë mënyrë realizohen ekonomina të ndieshme, na thonte ky. E kështu gjithnji. Tri të katërtat e sëmundjevet nga të cilat vuejnë vendasit (vdekjet epidemike me nj' anë) janë sëmundjet shkaktue nga mungesa e ushqimit.

[1]) „Çdo gjâ âsht rregullue"; mirëpo mbet e pakuptueshme që nji stacion kaq me randsi sikurse âsht Bosangoa të mos ketë parapa si detyrë me ngrehë njifarë ndërtese për strehimin e punorëve të rekuizicionuem nëpërmjet administratës. Këta vendasë janë mësue me ra në kasolle. Të

zuem saqë shtihen se gjoja s'e kuptojnë fare sangon, në mënyrë që të mos kenë mundsi me na folë (mâ vonë shihet se si e flasin për bukuri). S'guxojnë me i marrë cigaret që u jap, ase tekembramja vetëm mbas nji çerek ore si t'u jem afrue e t'i kem zbutë me fjalë të mira. S'mund të parafytyrohen njerëz-bagti mâ të mjerë.

Kah ora dy nisemi nga Bosangoa, mbasi e vizituem shkollën bujqsore, themelue rishtas prej Lamblenit dhe drejtue me mend e me kujdes, si na duket, prej të riut M.

Kaluem Uhamin, pesëqind metra nga stacioni; duket se këndej populli âsht mâ i zgjuet; disa nga këta na përshëndesin, madje pothuejse na buzëqeshin. Kasollet e shum katundeve që kalojmë janë përsëri me mure; banorët janë mâ të pastërt. Disa gra janë mjaft të bukura, e edhe disa burra me përpjestime t'admirueshme. Kur ndalemi, asht ora pesë. Dielli, edhpse jo krejt përvlues, na duket i egër. Mandej, papritmas, ngjyroset dhe e shqym zjarmin e vet. Katund i madh e i bukur para se me hy në stacion. Gjithashtu fort i bukur katundi i stacionit, Jandakara, ku ndalemi për darkë, para nji sheshi të madh. Pranë vendpushimit, dalë vetëm pak nga toka, pllaka të mëdha e të bukura graniti të përhimtë.

24 dhetuer.

Mbas darke nisemi nga Jandakara. Hana ndriçon për bukuri. Tepër ftohët për të ndejtë nji kohë të gjatë në tipojë, ku megjithatë mund të kotullohem. Kah ora njimbëdhetë mbërrijmë në nji katund të cilit nuk ia dij emnin; nga ky vend nisemi në të zbardhun të dritës, nëpër nji acarr të tmershëm. S'dukej se ishte ma se 6⁰. Rrugë mjaft monotone; atykëtu disa kultura.

Befas nji mrekulli: automobili për të cilin patën humbë çdo shpresë. S'ka kallue nëpër Bosun. Na del përpara, sepse Lamblenit ia pret mendja se na, tue pá venesën, do t'ishim nisë pa pritë mâ tepër. Letrën nga Karnò, ku e paralajmojshim datën e arrijtjes sonë në Bosum, në vend që me e dërgue drejt në Bangi, Shambò, s'e dij përse, e ka drejtue në Mongumba, ku kjo letër ka qenë e detyrueme me e pritë anijen *Larzhò:* prandej kjo vonesë pesëmbëdhetëditshe. Në rast sëmundje, thirrje në ndihmë, kjo pakujdesi do të kishte mundë me qenë vdekjepruese.

---

ndieshëm sidomos për sëmundjet e kanaleve të frymëmarrjes, ashtu si-kurse e vërtetojnë të gjitha raportet mjeksore, s'âsht gjâ e mençme me i lanë pa tesha në të ftohët shpeshherë shum ashpër gjatë netëve të këtij vendi; aime! sa e sa herë gjatë udhtimit tanë pamë se si këto gjana ndodheshin tepër shpesh.

Mbrapa automobilit, kamioni, ngarkue me tri vozga me krypë për Bosangoa. Këto vozga janë tepër të mëdha për hamajë; vendosim pra me i ruejtë njerzit tanë dhe me pritë deri në etapën e afërt, ku do të na gjejë kamioni i zbrazët, në të kthyem nga Bosangoa.

Vendpushimi ndodhet në skaj të nji katundi të vogël të cilit s'ia dij emnin; aty pari kalon lumi, Bobo, që për së shpejti do të na presi rrugën. Pranë urës, ban bryl, trajton basen të thellë, të kthjellët, në të cilin lahen fëmijt; mandej i msheh ujnat e vet të shumtë nën degët e përkuluna të drujve të mëdhej.

Në saje t'automobilit, rruga s'na lodhi shum. Tue heqë dorë nga pushimi i mbasdrekës, shkojmë në buzë të lumit menjiherë mbas sillës. Teksa i dallueshëm midis barishteve të rrituna, shtegu i ngushtë na ban të mundshme me ecë lumit përpjetë. Lisat s'ndalen në breg të lumit. Përkulen, zgjaten mbi ujë, shtrihen andej dhe, sikur të dojshin me kalue, hedhin përtej lumit mbështetse të zhytshme, nji rrjetë të gjanë rrâjësh ajrore, anastomozë që mbi sipërfaqen e ujit trajton ura të vogla. Mandej shtrihet nji hapsi e gjanë, nën degët e fuqishëm, të shtrime gjansisht; aty hija âsht mastike; shum brigje, shpërnda me rend; e çojnë përpjetë dheun e zi; njeriu do të mendonte se janë vorre. A thue mund t'ishte vorrezë? Jo, kurrsesi. Asht nji orvatje për të mbjellë kafe — që ka falimentue si të gjitha orvatjet tjera në këtë krahinë.

Automobili âsht në gjendje me na çue mrenda kësaj nate në Buka. I ndreqim dhe i lirojmë hamajt, e mandej e vazhdojmë rrugën. Nji nga shërbyesit tanë hyn bashkë me ne n'automobil. Zezë, kuriri tjetër dhe ndihmësgjellbamsi që vjen me né nga Karnò, ulen në mënyrë të parahatshme mbi grumbullin e teshavet, në kamion. Dy ndihmësgjellëbasi tjerë, që na vijnë mrapa qysh nga Buari, n'asnji mënyrë s'duen me u nda prej nesh. Këta ngjiten për ne ashtu sikurse Dindiki për thuprën e vet. S'ka mâ asnji vend të lirë n'automobil; por s'do të thotë gjâ; do t'ecin në kambë; e me të vërtetë, të nesërmen do të takohemi me këta në Buka, ku mbërrijnë tue pasë ecë gjithë natën kambë — edhepse kishin ecë gjithë ditën. Duen me ardhë mbas nesh deri n'Arshambò (të paktën me na gjetë etje). Nji besniki e këtillë më prek, megjithse në këtë pikë së pari duhet pá sidomos at hall dhe nevojë për t'u rrokë për çkado që siguron jetë, cilsi kjo që vrehet te të gjithë parazitët. Këta dy ndihmës gjellëbasi, në fund të fundit, janë të tmershëm, s'dijnë asnji fjalë frengjisht e, qyshse nga Buari, s'e dij a kam folë dy fjalë me ta. Por për

ta âsht tepër shum që njeriu mos të jetë brutal ndaj tyne. Secilit i pata dhanë nga nji pesëfrangshe; mirëpo në Buka, nadje, tue pa se si me kambëngulje çfaqshin dëshirë me shkue kambë n'Arshambò, i jep prap secilit nga disa pesëdhetqindarshe, tue dijtë fort mirë se, në mungesë të hollash t'imta, njeriu mund të ngordhi uni edhe me pasëdhetë frangë në xhep — sepse, n'asnji katund nëpër të cilin kaloj, nuk mund të gjejë „me thye të holla". Aty qëndron nji nga vështirsit kryesore të këtij udhtimi; të marrun vesh, shkuem e në Brazavil i mbushëm strajcat me pesëdhetëqindarshe, me pesëqindarshe e me frangë.

25 dhetuer.

Batangafò, ku mbërrijmë për sillë. Rruga me automobil na duket mâ e gjatë, në mënyrë paradoksale. Shum gjana presim me pa; monotonija bahet gjithnji mâ e ndieshme, sepse kjo âsht mâ e paktë në cikrrime se sa në tansi; fluturimi tepër i shpejtë i përzien ndijimet, i zhduk ngjyrnat.

Do të përpiqemi me mbërrijtë n'arshambò jo mâ vonë se sonte, për të mbajtë premtimin që i patëm dhanë Kopès se do të mbërrijshim për Kërshëndella.

Ngutemi sa mujmë natën; visorja çveshet ngadalë dhe *bahet fisnike;* bishat prap duken. Në nji ledinë nij antilopëkal për beter, fare pranë nesh, e që nuk ikë kur automobili ndalet afër; mâ tepër se sa mrekullija e Shën Hubertit. Shpend të mëdhej kambëgjatë. Katunde të mëdha Sarajsh, vrehen n'errsinën e natës. Rruga anemanë me gardhiqe.

Kamioni s'duket mbrapa. Duhet me e pritë.

Ndalemi pranë nji zjarmi, në skaj të rrugës. Sarajt që ngroheshin ikin; mandej vijnë prap nji nga nji dhe i pranojnë cigaret tona. Me lëkurë edhi u mbulohen vetëm shalët; mirëpo, tue u rrudhë midis kambëvet organet gjenitale, këta prap gjejnë mënyrën për ta mbulue turpin e tyne.

Arrijtëm n'Arshambò pak gjâ mbas mesnate. E zgjojmë nga gjumi Kopén, e ky shpejt e shpejt na përgaditë nji darkë të mirë, dhe kështu deri në mëngjes bisedojmë me tê.

KREU I VII

FOR-ARSHAMBÒ, FOR-LAMI

Fund dhetori.

Qysh nga mëngjesi shkëlqimi, dendsija e madhe e dritës na i merr syt. Tash ndodhemi përtej Ferrit. For-Arshambò, hap i Islamit, ose matanë barbaris, takohemi mê nji tjetër qytetnim, nji tjetër kulturë. Kulturë pa dyshim ende në djep, mirëpo që tash premton hijeshi, ndjenjë bujarije dhe hijerarkije, nji spiritualitet pa qëllim, dhe shije për gjana jomateriale.

Nëpër ato vise që i patem kalue jetojshin vetëm njerzit e shkelun, jo aq të poshtër sa të poshtnuem, të skllavuem, tue mos pasë kurrnji qëllim tjetër veçse me gjallnue; kopè të mjerë njerzore pa barij. Këtu njiherë gjejmë banesa të vërteta; shohim pasuni private; ndamje pune[1]).

For-Arshambò.

Qytet indigjen. Gardhiqet kanddrejta me thupra kallami trajtojnë lagje, ku grumbullohen kasollet, në të cilat banojnë Sarajt me familjet e veta. Këto kashtore janë pikërisht aq të nalta, saqë nji njeri mezatar të mos mundet me i shique përmbrenda tue çue kryet përpjetë. Kur kalohet pranë tyne hypë bi kal, duken fare t'ulta, kështuqë njeriu s'len gjâ pa pá nga ajo që këto fshehin në mbrendsin e tyne. Bukuri ekzotike. Kasolle të hijshme me kulme të thurruna dhe zbuku-

[1]) Tue i rilexue këto mendime më duken mjaft të teprueme; mirëpo ndërsa i shënojsha ishim ende gjithnji të lodhun nga të zhytunit e gjatë në humnerë. E megjithatê kjo mbresë që na len mosdallimi i individit kopea, gjen vërtetim dhe spjegim në këto fjalë të nji qarkorje leshue nishtas n'Ubangi—Shari, në të cilën vendasit s'i lejohet me shfrytzue asnji kulturë me qëllim fitimi vehtijak.

„Çdo bashkësi vendase mund t'i ketë si pronë vetëm ato të mbjella e kultura që janë krijue nëpërmjet punës *kolektivë* t'antarëve të saj".

rue me njifarë mozaiku kashte. Duken si me qenë vepër insektesh. Nëpër këto oborre disa lisa, shpëtue nga zjarmet vjetore periodike, bâhen edhe mâ të bukur. Dheu âsht porsi sheshi shtrue me të bardhë. Shum drithnaje të vogla varë, që të mos i prekin dhit, u japin këtyne qytetzeve të veçanta pamjen e nji katundi Liliput, mbi hûj si dikur në kohët e vjetra. Bimët ngjûtse me gjethe të mëdha e shtojnë ndjenjën e kohës, të ngadalsis, të pritesës e të ngathtsis epshore. Atmosferë e pashprehshme paqe, harese dhe lumtunije. Këta njerëz buzëqeshen të gjithë; po, madje edhe të gjymtit, të sëmundit. (Më kujtohet fëmija epileptik, në katundin e parë të qarkut të Bosumit, kishte pasë ra në zjarm, e krejt nji anë e fytyrës së tij të bukur ishte djegë e shëmtue; tjetra anë e fytyrës buzëqeshte, me nji buzëqeshje *engjëllore.)*

S'jam mâ tue shënue datat. Ditët po kalojnë. Çohemi shum heret, e unë ngas deri te bregu i Sharit për të pá si po lind dielli. Asht ftohët. Shum zogj janë anës lumit; s'frigohen veçse pak, sepse kurr s'i gjuejnë as s'i ndjekin; shqiponja-peshkatare, laroshë, gjeraqina(?), zogj të gjelbërt shëndritës, dallëndyshe të vogla me krye të gjatë, dhe shum zogj tjerë të përhimtë e të bardhë, të ngjashëm me ata në bregun e Kongos. Përtej lumit, grumbuj zogjsh kambëgjatë. Kthehem për sillë; përshesh, çaj djath e mish të ftohët, ose ve. Leximе. Vizita. Sillë te Marsel dë Kopè. Mbas dreke pushim. Mandej punë. Çaj te Kopè dhe rishiqim të përkthimit të tij „Tregimet e Grues Plakë" të Benetit. Shetis me kalë.

Gjâ interesante, te ky popull me ndjenja aq të zhvillueme për ritëm, krejtsisht deformohet muzika jonë ushtarake. Vërtet notat janë aty, porse ritmi ndryshon kryekëput, meqenëse notavet s'u jepet kurrfarë randsije.

Shkolla e For-Arshambòs. Nji mësues vendas trashaman, pa dituni e pak si i marrë, i shtin fëmijt me përsëritë: Pikat e orientimit janë katër: lindja, perëndimi, jugu dhe mesdita[1]).

[1]) Me të vërtetë âsht gjâ e vajtueshme me pa në krejt kolonin, fëmij aq të vemendshëm, aq plot dëshirë për të mësue, se si ndihmohen prej profesorësh aq të paafitë. Sikur mandej t'u dërgojshin libra e mjete tjera mësimore të përshtatshme. Mirëpo ç'kuptim ka me i mësue këta nxanës të visevet ekuatoriale se si gjoja „stufat që digjen ngadalë janë shum të rrezikshme", ashtu sikurse ndjisha tue thanë në Nola, apo se si „Stërgjyshët tanë Galët jetojshin nëpër shpella".

Këta mësues të mjerë vendasë bâjnë shpeshherë përpjekje të mëdha, mirëpo, të paktën në For-Arshambò, do t'ishte e nevojshme me dërgue nji arsimtar francez që ta fliste pa gabime gjuhën tonë. Shumica e fëmijve të For-Arshambos, e njohin mâ mirë frengjishten se sa që e flet mësuesi i tyne, kështuqë ky s'ka se çka me i mësue veçse me bâ gabime. Le të shihet me këtë rast: ja letra që ky ia shkruen kryetarit të qarkut:

„I dashtun Komandant

Ju kam lus tue ju marrë dorën të keni para sysh se njena kal shum i lazdruem këtu për tim vlla pris katundi sadat që këtij me çue unë që

Pesëqindarshi vlen këtu tetë rruza të kaltërta. Blen fëmija një grusht kakao. I ktheihen katër rruza. Dy ndihmës gjellbamsit që i patëm lanë në Buka, na gjeten këtu, në mbramjen e një kallnori.

Tue ardhë në lidhje me Islamin, ky popull zgjohet dhe shpirtnohet. Feja krishtene, nga e cila s'përvehtsojnë veçse drojën e ferrit dhe mistikën, i ban më së shumti frigacakë e dhelpnakë[1]).

Hekurudha Brazavil-Oqean âshtë porsi lugati që ushqehet me njerëz. Ja se ku For-Arshambò duhet t'ia dërgojë njimijë Saraj tjerë. Ky qark, njani nga më të mëdhejt(?) e më të popullzuemit në krejt A. E. F., âshtë caktue veçanërishtë që të kontribuojë më së shumti për krah pune. Kontigjentet e para dërgue prej këtij qarku kanë vujtë shum, gjatë udhtimit, për shkak t'anijeve të parregullueme me të cilat transportoheshin[2]), poashtu sikurse edhe në vet vendpunimet, ku vështirsit për banim dhe sidomos për ushqim s'duket se të kenë qenë studjue në një mënyrë të mjaftueshme.

Mortaliteti i tejkalon parapamjet më pesimiste. A thue edhe sa raste të reja vdekjesh do të kushtojë mbarvatja e kolonis? Nga të gjitha detyrimet që i përkasin administrato-

---

e ka shitë prandej kumtohet sikur të keni nevojë për këtë due vetë me u nisë te ju që të mundem Komandantin tim edhe kjo kal i kuq sa kali Yt në mënyrë që naltsija ta tejkalojë kallin tand ndoshta."

(Nënshkrimi i palexueshëm)

[1]) S'due me e përgjithsue, e atë që këtu po e thom s'âsht, në çdo rast, e vërtetë veçse në disa raste.

[2]) Ndërsa puntorët dërgohen nëpër vendpunime publike të largta, kuptohet vetvetiu se âsht e domosdoshme që të merren masat për t'iu sigurue këtyne transportin dhe ushqimin me kushte më të volitshme.

Disa kilometra nga Bangi, Qeveritari Lamblen ka ngrehë një kamp pushimi dhe selektimi. Turma vendasish që shtegtojnë për në Brazavil gjejnë aty vend të shëndoshë e të çlirë, mjaft ujë të pijshëm, (një pus veçanisht për këtë ka qenë hapë) si dhe ushqim rregullisht të siguruem.

Asht për t'ardhë keq që ky shembull të mos jetë ndjekë edhe këtu.

Gjithkah gjatë rrugës, madje edhe vetë në Brazavil kanë tregue shum kujdes për të mbjella të çdo lloji.

Nga Bangi në Brazavil (14 deri 15 ditë) puntorët udhtojnë me fëlluga të hapta. Këto fëlluga me e thanë të vërtetën s'kanë fare „urë", megjithëse të ndamet ku ndodhen mallnat janë të mbulueme me pllaka të mëdha metalike.

Një shumicë e madhe e këtyne puntorëve s'kanë se ku me u shtri ngjeti veçse mbi këto pllaka të papërshtatshme, e nga kjo ngjan nganjiherë se ndonjeni, tue qenë në gjumë e sipër, rrëshqet e bjen në lum.

Duhet thanë edhe se, ndërsa ec anija, puntorët detyrohen me vuejtë nga një shi i vijueshëm shkëndijash që del nga tymtarja e anijes, dhe se natën, pa zjarm, gjithnji këta i sulmon mjegulla e lumit. Natë e ditë, e mjaft shpesh pa pushue i rresh shiu.

Kjo mjafton për të spjegue një numër të madh vdekjesh shkaktue prej pneumonije.

Shoqata e Transportevet Lumore, ndihmue prej administratës, a s'do të mundte me ndreqë disa fëlluga me mbulojë?

Kjo, pa dyshim, do të kushtonte më pak se sa uniformat e ushtarëvet dhe mbulesat, vû jashtë përdorimit prej shiut të zjarmtë.

rit, ai i rekrutimit të „vullnetarëve t'angazhuem" me siguri âsht mâ i vështiri. E pra, nëpër këtê manifestohet besimi që Marsel dë Kopè ka dijtë me ia inspirue këtij popullit zezak, se ishte kah duhet prej tij. Kremtimi i festave të 1 kallnorit e pat nxitue ardhjen e turmave të shumta. Mirëpo pikërisht më 31 dhetuer milicionarët, ngarkue me rekrutimin e punorëvet, kthehen nga detyra e tyne nëpër katundet e qarkut, tue prue me vedi 1.500 burra që duhej të kalojshin nëpër vizitën mjeksore, e nga të cilët Doktori Myras duhej të ndalte nja njimijë. Këta njerëz ishin grumbullue nëpër lâgje të veçanta përgatitë në kampin e rojës dhe rreptsisht të mbikqyrun prej këtyne të fundit. Marsel dë Kopè, tue dijtë se këtyne po u vjen keq që s'po munden me u përzie në festë, hoqi dorë, për dy dit, nga çdo urdhnesë, dhe u lejoi këtyne njerëvzve me qarkullue lirisht: „Kam besim te ju, u tha, e mandej se, tretën ditë, të gjithë do të paraqiteni kur t'iu thrrasim".

Megjithë namin e keq që, në punimet e hekurudhës ka krijue numri i madh i të vdekunëve (sepse vendasit e For-Arshambòs marrin çdogjâ vesh në lidhje me fatin e trishtueshëm të vllazënve të vet) s'ndodhi asnji arratisje[1]).

Qe nji gjâ pra që âsht padyshim për t'u pëlqye. Mirëpo ç'do të ngjajë me këta fatzij? Masat e marruna për ta sigurue jetesën e tyne a kanë qenë realizue me të vërtetë mâ së miri? E nëse jo, ky keqpërdorim i besimit të tyne s'mund t'arsyetohet moralisht. E s'ka dyshim se edhe vetë Kopè mendon po kështu. Mirëpo ç'mund të bajë nji administrator? Duhet ta ndëgjojë eprorin e vet. Megjithatê e ban me dije: „Edhe ky rekrutim qe i mundshëm... Unë s'mund të përgjegjem mâ për atê mbas këtij".

For-Arshambò.

I vizitojmë dy prisit kryesorë: Bezon dhe kushërinin e tij Belangarin, nga raca sara-mexhingaj. Çdonjeni nga këta e ka dërgue birin e vet mâ të madh në shkollën e For-Lamis. Këta dy fëmij posa u kthyen në For-Arshambò. Gjâ e çuditshme, bajnë ndërrim; e kur e pyesim Bezon: — Tash secili nga ju dy prap do ta marri të birin e vet?

— Jo, përgjegjet ai; unë do ta marr t'atij e ai timin.

— Përse?

Atëherë ai na spjegon se si çdonjeni nga dy etnit dron të mos bahet tepër i butë ndaj birit të vet.

---

[1]) Të shtojmë edhe se tatimi posa ishte mbledhë krejtsisht e pa kurrfarë vështirsije.

Brigje të bukura anës Sharit, lumit teposhtë. Shetina të gjata vetëm (shum pa mend, tha Kopè). Ishujt; fusha të gjata zallore; shumlloje zogjësh të panjohtun.

Mrekullohem tue rilexue *Sinan,* dhe kështu përsëri ia rimësoj fillimin.

Se çfarë zhytje e mrapshtë e letërsis sonë në forma artificiale! Do të dojsha me i pa lexuesit e „Përparimit Qytetnuer" si dhe Z. Marsel Votelin para monologut t'Emilis që e fillon pjesën:

Dëshirë e pashtershme e hakmarrjes së drejtë
Që vdekja e tim at bani me u vërejtë,
Fëmijë guximtar e urrejtjes sime,
Qe kjo dhimbje pushtuese përqaf verbnisht.

Abstrakcioni, vlersija, zbrastija, antirealizmi (për të mos thanë artificialiteti) s'do të mundeshin me shkue mâ larg. E pra unë s'njoh vargje mâ të bukura. Këtu arti ngadhnon mbi format artificiale. Tingllimi mâ i errtë i Malarmès s'âsht mâ i vështirë për ta kuptue, për ndigjuesin e papërgatitun, të pazbutun përpara, se sa pshtjellimi amfigonije kësaj teatrale.

Mandej menjiherë e riloxoj *Ifigjenin.* Do të duhej me qenë Kornej që të flitej për „realizmin" e Rasinit!

Arshambò, 10 kallnuer.

Marsel dë Kopè, emnue Guvernator i përkohshëm i Çadit, duhet të shkojë edhe pesë dit në For-Lami. Do ta shoqnojmë deri atje. Tash tri dit âsht tue marrë shum të nxehtë. Tepër nxehtë. Kah mbramja më rrokin pak ethet. Mjaft mbrapshtë po i kalojmë netët. Më trazojnë laskundrat që po hyjnë në dhomën time, edhepse dritarevet po u vej perde, përmbi dyer po vej gazeta.

Menjiherë si i pata dhanë fund leximit *t'Ifigjenis,* prap e rifillova. Sot po e kryej, e do të dojsha prap me e lexue edhe për së treti herë tue u mrekullue gjithnji mâ tepër me artin e saj. Sot âsht kah më duket se kjo pjesë âsht mâ e përsosun se kurnji tjetër, edhe se s'ia lëshon vendin asnjenës nga simotrat e saj; porse kjo gjâ aspak s'e ban që të jetë mâ vështirë për t'u luejtë. Asnji rol s'mund të lehet pa u sqarue dhe s'duron që të flijohet. Do të mundej mandej me u thanë se si s'ka rol të parë, dhe se herë mbas here dëshirohet që tash Agamemnoni e tash Ifigjenija, Klitemnestra, Akili a Erifili t'interpretohet mâ së miri.

Karakterin e Agamemnonit, Rasini e ka pa për mrekulli. Përgjegje të turpshme që merr Arkasi, ndërsa ky frigohet se

mos po kundërshton Akili tue pa se si Agamemnoni po ia keqpëdoron emnin e tij, dhe, me nji fjalë, se si po e mashtron:

... Akili nuk ishte prezent.

Dhe, deri në hollsi, kjo mosvendosje, këto përsëritje:

Shko, po të them, shpëtoje nga dobsit e mija
Mirëpo shih MOS SHKO FARE...etj.

Mandej kjo poshtërsi:

... Kurseméni britmat nga nji nanë e mallkueme.

17 kallnuer.

Zbresim (dojsha me thanë ngjitemi) Sharit teposhtë — këtij lumi të çuditshëm kthye me shpinë kah deti. Populli mbledhet në buzë të lumit kur bajmë me e lanë Arshambòn. Anija „d'Yzès" me katër balenëgjuejtës përbri. Gjej, bashkë me Markun, nji vend në të djathtën. Hypim kah ora tre, atëherë kur ban vapë e madhe.

Ora 5.

Kodrina të mëdha zallnash të praruem, djegës e të pastërt, ndërpre nga nji largsi në tjetrën me livadhe — kullosa për hipopotame dhe buj.

18 kallnuer.

D'Yzesi ndalet jo larg disa shkambijve të naltë e të çuditshëm granit. Mû aty âsht vra misioni Bretonë. Edhepse diellí âsht gadi me perëndue, s'mund t'i shpëtojmë dëshirës për t'iu afrue këtyne karpave të çuditshme (e që së pari besojsha se ishin gurë rane). Shokët i detyroj me ecë me hapa të shpejtuem, tue kalue nëpër zallin që na lodh pa masë, e mandej nëpër këneta. Unë i ngjitem shkambit të naltë — ndërsa shokët e mij presin, e kështu bje nata.

19 kallnuer.

Vend „për luaj". Palma të vogla t'egra; frrishte të djeguna. Egërsina të bukura.

Gjuejmë antilopë. Kopè i vret tri përbeti.

Zebrura të bukura krokodilash.

S'kam as dëshirë as ngé me shënue asnji send. Jam zhytë krejtsisht në mendime.

20 kallnuer.

Vosorja zgjanohet, tue mos ndërrue pikërisht pamjen e vet. Bâhet si ndoj shkreti e përsosun tue u çveshë dalë-

ngadalë. Megjithkëtë ka ende drûj, porse këta mâ s'janë palma; ndonjiherë i afrohen bregut, kur toka mâ e naltë i mpron nga vërshimet periodike. Këta janë drûj që s'i njoh; u ngjajnë mimozavet , terebintavet.

Mandej disa kilometra rresht shohim palma të vogla arabe.

Mirëpo fauna edhe mâ tepër se sa flora e ban interesante krahinën. Nganjiherë grumbujt e ranës mbulohen me zogj kambëgjatë, me rosa të mëdha e të vogla, me grumbuj zogjsh aq të hieshëm e aq të ndryshëm saqë syni s'mundet me u nda nga bregu, ku nganjiherë ndonji aligator i madh, në kalimin tonë zgjohet i bërgjumshëm për t'u zhytë në kaltërsin e ujit.

Brigjet mandej hapen; lumi zgjanohet. Pamje andrrore. Uji i lumit shtrihet porsi nji teh.

Do të detyrohem me e hedhë tanë kutin me koleopterë mbledhë për muzeum. Pata kujtue se ishte e mundun me i tha në diell, porse këta janë bâ aq të thyeshëm saqë s'ngeli mâ asnji me gjymtyrë a antenë të plota.

Anija shpeshherë sharron në mellë; ekipa zbret, n'ujë deri në brez, dhe e shtyn anijen ashtu sikurse do ta shtynte automobilin. Ndonjiherë humbim nga nji orë për t'u çlirue. Porse midis nji visore kaq të gjanë e të ngadalët, njeriu nuk dëshiron me ecë mâ shpejtë.

Nji krokodil sa dihet i madh, gjindet pranë anijes. Dy plumba. Këcen e përplaset në lum. Ndalemi në vend. Mandej kthehemi me balenëgjuetës në vendin e duhun. Asht e pamundun me e rigjetë. Ato kafshë që vriten në këtë mënyrë zhyten menjiherë, dhe s'dalin mbi sipërfaqe veçse disa orë mâ vonë.

Në muzg dhe tashmâ pothuejse natën e shohim përsëri tue fluturue, mbi bregun zalluer, at shpend të çuditshëm për të cilin fola përpara (ende pa hy në Buka). Kopè me nji të shtime pushke e rrëzon për toke. Zogu bje në lum, ku Adumi shkon dhe e zë porsi peshkun. Dy pendla të mëdha lakuriqe, vetëm me shtiza nisen nga krahët pothuejse pingul mbi pendla tjera. Gadi dy herë mâ të mëdha se sa krejt gjatsija e zogut këto dy pandla, në maje të shtizave të veta, hedhin në mënyrë paradoksale dy disqe mjaft të mëdha që, si duket, shpendi mund t'i lëvizi e t'i çojë përgjymës tenaltë, pamvarsisht nga lëvizja e krahëve të tij. Kopè, që këtë shpend ma jep për muzeum, e quen „zog aeroplan" dhe thot se disa shkencatarë po paguekan për të gjashtë mijë frangë; jo pse âsht tepër i rrallë, por pse s'duket veçse kur bje nata, kështuqë vetë fluturimi i tij i çuditshmëm e mbron.

Katund i vogël. Këtu shumkush ban vek, e fëmijt mâ së shumti. Manku e sinematografon njanin nga këta, ende fare të ri, porse me nji shkathtsi të mrekullueshme. Pëlhura që ky e end âsht vetëm disa centimetra e gjanë dhe duket porsi lidhse për t'i mbështjellë varrët. Për të bâ nji stof, i ngjesin këto pëlhura njanën me tjetrën për së gjani (për nji palë pantolla të gjata deri në brez, duhet kësosh gadi 48 copa. Veku âsht aq i thjeshtë sa s'bâhet mâ: me dy kambëza kryqzohen fijet e indit; krahni varë përmbi pëlhurë bje mbi tymnin çdoherë që drugza kalon andej-këndej. Fijet e indit ngrehen larg me nji shportëz shpatuke vendue në tokë e që randon me guraleca për me mbetë në tokë. Fëmija sa mâ tepër që punon dhe sa mâ tepër zgjatet përlhura „gobak", merr dhe e rrumbullon këtë ndërmjet kambëve të veta dhe tërheq nga ana e vet shportzën. Pa pra këndon tue punue e kanga e tij e ritmon lëvizjen e drugzës.

Pak mâ larg, në nji oborr, shtatë vetë bajnë vek rreshtue krah për krah. Me siguri, administrata kërkon nga katundi nji sasi pëlhure të tillë që këtu i thonë gobak. Shpeshherë me këthough punë merren të burgosunit tue qenë se punimi i tokës dhe rritja e bagtis janë „punë fisnike".

Nji pelhurë e bukur për të cilën dhe landa e parë gjindet në vend, kurrgjâ nuk mundet me e falsifiku. Prodhohet pa prâ qyshse âsht nisë. S'ka ndërhymje nga jashtë. Flitet se si gjoja do të reformohet. Pse? Me nji ndihmë të vogël snobizmi, ky „prodhim vendi" do ta pushtonte tregun me cilsit e veta.

Nji shqiponjë-peshkatare, rob i prejës së vet tepër të madhe midis lumit, mundohet dhe lundron me krahë dëshprueshëm kah bregu i lumit.

For-Lami. Shëmtim i saj. Fatkeqsi e saj.

Tue lanë me nj'anë kejet e vendosuna mirë si dhe pozitën e përshtatshme në majen e kandit që formojnë tue u bashkue Shari me Logonen, — çfarë ngushtsije në krahasim me Arshambòn. Në të dalun nga qyteti, përpjetë lumit, të habisin dy kulla njisoj të nalta; ngrehina të mëdha me tulla që tue i pa menjiherë ta merr mendja se kanë kushtue tepër shtrejt e që askush s'e din se për çka mund të hyjnë në punë.

Qyteti vendas e dyfishon qytetin francez, paralelisht me lumin dhe shtrihet thellë në çdo drejtim, tue trajtue kështu në të vërtetë dy qytete. Secili njisoj i ndyt, i pluhnosun dhe saharian pikërisht aq sa me t'i përkujtue disa oaza jug-

algjeriane — sa të bukura pra këto të fundit! Malteri përdorue për muret e shtëpijavet âsht i bamë prej dheut kokër-razholle me ngjyrë hini; përzi gjithnji me zall ose kashtë. Këndej gjindja duken frigacakë e tinzakë.

Marrim vesh se ky qytet i trishtueshëm shpopullzohet në mënyrë të vajtueshme. Atê çka s'bajnë ethet e ban emigrimi. Vendasit që s'janë tashmâ të lirë as me u bashkue për nji tam-tam, madje as me qarkullue nëpër katunde të veta, posa bje nata, mërziten dhe ikin. Edhe të bardhët, që rrijnë këtu me detyrë mërziten dhe vujnë si dreqi.

E çoj Adumin në spitalin e For-Lamis, dhe e lus Dr: X... të ketë mirsin e t'ia shiqojë gjakun me mikroskop, sepse s'mund të qetsohem pa dijtë se athue ky djalosh, me të vërtetë, paska sifilis, ashtu sikurse mendonte Labarbi.

Analiza e gjakut jep përfundim negativ. Mirëpo atëherë, çka ishin ato puçrra, në Buar? — Vetëm puçrra të zakonshme, nga të cilat patëm vuejtë Marku dhe unë; në rastin e tij, komplikue me t'ajunit e gjandravet linfatike. Adumi s'ka kurngjâ. Ky konstatim s'e huton fare këtê.

— E dijsha mirë se s'kisha sifilis. Ku do ta kisha marrë?

— Si po thue ku, në For Krampel, at natë kur ke hy dhandër (E Labarbi pat llogaritë se kishte pasë zgjatë pikërisht aq kohë sa âsht e nevojshme për të shpërthye puçrrat).

— S'kam hy dhandërr aspak. Ju pata thanë këtê edhe mâ parë.

— Porse, vetë ti na pate thanë se si, gjatë asaj nate, kishe qenë me nji grue.

Këtê e thojsha sepse ju e besojshit se gjoja ishte ashtu. Njimijë herë mâ përsëriten se gjoja kishte pasë lidhje me nji grue. S'mundsha me thanë: jo. S'do të më kishin besue.

Kjo ngjarje e vogël s'do ta bindi askend dhe s'do të shërbejë veçse për ta forcue bindjen time: se njeriu mund të mashtrohet poashtu tue mos besue asgjâ sikurse edhe kur beson diçka verbnisht.

28 kallnuer.

Tue lanë Marsel dë Kopèn në detyrat e veta të reja, vendosim me u lëshue Sharit teposhtë deri në liqenin Çad. Po nisemi nesër me anijen „d'Yzès", do të mund të kthehemi në For-Lami për pesëmbëdhetë ditë.

30 kallnuer.

Visorja e vendit s'âsht aspak madhshtore. Pritsha me pa brigje zallore dhe shkretina piklluese. Porse jo. Majft lisa

me naltsi mesatare me trungjet e veta të rrumbullakta i hijeshojnë deri diku buzët e lumit.

Mbasi u habita tue mos pa krokodila, qe se ku dalin papritmas në nji numër të pabesueshëm. I njehi nja 37 mbi nji ledinë të vogël zallore afër pesëdhetë metra të gjatë. Kanë madhsi të ndryshme; disa janë të gjatë sa nji shkop; përkundrazi tjerët sa dihet, përbeti. Disa janë të zebruem, disa tjerë kryekëput të përhimët. Shumica, si e shohin se po afrohet anija, hidhen me poterë n'ujë, nëse ndodhen mbi ndonji arenë të prirët. Nëqoftëse janë vetëm nji grimë larg lumit, shihet se si çohen në kambët e veta dhe zanë me fugue. Mënyra se si këta hyjnë n'ujë ka diçka epshore. Nganjiherë, si tepër të plogshtë e të përgjumshëm s'luejnë fare vendit. Për nji orë me siguri i kemi pa mâ se njiqind.

Mbërrijtëm tepër vonë në Gulfej (Kamerun); mirëpo, ndoshta, në dritën e ditës, vizita e jonë sulltanit s'do të na kishte lanë kujtime aq të jashtëzakonshme. Nata bahet e plotë kur hyjmë nëpër dyert e qytetit, krejtsisht të rrethuem me ledhe. Para nesh, muri i gjatë e i drejtë, s'ka veçse nji zgavër të vetme të zezë nëpër të cilën, të primë prej disa të parëve të vendit nënshtrue sulltanit, hyjmë n'errsina misterioze. Mandej, në mes dy mureve dheu mjaft të naltа, nji rrugë e ngushtë si koridor, gjarpnuese e me shum kthesa. Nganjiherë dallojmë njifarë hije që për së shpejti zhduket nën hark të derës; e çon derën deri te kryet dhe përshëndet tue pëshpëritë diçka. Në nji moment rruga zgjanohet. Nji paravan i thurrun mbulon nji pjesë si vestibul ku ndodhen njerzit ulë kambëkryq. Sa mirë duhet të jetë këtu kur jashtë ban vapë e madhe! Pak mâ larg muret hapen; duket sheshi. Nji lis i madh ban hije para derës së pallatit.

Prezentimet u banë pa e pá njani tjetrin, aty në rrugën e ngushtë. Mendojshim me e shty vizitën tonë deri në të kthyem, kurse tash kërkojshim ndjesë që e kishim vonue. (Po më vjen shum keq që qeshë tepër i panjerzishëm madje pak si i pasjellshëm, para këtij prisi musliman; fisnikija e sjelljes së tij, e gjestit të tij mâ të vogël m'imponon me bâ ashtu mâ tepër se sa çdo titull tjetër bombastik). Porse sulltani ngulë kambë, dhe na, të shtym nga kurreshtja, shkojmë mbas tij nëpër nji varg sallash të vogla dhe koridoresh; e gjithë kjo n'errsinë. Mâ në fund shërbtori bje nji llampë. Mund të shohim se si nji numër i madh dhomash të vogla nëpër të cilat kalojmë janë me mure të lëmueta, ashtu si me i pasë lye me stuk, dhe mbulue me ornamente, mjaft të bukura nga pamja, edhepse primitive. Arrijmë në nji sallë, pak mâ e

madhe se sa tjerat, ku ka disa seli. Sulltani na fton me u ulë e ulet edhe ai vetë. Në të majtën time, afër hymjes, rrin galuc nji fëmij i dokshëm nja pesë-gjashtëmbëdhetë vjeçar; i biri i sulltanit. Kapiteni i „Zhak d'Yzès" na shërben si përkthyes. Ndërrojmë n'arabishte disa komplimenta të thata, mandej falemi me të zotin e shtëpis, tue pasë ndër mend me u kthye në katund, me dritë të hanës.

Ç'me thanë për këto sheti të natës? S'ka gjâ mâ të çuditshme, mâ misterioze sesa ky qytet. Andej e këndej, nëpër sheshe, në kthesat e rrugëvet, lisa të hijshëm, që padyshim i çmojnë këtu, ose të paktën kujdesohen për ta. Muret e bedenit paraqesin, përmbrenda, nji rrugë për rojë, e mandej zbresin thik tëposhtë, por nuk pengojnë kalimin. Nji shesh i madh, si dhe fortesa përgjymës gërmadhë. Krejt këtë e ban fantastike drita e hanës. Nalt përmbi muret e banesavet, dallohen qartas kulmet si kybe. Tue kalue afër pragut të nji dere, hasim katër fëmij; tjerë fëmij të sulltanit. Këta na përcjellin për nji kohë të gjatë. Shohim, padyshim, se e paskemi humbë rrugën, sepse mbasi ecim pesëmbëdhetë minuta i gjejmë prap para shtëpis së këtyne, ku dhe i lamë.

31 kallnuer.

Fryn nji erë shum e ftohët. Sot nadje disa breshka të mëdha dalin me krye jashta lumit mrenda vragës s'anijes sonë mbas së cilës shkojnë nji kohë të shkurtë. Brigjet, shum mâ të blerta të veshuna me çuba plot therra.

S'kam thanë se dje, gjatë ndalimit katër orësh (duhet „me pre drû", sepse s'kishte pasë të preme në depo) — kemi shkue me gjujtë në ferrishte. Sasi e pabesueshme pulash deti. I bijmë shtatë me vedi dhe i humbim tri, të plagueme, që s'jemi në gjendje me i zanë. Ferrishte të rrallueme; sipërfaqe të mëdha përgjymës të mbulueme, tokë e çveshun me mimoza. Grigje antilopësh të mëdha.

Pamje je shtëzakonshme e barkave të peshkimit. Sule të mëdha me nji mijë copë drush, lidhë ndërmjet tyne me spagë e liana, sepse vendi s'ka mâ asnji trung aq të madh për ta ndhendë në trajtë barke. Ana e mbrapme në kësi lloj barkash âsht shum e naltsueme, në mënyrë që të shërbejë si mbështetja e rrjetës së madhe shtri midis dy antenave të gjata; nji sistem kundër peshe ban që rrjeta të zhytet në lum dhe të tërhiqet pa mundim.

Dje u ndalëm qysh n'orën dy mbas dreke pranë nji katundi në breg të lumit (ana e djathtë). Nji grumbull fëmijsh në buzë të lumit; porse të gjithë ikin posa na shohin tue u afrue. Edhe ky katund mjaft i mjerë. Ka shum bimë t'indigos (poashtu sikurse në katundet e përparshme).

Grat, me shkopij në dorë, shtypin kokrra të palmës arabe, në mënyrë që të qërohet thelbi i fortë që mandej e hanë tue përtypë kafshët. Kokrra e melit ka qenë sivjet shum e dobët; prandihet urí e madhe.

Vapa, e sidomos, drita, të flakron. Pres me u bâ natë për të shkue me e pa vendin. Mbasi Marku shkoi me fotografue bashkë me Utmanin, mbasi Adumi bashkë me rojtarin u nis në gjueti, unë shkoj vetëm, edhepse më këshillojnë. Nji ndriçim i bukur ngjyrëportokalli shtrihet pjertas mbi pemishten natyrale nëpër të cilën jam tue ecë si i magjepsun. Shtigjet kah kalojnë kijet e shumtë, pasuni e vendit, trajtojnë nji rrjetë mbi këthough sipërfaqe. Shum shpend, që nata i zgjon. I parafytyroj këto kaçuba, tashpërtash, shumica të thame, tue gjelbrue në pranverë, tue lulzue, tue u mbushë me çerdhe, me fluturime bletash, e marr me mend tokën kur mbulohet me bar të freskët dhe me flutura.

E vazhduem rrugën natën, kah ora dy apo tre të mëngjesit, meqenëse kapiteni dëshironte me përfitue nga ndriçimi i hanës. Flejshim ambël në të hymë të liqenit edhe sikur t'isha zgjue, për shkak të kësaj drite të pamjaftueshme, s'do të kisha pasë mundsi me e pa simbas dëshirës ndryshimin e vegjetacionit. Mirëpo era zû me fry e na detyroi me u ndalë, kështuqë së shpejti e humbëm atê që patëm kalue kot tue ecë shpejt — e në fund u tregue pamundsija për t'i vrejtë ato visore që dëshirojsha mâ së shumti me i pa. Era pajada i përplaste kundër nesh valët e imta, që, ngushtue ndërmjet anijes dhe balenëgjuejtësvet, shpërthejshin porsi gejzer dhe lajshin urën. Çdogjâ u lag njiherit. Me të ngutë i mblodhem teshat, i paluem shtretnit. Anija e vogël aq fort vallzonte saqë nji tryezë u përmbys me kambë perpjetë. Porsi përleshja e përmbytjeve të mëdha. Dhe gjithë kjo mbi nji thellsi jo mâ tepër se nji metër e gjymës. Vallzimet e balenëgjuejtësvet përbri nesh ishin pothuejse tmeruese, poashtu sikurse edhe fuqija e cakrrimeve të tyne për trupin e d'Yzès. U ngutëm me kërkue ndonji strehim të përkohshëm midis dy muerve të papirusit dhe njifarë bari të rritun[1]).

[1]) Apo të mbjellave.

Jam tue shkrue nën këtë liman të pasigurtë. Para meje hapet, nën një qiell gjithkah të kaltërt, sipërfaqja pa skaj e ujit, e kaltërt dhe e vranët porsi një det i veriut. Anës meje, një tubë papirusesh të mëdhej, dalë nga uji, shum të bukur, edhepse shumica janë tha — do t'i quejsha „palma uji"; e, mbrapa meje përziemja mâ e çuditshme e barit me ujë që mund të merret me mend; përsëri ajo madhsi, patrajtsi, mungesë vendosmenije, qëllimi dhe organizimi që më nxehte tepër në pjesën e parë t'udhtimit tanë e që padyshim âsht veçorija e parë e këtyne viseve. Porse këtu ky pshtjellim i natyrës, kjo darsëm dhe depërtim i elementevet, kjo shkriemje e vransis me kaltërtin, e barit me ujin, âsht e çuditshme dhe pak ta përkujton çkado qoftë nga viset tona (në mos ndoshta ndonji liqê të vogël të Kamargës apo ato n'Egë-Mortë) saqë s'mund t'i shkuli syt nga këto.

U ngujuem qyshse pat lindë dielli; detyrohemi me pritë, deri afër mesditës, strehue midis ishujve të papirusit, dhe presim që të qetsohet pak era. Kjo erë s'âsht edhe aq e fortë do të dukej si fllad krahas me shirokun apo me mistralin. Tufat e papirusit kanë një ngjyrë të bukur të gjelbrët me të kuqe. Deti i Çadit poashtu âsht i gjelbërt dhe përzie me të kaltërt. I mënjanojmë dy balendëgjuejtsit përbri nesh dhe i ngjesim pbrapa anijes...

Mbasi ecim afër tri orë, dalin ishujt e bregut të kundërt. Papirusët ndërprehen nga kaçubat me lule të verdha (a duhet të jenë flturacet?) për të cilat nganjiherë ngjiten gardhpulçe të mëdha mullagash — dhe kallama vigane, të ngjashme me atê që e quejmë „bar pampasi", me pupla të mëdha e të përhimta kanpi, bukurija e së cilavet âsht e madhe.

Më pëlqejnë pa masë prirja e bimëve të visevet ekuatoriale, prirje kjo që shkon kah trajta simetrike, si me thanë të kristaltë, që çmohet nepër vise tona të veriut ku Bodëleri mund të flasi për „bimët e pandrequna".

Papirusë, palma, kaktusë, qumshtore-shëndritse, të gjitha këto zhvillohen rreth një boshti dhe simbas një ritmi të pagabueshëm.

Spirancën e kemi hedhë para një ishulli të pabanuem, mbasi ngushtica nëpër të cilën mendonte me kalue kapiteni, për të shkue në Bol, kishte pasë qëllue krejt e mbyllun. Mbramja afrohej. Kemi zbritë në tokë, porse tue mos u largue shum nga baza, sepse përnjiherit na u mbushen kâmbët me therra të mrehta porsi gjyllpana, të cilat madje s'asht e mundun me i nxjerrë pa rrezikue që të ngulen tue shkaktue dhi-

mbje majet e tyne ndër gishta ku thehen dhe mbledhin qelb[1]). Visorja pra s'ka asnji veçori, në mos, në këtë ledinë të thatë që po e kalojmë, nji bimë të çuditshme, që rritet si kaçubë, me filetë petalke, të përhimta me të gjelbërt shum delikate, të trasha, të palëmueta (due të them mbulue me end). Lulen e ka në nji ngjyrëvjollce mjaft të bukur purpuri, porse âsht shum e vogël.

Nata s'âsht tepër e ftohët; megjithatê ekipa shkon me fjetë pranë zjarmeve të mëdha, për shkak të miskojavet. Ndalemi në nji ishull banue me dhí të bardha. S'kuptojmë se çka mund të gjejnë këto këtu për të ngranë, meqenëse toka âsht shum e thatë, mbjellë aty-këtu me at bimë-kaçubë të çuditshme, që posa e përshkrova, gjethet e së cilës me të gjelbërt të përhimët trajtojnë bashkë me të bardhën e dhive harmonì të kândshme. Shum dhí janë të lidhuna për nji kambë për hunin ngulë në zall. Këto janë, si po më duket, ato që janë lanë për të mjelë, e që edhat s'duhet pra t'i thithin. Disa kasolle, atypari, shërbejnë si strehime të përkohshme; mandej disa vendas me pamje të mjerë e grindavecë. Kapiteni i amijes me njimijë mundime mezi e bind njanin nga këta me ardhë me ne për të na tregue rrugën ndërmjet ishujvet. Megjithkëtê na bijnë katër ve dhe nji palare tambël. Kapiteni e merr nji dhi; mund të thohet se e rrëmbeu porse megjithatê len njiqind pare për vlerën e tyne; mirëpo shtsi kërkon edhe dy frangë, e kapitenit i mbushet mendja dhe ia jep. Për të parën herë shoh nji vendas se si po e mbron vlerën e mallit të vet, madje dhe se si po ia „cakton" çmimin. Mirë na patën thanë se banorët e viseve të Bolit ishin „kryefortë".

Tjetërkund, çkado që të jetë dhe sado pak t'u jepet, e pranojnë pa kundërshtim. Pardje, nji nga ushtarët tanë (kapteri), e paguente pulën pesëdhetë qindarë, në nji katund të vogël ku ishim ndalë. I thash se ky ishte çmim i paraluftës, e se tash e tutje do t'i duhej me e pague nji frang. Bindet, dhe kthehet bashkë me mue për ta dhanë monedhën plotsuese. Mbasi ka ndërmend me e bâ këtê me plot dëshirë i propozoj me e pague unë këtë shpenzim; por ky shtŷn pesëdhetë qindarë që ia jap dhe, mbasi unë insistoj, ia fal nji fëmije që kalon pranë nesh.

---

[1]) Kjo e padurueshme bimë e vogël kudo shihet nëpër fushat e For-Arshambòs dhe në krahinën e Çadit; kokrra e saj, blue në mortaja druni dhe qërue nga lëvorja plot therra t'imta, jep njifarë semolini të mâ të mirit kualitet: „krebsin".

Asht gjâ fare e natyrshme që vendasit, të cilëve u paguejnë pulën vetëm pesëdhetë qindarë, të tmerohen[1]). Kur shohin se vijnë Europianët dhe të mos bajnë asgjâ për të rritë nji tregti kaq pak frytdhanse.

E takojmë anijen *Leon Blò*, afrue pranë nji ishulli të vogël. Në skaj të bregut, shihemi me pilotin e moçëm që dikur drejtonte anijen *Zhanti* nëpër liqê. Marku e qet në fotografi, dhe nga gëzimi, i japim nji pekulatë të konsiderueshme, gjâ që këtê e shtŷn me buzëqeshë tue i mbushë sŷt me lot.

Plaku, që e patëm marrë me vedi kundër vullnetit të tij, s'kishte shpresë se do t'i jepshim gjâ, sepse, ndërsa i jap në dorë nji pekulatë, ai mrrolë deri atëherë, çelet. Mahitem me mbrolsin e tij: zê me qenshë, e merr njenën dorë time, ndër dy duert e veta dhe e shtrëngon përzemërsisht tue shprehë mirënjohtje. Sa janë të vyeshëm këta njerëz! Sa lehtë njeriu do t'i pushtonte! e çfarë mjeshtrí djallzore, çfarë qëndrese në të moskuptuemit, çfarë politikë urrejtje dhe rrugë e

---

[1])Kur vijnë të bardhët, këta marrin çdo gjâ dhe nuk japin asnji send, na thojshim njerzit e nji katundi tjetër, hutue fare tue pá se si po i paguejmë vét që na i sjellin.

Po shtoj ngutshëm se këta të bardhë të këqij bajnë përjashtim apo të paktën ka edhe asish tjetër. Ndërsa Guvernatori i ri i Përgjithshëm Antoneti ikaloi nëpër këto vise, në frorin e vjetit 1942, ky shpalli se s'ishte e njerzishme me i mbajtë çmimet e paraluftës dhe me e pague pulën má pak se nji frang. Madje ky e dyfishoi mëditjen dhe racionin e lundërtarëvet përdorue prej Shoqatës Uham e Nana.

Mirëpo unë do t'isha në gjendje me përmendë edhe raste t'atilla kur i bardhi shtegtar s'i muer parasysh as tarifat me të cilat administrata e kishte caktue çmimin má t'ulët t'ushqimevet, zemrue tue i pa këto çmime má të nalta se sa shpresonte. Kopracija e disa të bardhëve ndaj vendasvet âsht aq e madhe saqë mezi besohet. Zoja X... shoqe administratori në For—Lami, ankohej tue mos mundë me gjetë peshq. — ..Ndoshta për arsye se bani pazarllëk shum. Provoni me e pague çmimin që ju kërkohet". Për çudi të madhe të tregtarit, má në fund ajo vendosi me e pague dy frangë nji „kapiten" sa dihet të madh (má i miri peshk i Sharit). Të nesërmen si dhe ditëve tjera, peshkatarët nga çdo anë vrapojshin te ajo.

Për këtë grue vendasit e kishin pasë mbiemnue „Zoja pesëdhetë qindarë", sepse kurdoherë që i shoqi i thonte: — „Jepi pra këtij njeriu nji frang për shërbimin që na bani, ajo e shtinte dorën në strajcën e vet tue mos nxjerrë má në fund veçse nji gjymës frangu.

Kësaj má tepër i pëlqente me i hedhë qenit të vet tepricat e mishit se sa këto me ju dhanë shërbëtorvet.

Më 1921, Europianët e paguejshin, në For—Lami, pesë frangë në muej lokacionin e nji lope. Vendasi ishte i detyruem me e ndërrue këtë lopë me nji lopë tjetër, nëse Europiani ishte i mendimit se gjoja e para s'po jepte má tamból mjaft. Kënaqem kur shoh se si Marsel dë Kopès po i vjen keq sikurse edhe neve tue pa këtë abuzim. Shkojmë bashkë në treg:

— Sa këtë peshk? pyet ky.
— Nji frang
— Për sa do ta bjente nji i vendit?
— Dy frang e pesëdhetë.
— Ti e din mirë se unë s'dëshiroj që të ma shesish si Francezit.
— O! Francezi do ta kishte pague vetëm pesëdhetë qindarë".

(Shih shtesën e kreut VII)

gabueshme âsht nevojitë për të pasë me çka me i arsyetue egërsinat, rjepjet dhe sjelljet çnjerzore[1]).

Menjiherë si çohet era, sasi të mëdha uji e lajnë urën. S'dijmë se për çka me u mbajtë.

Hoqa dorë nga përkthimi i librit *Mark Radhërford;* interesimi i im në lidhje me këtë libër s'âsht në shkallën e duhun.

Zhytem në *Faustin e Dytë* me kënaqsin mâ të madhe. Duhet të pranojë se deri tash ende asnjiherë s'e pata lexue krejtsisht në tekst.

Ishujt bahen gjithnji mâ të mëdhej, tue dalë gjithnji mâ tepër jashta ujit. Dalëngadalë shihet se si zalli trajton duna. Përveç papirusevet dhe kallishtavet të buzëlumit, shohim prap mimoza dhe palma arabe. Por, sidomos në nji ishull, përse shum nga këto janë tha? A thue janë tha vetvetiu? E për çka? Mos kanë vû ndoshta zjarmin vendasit në rranzë të tyne, mbushë me gjethe që e vështirsojshin vjeljen e frytevet?

Sasija e madhe e drûjve të thamë ose në të thamë e sipër m'âsht tue habitë qysh nga fillimi i udhtimit.

Mbërrijtëm në Bol kah mesdita.

Pamje e çuditshme e muerve të vogla rrotull stacionit, me dhambza përsipër, me kandza harkore, të pamprehta — e krejt kjo jo mâ e naltë se sa njeriu, në mënyrë që nga jashtë do të mundte me kalue koka në mes dhambzave; janë ngjyrëbuke të kallamboqtë. Kupa e fortesës së vogël në skajin e djathtë; asgjâ në të majtën.

Jo shum larg nga ana e djathtë ndodhet katundi; disa kasolle të mjera. Shum pak banorë. Pothuejse të gjithë, burra e gra, janë të veshun. Zalli e asgjâ veçse zallí, stolisë pothuejse kryekëput me bimë të çuditshme të gjelbërt e të përhimtë[2]) së cilës mâ në fund ia shoh edhe frytin: petull e madhe dylëvorshe, që mban varrë në qendrën e vet, midis nji lânde të ngjeshun, të qëndisun, nji kalavesh farash. Këto trajtojnë si njifarë këmishe rreth puleshit që i mbulon përsipër e që do t'u lejojë me u ngritë n'ajr. Asgjâ mâ të shkathtë e mâ të jashtëzakonshme. Së pari farat janë shum afër njena tjetrës, palue porsi tjegullat e kulmit, aqsa as puleshi që e mbronë s'shihet; s'vrehet së pari veçse nji lëvore, nji vezë e ngjashme me atë të pëllumbit. Kjo vezë si shtypet, mejniherë plas; farat shpërndahen, e atëherë shihet nji plu-

[1]) Konradi për bukuri flet, në librin e vet *Qendra e Errsinavet* mbi „përpjekjen e jashtëzakonshme të parafytyrimit që duhej të kishim për të mundë me i pa këta njerëz si anmiq".

[2]) Calatropis procera (asklepiadë).

hun i mëndafshtë pranë të cilit çumba e herdhaqenit duket e turbullitë, nji bukuri e argjentë që aty për aty gufon, fryhet, çlirohet, e kështu përgaditet me erën e parë me u ngritë ajrit përpjetë.

Kapteri Burnè (simpatik pa masë) âsht i vetmi për ta drejtue qarkun Bol: E ftojmë për sillë n'anije. Ky gjindet tash shtatë muej këtu; mbytë në punë; e megjithkëtë mërzitet shum. Puna që këtij i japin, që kënkojnë nga ky, i tejkalon, si na thot, fuqit e tij. Ai vetëm kurrsesi s'mund të dali në skaj; mandej s'âsht përgaditë për kësofarë punësh. Ja se si i duhet me u zhytë në shkrime, llogarina të ndërlikueme, ky që mezi din me lexue e me shkrue. „Atë që nji mâ i shkolluem se sa unë do të bante për njizet minuta, unë detyrohem me e bâ për krejt nji paradreke, na thot. Merrni me mend se unë s'jam veçse nji kapter i thjeshtë. Bolit do t'i duhej nji oficer. S'mund të qëndrojë mâ". E çdo send, në bisedat e tij mâ të vogla shpreh ndershmeni e sinqeritet. Përveç tjerash kam bâ edhe disa shënime për sa i përket asaj që ky na thot në lidhje me urín kërcnuese dhe me çmimet e gjanave ushqimore, sidomos të miellit, që vendasit e Bolit janë të detyruem të dorzojnë dhetë tonetala[1]), që s'kanë mjaft as ata vetë, e deyrohen me shkue e me e kërkue tri dit larg (madje dhe mâ tepër) dhe me e ble nga Burnujt tre deri katër frangë „sheken" prej 20 kilogramësh, të cilën administrata nuk iu paguen mâ tepër se nji frang e pesëdhetë.

Ky gjithashtu na flet për statistikën e vjetrueshme, që âsht bâ tash katër vjet; simbas asaj janë caktue edhe tatimet për çdo katund, kështu që banorët vazhdojnë me pague edhe për ata që kanë vdekë (mâ së shumti për shkak t'epidemis) si dhe për t'arratisunit numri i të cilëve për çdo vjet rritet, në mënyrë që nji ditë mund të ngelin vetëm pleqt, të paaftit dhe kruspujt, që do të detyrohen me marrë përsipër, n'emën të të vdekunvet dhe t'arratisunvet barrën e trefishtë dhe të katërfishtë, e me pague për të vdekun dhe për ata që mungojnë. (Po kështu dhe për bagti).

„Sikur t'ishte bâ statistika për së dyti, sikur t'ishte caktue tatimi për çdo katund simbas numrit real e të tashëm të banorëvet, do t'ishte fare lehtë me i mbledhë tatimet, në të cilat aspak s'âsht teprue e që çdo vendas do t'i paguente pa fjalë. Askujt s'do t'i shkonte mendja me u arratisë[2]).

[1]) Për t'i ushqye milicionarët e burgosun (gjâ për të cilën do të nevojiteshin zakonisht 20 tonelata).

[2]) Nganjiherë shum vështirë mund të pregaditet statistika e bagtis, tueqenëse vendasit besojnë shpeshherë se si gjoja numrimi i bagtis poashtu sikurse dhe shêjimi i seciles kafshë, u bjen këtyne fatkeqsi.
— Sa copa dhi ke?
— Nëse i numroj, do të më shkojnë e do të më plasin të gjitha.

Këto kallishte të pamatshme valojnë, lëvizin. Posa zê me fry era, shpërngulen, tufë mbas tufe, ndahen e shkojnë tepo-shtë, dhe trajtojnë, pak mâ tutje, livadhe të shpërndame. Kë-shtu, pra, shum ngushtica të liqenit, mbrenda disa orëve, mund të gjinden të mbylluna.

Jakuá.

Qyshse nga Tugurti, s'pata pá kaq shum miza.

Këndej mungon druni për sule. Me njifarë rogozi shum të trashë kallijsh mbarojnë disa fëlluga notuese, të gjata nga trajta, me sqep pak si të kthyem si të gondolës. Njeriu s'mund të parafytyrojë asgjâ mâ të çuditshme. Këtë farë sendi e shty-jnë mandej nëpër ujë me anë të hujve të posaçëm, prû shpeshherë nga vendet e largta.

Edhe këtu rritet në skaj t'ujit ai lloj druni me lule të verdha për të cilin flitsha përpara. Drunin e ka aq poroz, aq të lehtë, saqë duket se do të notonte edhe mbi re. Njeriu habitet kur e sheh fëmin tue bartë mbi krahë nji landë sa dihet. Ai e përdor atê, për ta kalue ujin. Shtri përmbi landë në bark, fëmija lundron me kambë e me duer dhe, kur e ndihmon era, mbërrin me kalue mbrenda pak kohe edhe ato ngushtica që janë bukur të gjana.

Në këtë pjesë të liqenit paska mjaft krokodila[1]), mirëpo, gjâ e çuditshme, kurr njerzit[2]) nuk sulmohen nga këta — ndoshta sepse ngihen tepër me peshqit e shumtë që ka kudo nëpër liqê. Porse i shkatrrojnë rjetat që vendasit i hedhin. Kështuqë këta, edhe ashtu pengue prej papirusësh shtegtues, heqin pothuejse krejtsisht dorë nga peshkimi.

Përgjatë buzëlumit, kah ana lindore, uji shmanget nga pamja e synit, mbrapa nji muri papirusësh dhe kallijsh. Edhe këta përgjymës i fshehin moçalet ku njeriu zakonisht sharron deri në gjûj, deri në brez, e ku mâ në fund edhe mund të sharrojë krejtsisht. Kohë mbas kohe kjo pengesë ndërprehet dhe kështu bâhet e mundshme që sulet të hyjnë, të pijnë ujë shtegtarët e bagtija. Bagti mâ të mrekullueshme kurr s'kam pasë rast me pa. Njiherë, pranë disa grave, nji kâ me ngjyrë kryekëput të verdhë, shum i ndryshëm nga të gjithë ata që pata pâ deri atëherë; ndoshta i ngjashëm me kaun e ndonji

[1]) Mirëpo unë asnji nga këta s'pash, as n'ujnat e liqenit, e as mbi brigjet e tij.

[2]) Kështu të paktën vendasit thonë. Porse i marr parasysh të thanu-nat e Levi-Brylit *(Mentaliteti Primitiv;* kreu i I; 4). Për vendasin s'ka momente rasti. Madje ky ende s'âsht në gjendje me e kuptue as njohu-nin e nji fenomeni t'atillë; krokodili, për atê, s'âsht „sulmues vetvetiu", dhe, nëse ngjan dhe e sulmon ndokend, kjo do të thotë se këtê ndonji shtrigan ia ka dorzue atij.

barëliefi egjiptian. Brinat e tij të mëdha ishin pak si të kthyeme, e vija e jashtme e tyne vazhdonte atê t'ashtit balluer tue trajtue „mbikresë" në formë pskenti[1]). S'mund të përshkruhen vijat me saktsi; mirëpo mund të them se bukurija fisnike e këtijfarë harku ishte e tillë saqë menjiherë më shkoi mendja te Mëzati Apis i Memfisit.

Pak mâ tej u ndala para tufës së nji race shum të ndryshme; lopë e mëzet të nji ngjyre të përhimtë shum të çelët, pothuejse të bardhë; brinat e mëdha, tepër të mëdha, i kalojshin jo vetëm ato që kisha pa, porse edhe ato që besojsha se ishin të mundshme; jashtëzakonisht të lakueme, të kundërtat e atyne që mâ parë i pata pa, tue trajtue kështu përmbi ball nji figurë aq kërcnuese saqë unë, tue mos e njohtë fare hujin e kafshës (ishte mëzat) me frigë u tërhoqa para saj. S'pash më ra në sy veçse mâ vonë, tue kalue më Markun e me Utmanin, se iky përbindësh ishte i lidhun.

Shum zogj të hijshëm. Njeni, ngjyrëkaltërt vizlluese, aq i kândshëm saqë s'mâ bânte zemra me e vra. Kurreshtja, dëshira mandej për ta pa fare afër duel mâ në fund fituese. Kryet e ka të murme. Pendlat e shpinës së tij janë me nji të kaltërt të hijshme, e tanë pjesa e poshtme e trupit âsht prap ngjyrëkaltërt porse të çelët; krahët poashtu i kalojnë nga kjo e kaltërt e çelët deri te ajo fare e mbyllët. Bishti, me të kaltërt të mbyllët, shum i gjatë, mbaron me nji maje të mprehët. Pak mâ larg pash njâ shtatë shpend të zi e të verdhë, të mëdhej porsi cirikokat, mbi shpinën e nji gomari.

Kaloj përpara mbështjellë në nji mjegullë, porsi farë hyjnije; në nji mjegullë mizash. Mbi mimozat ka sasi të madhe vishku, mjaft të ngjashëm me atê tanin; i madh shum, me degë të shumta; gjethe të gjata e si të përhimta; fara të kuqe të vranët, poashtu të gjatë.

Gjithnji tue ndjekë bregun kthyes arrijtëm n'anën e kundërt t'ishullit: e bejkalojmë për t'u kthye. Me gëzim të madh e vërejmë prap po atë pemë, dalë nga zalli, që më pëlqente shum tue pa mbi duna, në jug të Biskras; mirëpo atëherë ishte ngjyrëmullage e çelët, e tash duket vetëm porsi nji shkop i thatë, sikurse farë uni i nximë.

Vendasit që kalojnë vazhdimisht nga nji ishull në tjetrin, përdorin për t'i kapërcye ngushticat e liqenit, shpeshherë mâ se pesëqind metra të gjana, trungje të nji druni të stërlehtë, *ambac*. Mbi këto trungje që qëndrojnë mbi ujë, notuesi shtrihet, por koka e shpina i lagen; kështu vendasi duket porsi Arioni mbi delfinë.

---

[1]) Mbikresë faraonash (vrejtje e përkthyesit).

Sot nadje shkuem me balenëgjuejtës deri te katundi Jakua, në nji ishull t'afërt. Për të parën herë zbarkohemi në nji ishull. Tufa të bukura gjedhash të mëdhej, e Marku i nxjerr në fotografi. I kalojnë nëpër nji degë të liqenit, me not. Kryet e mbështesin mbi brinat e mëdha të zbrasta, që notojnë porsi udhëtreguesi.

Vendas jashtëzakonisht të përgjindshëm, hijerandë; duket se janë kah qytetnohen e kah zbuten gjithnji në drejtim të veriut. Prisi shum plak del e na pret mbi kal; zbret dhe mandej na jep kalin e vet; mirëpo ai i nevojitet mâ tepër atij se sa neve; edhe ashtu katundi s'âsht larg. Shum vështirë na duket me ecë mbi zall. Pritje e shkurtë te ai pris që pat zbritë nga kali; ndërrojmë disa përshëndetje të zakonshme nën kulmin e njifarë shtëpije. Shprehje shum e bukur dhe fisnike në fytyrën e prisit plak. Ka duer skeletash e nji lëkurë piksue me të bardhë. Dy bijt e tij (apo nipat) do të na shoqnojnë nëpër katund në vend të këtij, tueqenëse ai vet mezi mbahet. Marku përpiqet me marrë në fillim disa sqena „dokumentare", këto s'janë kurrfarë sqenash të famshme. Bahet orvatje për të nxjerrë vetëm disa grupe notuesish, e sidomos grupe notuesesh. Mirëpo sado të jenë zgjedhë, këto prap s'janë aq të dukshme. Asht e pamundun me i nisë së bashku. Na bajnë me dije se gjoja s'âsht e pëlqyeshme me notue zbashku gra e burra. Këta duhet të nisen dhetë minuta para gravet. E meqenëse këto s'luejnë vendit, burrat, papritmas rrokë nga trupi, mbulohen, i vejnë brezat dhe i veshin pantollat. Marku më thot se si prap do të çveshen, kur bâjnë me hy n'ujë, sepse mendojnë se këto tesha vû mbi krye do t'u ndihmojnë ndërsa ata vetë do të jenë zhytë n'ujë. Mirëpo trupi i pushton; burravet mâ tepër u pëlqen me i lagë teshat e me i terë mandej në diell. Me bâ e me ngulë kambë që të çvishen, heqin dorë nga krejt kjo punë dhe shkojnë e ulen nën palmën arabe. Marku zemrohet, dhe me të drejtë. E tash gravet u vjen rendi. As këto s'duen lakuriqe me zbritë n'ujë. S'bân punë edhepse kërkojnë që të gjithë burrat dhe të pranishmit, përveç nesh, të tërhiqen, të shkojnë larg e mâ larg. Të gjitha këto, në saje të ngërdheshjeve bâjnë që të marri fund e të sharrojë pothuejse krejt kjo punë. Bâhet dreka. Dielli të shkrinë. Prap ngjitemi përpjetë me balenëgjuejtës, porse era tash na shtyn përmbrapa. Lundra s'kemi dhe shtyhemi vetëm me disa hûj, mirëpo uji fatkeqsisht âsht i thellë, e krejt krahu të zhytet n'ujë para se huni ta mbërrijë fundin. Përpara s'mund t'ecim. Mâ në fund vendosëm me ecë skajit bregut, e kështu mundemi disi me arrijtë në Bol (ku, në *d'Yzès*, na pret silla) kah ora dy.

Balenëgjuejtsi i dytë ka shkue „me pre drû" në nji ishull tjetër. Ai ende s'âsht kthye. S'do të mundemi me u nisë veçse nesër.

Dje përsëri dola, kah mbramja, me nji pushkë në krah; mirëpo asgjâ s'vrava. Shpendët aspak s'janë frigacakë, kështuqë njeriut madje i vjen keq me ú vra nga nji largsí aq e vogël. Dita merr fund në mënyrë madhshtore. Sadoqë duna âsht ma e naltë, prapseprap shihet shum mirë dega e gjanë e liqenit ku pasqyrohet triumfi i diellit perëndues. Kthjelltsija âsht madhshtore, indiferente dhe pa ambëlsi.

Spirancën e patëm ngrehë n'ora pesë të mëngjesit. Qielli âsht i kthjellët porsi në Saharë. E pnap muer ftohët at natë; mirëpo mund të durohej, mbasi era s'frynte fare.

Kah ora shtatë zbarkohemi, para nji katundi mjaft të randsishëm, porse kryekëput shkretue. Disa nga kasollet, mbyllë me kujdes, porsi të barikadueme, bajnë me kujtue se banorët kanë ndërmend me u kthye. Tue u endë rrethë e rrotull katundit, hasim, mbrapa nji kasolle, nji plakë qorre, ulë galuc, veshë me lecka të përlloçuna. Me nji grumbull fjalësh na spjegon pse ajo s'ka marrë pjesë në dyndjen e përgjithshme, për arsye se âsht tepër e dobët dhe gjymës e paralizueme. Në këtë moment shohim, aty afër, para nji kasolle tjetër nji grue të moçme, na thot se si kjo e dyta ka ngelë për ta ushqye atê. I bajmë pyetje me rend njanës e tjetrës, porse tregimet e tyne nuk janë të njillojta, e Adumi i spjegon mjaft dobët pyetjet e përgjegjet. Kur i pyesim sa kohë ka që banorët e kanë lanë katundin, marrim përgjegje emnin e prîsit të vendit dhe numrin e degëve të liqenit që duhet kalue për ta mbërrijtë ishullin ku kanë shkue tjerët. Të folunit e çdonjanës nga këto dy plaka të lanuna shkretë âsht rrënqethës. Ato flasin marrina si të çmenduna. S'kanë shkue bashkë me tjerët, sepse s'dijnë (apo s'munnden mâ) me notue. Njizet e nji ditë ka qyshse ata tjerët janë nisë. Mâ e dobta e tregon numrin tue bâ përmbi zall me gishtin dëftues njizet e nji vizë. Çkado që e pyesim, ia nisë menjiherë me disa njehsime maniake tue tërheqë me gisht viza që mandej menjiherë i fshin me shuplakën e dorës së vet. Gjindja janë mërgue për të gjetë mjete dhe mënyrë se si me i përballue tatimet që kërkohen, ose të paktën me u orvatë për të mos i pague fare; ku me e dijtë[1]). Këta njerëz sigurisht s'do të kishin asgjâ kundër në lidhje me pagesën e tatimeve t'arsyeshme, sikur të merrej parasysh statistika

[1]) Barijt e ishujve të Çadit, kur kullosat e nji ishulli sosen, kalojnë me kopejat e veta menjiherë në ndonji ishull t'afërt.

reale, sikur çdonjani, simbas nji statistike vjetrue katër vjeçare mos të kishte për të pague ndonjiherë edhe për tre apo katër vetë të zhdukun.

Zbresim kah mesdita, n'ishullin e madh, me brigje të papërshtatshme, mbulue me papirusë, kallishte dhe kaçuba ambaçi. Shum flutura notuese shoh përmbi ujë, dhe njifarë bime të hieshme që i jep sipërfaqës së ujit nji ngjyrë të kuqrrimtë. Posi lentet tona, edhe kjo ka vetëm nji fletë; trekandshe e ndame porsi edhe fleta e fierit. I vemë krye më krye lengjuesit, porse prap ngel nji hapsi knete të cilën e kalojmë me shpenë. Ecim nga gjymës ore kah mrendsija e ishullit (gjithnji i njajti vegjetacion monoton: mimoza dhe sidomos bimë me lang të bardhë) dhe mbërrijmë para nji katundi; i afrohemi; të gjitha kasollet janë të shkretnueme. Megjithatë shohim para nji kasolle nji grup njerzish. Tre vetë, kur shohin se si po u afrohemi, ikin në ferrishte. Nëpërmjet dy përkthyesve — Adumit dhe nji tjetër nga ekipa, me nji muskulaturë herkuliane, me nji fytyrë të hieshme, që quhet Idrisa dhe të cilit na i themi Simdbad — u flasim atyne që kanë mbetë — pesë gra e tre djelm. Marku i nxjerrë në fotografi e na u ndajmë nga pesëdhetë qindarë të detyruem me kët rast me iu spjegue edhe vlerën për të cilën këta ende s'kanë dijeni. Çfarë zgjuesije, çfarë ambëlsije dhe fisnikije në fytyrën e mâ të madhit nga djelmt që po na flet. Marku interesohet dhe e pyet se a thue mos âsht i biri i prisit; por jo; i ati qenka bujk si çdo tjetër shkue bashkë me tanë njerzit e këtij katundi. Këta tre djelm që së pari u treguen aq frigacakë, tashmâ janë tue u zbutë dalëngadalë. Këta na thonë se si prindët e tyne janë të taksuem me nga 30 deri 35 frangë tatimi — ata vetë janë të taksuem me nga shtatë frangë secili, edhepse dy vetë nga këta s'kanë mâ se nga trembëdhetë vjetë. Na jepin kos me vegsha e habiten pa masë, preken pothuejse, kur shohin se si u jap secilit nga nji pesëfrangshe. Mandej na tregojnë se si përëri tash katër dit, kanë ra në qafë njerzit e prisit të rrethit, Kajala Koramit, që kanë rrëmbye dhít, kanë lidhë nji njeri rahë me frushkull deri sa s'ka mundë me u çue vendit.

(Në këta 30 apo 35 frangë tatimi, caktue vetëm për njenin, llogaritet ndoshta edhe taksimi i kafshëvet — vû simbas shkallës nji frang për gjedh).

Bana disa shënime edhe për taksat doganore për kijet, shitë në Nigeri (njerzit detyrohen me i rregullue dokumentat për doganë në Maho, larg gadi njizet dit kambë) dhe rekuizimin e bagtis nga ana e administratës që s'mund të paguejë vegse të tretën apo të katërtën e vlerës së saj të plotë.

Vazhdojmë me lundrue në mes t'ishujvet. Të gjithë janë të njajtë. S'mund të kuptojë se si mundet me u gjetë kapiteni. Meqenëse tash anija âsht e lirë, shkarkue nga arkat (telegraf pa tel, venë, mjell e nozullime tjera për Fada e për Faja) — tue pasë mjaft ngê, dëshirojmë që të na çojnë kah ishujt e popullzuem. *D'Yzesi* prap ndalet në kaçuba e papirusë. Ora pesë. Drejtohemi kah qendra e ishullit. Tufa të shumta dhish e gjedhash. Këta të fundit janë bukur të moçëm. Mbas nja pesëdhetë minutash, katund me njifarë randsije, porse edhe ky kryekëput i shkretë. Madje asnji plak i lanun në tê sikurse n'atê të mëngjesit. Mirëpo nga larg shihet tufa e dhive dhe na marrim drejtimin e tyne. Vegjetacioni ndërrohet befas. Dhit qëndrojnë pranë nji druni mimozash bukur të shpeshta. Dukeh porsi pika të dallueshme ndërmjet degëvet, në të cilat depërtojnë rrezet e prirta të diellit perëndues. Kopeja âsht shpërnda në hapsi të gjanë, zhytë përgjymës në pyll. Janë ndoshta katërqind ose pesëqind kafshë. Të gjitha ecin në të njajtin drejtim, e këtê pra edhe na e ndjekim, prî prej tyne. Dhe ja se ku me të vërtetë dalin dy kasolle, humbë midis ferrishtes. Qes dhe vras nji pulë deti, ban që të duket nji vendas i moçëm; ky ec e vjen me u takue me ne, me duer përpjetë. Bashkë me këtê na afrohet edhe nji djal i rritun veshë mjerueshëm me nji petk të kaltërt, mandej grueja bashkë me dy fëmi shum të rij. Ai me petk pranon me na prî nëpër degë të liqenit deri te ishulli ku vendasit e katundeve të shpërndame qenkan mbledhë tash rreth prîsit të rrethit (ose mâ mirë: të birit të këtij) ardhë me i mbledhë tatimet. Tashmâ bâhet vonë. Dielli perëndon. Asgjâ s'ndihet. Sipërfaqja e ujit kudo âsht e lëmuet. Qe bâ natë qysh me kohë kur e hedhem spirancën. Katundi s'âsht larg dhe na nisemi në drejtim të tij bashkë me Adumin dhe Idrisa-Sindbadin — prî prej pilotit tanë me nji llampë në dorë. Dhe qe se ku vjen prîsi i rrethit (apo të paktën i biri i këtij — po ai që akuzohet se po u bje njerëzvet në qafë). Me krye të përlyet, hundë të kthyeme, gjâ që aspak s'po i ka hije fytyrës së nji zezaku — synin tepër të gjallë dhe buzët si të rudhuna. Mâ se i njerzishëm. Përsëshpejti ndahemi me tê tue i premtue se do të kthehemi prap të nesërmen. Kjo vizitë e jonë natën pat për qëllim me i zbutë, sadoqë pak, njerzit, e sidomos fëmijt, të cilëvet u ndajmë nji sasi monedhash. Këta mâ s'janë, nëpër këto vise afër Çadit, me bark të fryet si ata t'Ubangit; porse shpesherë kanë duer e kâmbë të shëmtueme. Shuplaka e dorës duket atëherë porsi shpuza, e shpina leskrore.

Si qemë kthye n'anije, e posa patëm ngranë darkë, tue u përgatitë për gjumë, kur erdhi Adumi e na tha se pesë

vendas posa ishin paraqitë, tue dëshirue me na bâ disa „klarata" (deklarata), të cilëvet kapiteni u kishte thanë me u dukë nesër nadje. Tue na u përkujtue Semba N'Goto, e nga friga se mos po na humbin përgjithmonë këto raste rrëfimesh nate, shpejt e shpejt e dërgojmë Sindbadin që t'i gjejë këta ankues e t'u thot që të kthehen. E mandej, tue pritë zumë me lexue, mezi tue pa nën dritën e dobët (*Mark Radhërfordin* dhe *Faustin e Dytë*). Kaloi nji kohë bukur e gjatë e mue gjithnji mâ tepër më vinte keq tue parafytyrue se si Sindbadi po shkon deri në katund, se si s'âsht në gjendje me i gjetë ata pesë vetë, veçse tue zbulue hapin e tyne, tue i kompromet ue, tue i humbë. Mbas nji gjymës ore, Adumi na paraqet nji ankues tjetër. Ky vjen nga ishulli i afërt; ka këcye në sulen e vet menjiherë si e ka pa anijen tanë tue kalue, me shpresë se do të takonte ndonji të bardhë të cilit do të mundte me i folë. Përkulet përpara dhe na tregon në qafën e vet shêjin e dukshëm të nji plage të madhe e të freskët; e mandej e hap petkun dhe na dëfton nji tjetër varrë në mes të krahëvet. Këto janë pasojat e frushkullit të nji „aderuesi" (?) të parisit të rrethit. Aderuesi pikësëpari ia paska rrëmbye tri të katërtat e dhive të tij qumshtore që ky njeri i paska ruejtë për ta ushqye gruen dhe fëmijt e vet; e mbasi aderuesi qenka përpjekë me i kapë edhe ato pak që paskan ngelë, ky atëherë paska kundërshtue; me këthough rast pra aderuesi i Kajala Koramit e paska pasë rrahë keq.

Pak mâ vonë (posa pat marrë fund biseda me këto ankues të parë) erdhën ata katër vendas. Njani ankohet se Kajala Korami ia ka marrë tufën me tetë lopë që ky ka pasë për t'i trashigue mbas vdekjes së të vllait. Tjetri tregon se si i ka dhanë Kajala Koramit për t'u emnue prîs katundi 250 frangë. Mirëpo ky kërkueka edhe aq dhe, meqenëse ky, deklaron, s'âsht aq i pasun për t'ia dhanë, Korami i kërcnohet tue i thanë se do ta mbysi, e ia ndalë ata 250 frangë që ia ka dhanë mâ parë. Dy tjerët, terorizue prej Kajala Koramit, detyrohen me jetue në ferrishte, tue mos guxue me dalë veçse natën, për t'i gjetë kushërijt ose miqt që u bijnë me ngranë.

S'jam në gjendje me e përshkrue bukurín e shqimit të këtyne vendasëve, zânin e tyne të prekshëm, qëndrimin dhe sjelljen e tyne bujare, hijeshin fisnike të gjesteve të tyne. Sa e sa të bardhë duken të pagdhendun në krahasim me këta Zezakë. Mandej çfarë kryenaltsije e trishtueshme dhe e kandshme në falënderimet e lamtumirat e tyne, çfarë mirënjohtje pa kurrfarë shprese ndaj atij që, pa dyshim, do ta ketë gjithnji ndër mend ankesën e tyne.

Sot nadje, qyshse heret, na vijnë ankuesit tjerë, dhe presin që të kemi mirësi e t'i pranojmë. Në mes këtyne

ndodhet edhe vetë nji prîs, e këtë mâ së pari e ndigjomë. Çkado që thojsha për njerzit e djeshëm edhe mâ tepër dallohet te ky. E shoqnon njeni nga aderuesit e tij që, kur i thanë me u ulë, ndejti galuc në kambët e prîsit; mbulue me nji skaj te petkut të tij, nji qen besnik, kohë mbas kohe tue vû kryet përmbi ose pranë gjunit të të zot të vet, në shêj ndermi gadi adurimi, porse dukej se këtë e bante nga dashunija.

Prîsi na i tregon plagët dhe shêjat në shpinën e këtij njeri. Na flet për dënimet që merrte Korami, për njerzit e terorizuem të katundit të tij, që detyroheshin me ikë gjithnji në qarkun e afërt. Para rregulloreve të reja prû prej administratës franceze, kur prîsit e katundit s'mvareshin ende nga prîsi i rrethit, çdo gjâ ishte në rregull. Jo, jo, s'ka fare përse me u ankue ndaj qëndrimit t'autoritetevet franceze. Ah! Sikur vetëm të kishte sa mâ tepër të bardhë nëpër këto vise, ose të paktën sikur të bardhët ta njihshin mâ mirë gjendjen e vendit. Vetëm sikur ta dijshin këta të bardhë që po qeverisin, nji të katërtën e të zezave të Koramit, ata me siguri do ta rregullojshin këtë çashtje. Mirëpo ç'më bâ, Korami, âsht i vetmi që i ven në dije njerzit tjerë, mundue dhe frigue prej terorit të tij! Uha! sa i madh âsht farefisi i Koramit; edhe sikur ky të vdiste, i biri do ta trashëgonte, apo ndonji nga vllaznit e tij, e punët atëherë do të shkojshin zi e mâ zi. E pyesim këtë se a thue jashta familjes së Koramit njeh ndonjenin nga vendasit që do t'ishte i aftë për ta zevendsue këtë prîs të mbrapshtë të rrethit; e atëherë, me shum maturi në dukje dhe pa gjâ të keqe, në nji mënyrë fare të zakonshme, vetë ky paraqitet si nji njeri i tillë. Marku ia shënon emnin, ashtu sikurse i pat marrë edhe emnat e ankuesvet tjerë. Mâ në fund ky pris na thot se ai vetë s'ka se përçka t'ankohet; pra, vetëm n'emën të banorëve të katundit âsht i detyruem me folë kështu. E ndërsa na flet ky kështu, ja se ku arrin vetë Korami rrethue prej aderuesve të vet, me rojën dhe me krejt suiten e vet. Korami vjen me na i paraqitë nderimet e veta, porse njikohsisht edhe me pa se a thue mos po vijnë edhe ankuesit e mjerë me ia zbulue të zezat e tij. E pyesim se a mos po frigohet ndoshta nga hakmarrja e Koramit, për shkak se e pau tue folë me ne. Prisi e çon kryet përpjetë, disi i rudh pakëz krahët dhe na thot nëpërmjet përkthyesit se si s'âsht tue u frigue.

S'dijmë se ç'me bâ për mos me i kompremetue ankuesit tjerë. Kot jam tue kërkue njifarë mënyre për ta frigue Koramin, dhe për ta pengue kështu që mbas shkuemjes sonë mos t'i mundojë gjinden. Bijmë vendim me e pritë së pari si âsht mâ mirë, e menjiherë mandej i themi se si po ngu-

temi me nxjerrë disa fotografi në katundin e tij. Hajmë mëngjes shpejt e shpejt dhe nisemi të përcjellun me të gjithë këta njerëz. Mirëpo, mbrapa Koramit, u themi ankuesvet mos me u kthue deri në drekë.

Nji katund në zallinë. Kasolle me kallama, të gjitha shpërnda larg njana tjetrës. Dhija kudo, në tufa të mëdha, zakonisht të bardha. Ato ushqyese mbahen lidhë për kambë e për thûj, degë të çveshuna nga lëvorja a ngulë në zall.

Tue dalë nga katundi, u falëm me Koramin, me dëshirë që mos të vinte deri n'anije, ku do të na i gjente ankuesit. Mirëpo menjiherë shty nga kurreshtja, ai megjithatê vjen te na përsëri. Përshëndetemi rishtas në ndamje, ky shkon porse len tre vetë prej rojtarëve të tij. Këta mbeten pa luejtë vendit te bregu, presin me u nisë anija e jonë e shihet qartas se si janë ngarkue për t'i tregue Koramit për kedo që do të vijë me u takue me ne (këta janë caktue nga ata për terorizmin e vendasvet). I thërrasim e i pyesim se a thue mos kanë ndonji gja për të na thanë; e, nëse jo, përse janë tue ndjetë aty? Na përgjegjen se kështu âsht zakoni i vendit, për ta nderue të bardhin e pasun. U tregoj se s'u kam marrë emnat, dhe i pyes a thue e dijnë se tash gjindet nji tjetër Guvernator; u them se vij nergut me detyrë, meqenëse e dij se „shum punë s'janë tue shkue mbarë" në këtë vend, porse do të dënohen të gjithë keqbasit, e se të gjitha këto fjalë mund t'ia thonë prisit të vet. Këta atëherë me shkathsi të madhe kundërshtojnë, tue na thanë se si prîsi i tyne, poashtu sikurse edhe ata vetë janë tue veprue kryekëput simbas urdhnave dhe udhzimeve që marrin nga prîsit e bardhë.

(S'ka dyshim se dikur t'ishte kapteri i Bolit mâ energjik, të kishte mâ tepër nge, atij do t'i përkiste me mbikqyrë këto punë e me i ndalue të gjitha këto padrejtsi).

Prap aviten shum fëmij, ndoshta spijuj, e edhe këta duhet t'i përzamë. Ndodhështin, së pari, nja gjashtëdhetë vetë në buzë të liqenit. Tash dalëngadalë shpërndahen. Hypim përsëri n'anije bashkë me katër ankuesit e mëngjesit të djeshëm. Këta më lusin me u dhanë njifarë shkrese me nënshkrimin tim për t'i sigurue nga ndjekjet e Koramit. Ky s'do t'iu fali kurr për fajin që kanë folë me mue. Shkresa lëshue prej meje, besojnë këta, mund të bajë që mos t'i rrafi. S'kam se çka me bâ tjetër veçse u jap nji letër drejtue Kopes, që të munden me e dërgue në For-Lami, nëse sjellen keq me këta. E shoh se më janë tepër mirënjohtës për këtë të mirë të vogël që po u baj. Njeni nga këta, mâ i shtymë në moshë se tjerët, m'i kapë duert dhe m'i shtrëngon nji kohë të gjatë përzemërsisht. Syt i mbushen lot e buzët i

dridhen. Ky emocion, që fort vështirë mund të shprehet me fjalë, edhe mue më prekë pa masë. Më sheh se si edhe unë vetë prekem, e shiqimi i tij mbushet me mirënjohtje, me dashuni. Çfarë trishtimi, çfarë fisnikije në këto të qenme të ngratë që do të dëshirojsha me e përqafë!... Nësemi.

Muer fund. Arrijtëm në pikën mâ të skajshme t'udhtimit tanë. Tashmâ po kthehemi. Mirëpo, jo pa keqardhje, po i thom lamtumirë, pa dyshim të fundit, çdo gjaje që âsht „përtej" Çadit. (Rasti ndoshta për të thanë çka më tërheq aq shum në shkreti[1]).) Kurr vedin s'e ndiva mâ trim se tash.

Sicherlich, es mus das Beste
Irgendwo zu finden sein[2])

Natën e kaluem, të strukun afër nji ishulli, në mes të kallamave të papirusit; qemë pak të strehuem, — porse megjithatë gjithë natën anija tundej dhe lëshonte nji krizëm vargojsh, balenëgjuejtsit dhe dyert përplaseshin pa nda — gjâ kjo që s'na la as me i mshelë syt.

E ngritëm spirancën në mëngjes heret — por tue qëndrue në oeklinë disa herë me radhë. Uji e lan urën e mbrapme t'anijës; s'dijmë se ku me mbajtë dhe ku me i lanë shtretnit e teshat tona. Besoj se kapiteni ynë i vyeshëm âsht hutue pak sikur të paktën mos t'ishte përpjekë me e kalue nji degë të lumit Shari që përsëshpejti u pa se ishte e pakalueshme, kështu duhet t'udhtojmë gjithnji kah veriu.

Mâ në fund dalim n'ujna të lëvizshëm. Së pari shohim vetëm kallij të mëdhej, toka naltsohet dalëngadalë. Çerdhe të mëdha termitesh.

Patëm ecë përgjatë bregut të majtë (Kemerun) që, pothuejse papritmas u mbulue me pyje jo aq të nalta, porse jashtëzakonisht të shpeshta. Kunora e lisave të naltë dhe bukur të trashë nga çdo anë ishte mbështjellë me liana. Deri tash s'patëm pa asgjâ t'atillë. S'e dij se çka do të kisha dhanë për të depërtue njiherë nën këto hije misterioze — s'kishte gjâ mâ lehtë se sa me i thanë kapitenit me u ndalë, meqenëse qysh mâ parë kishim leje me e përdorue anijen simbas dëshirës. Posa kaluem pikërisht pranë disa vendeve pa kallama do të kishim mundë me u zbarkue fare lehtë. A thue se çka më pengoi mos me dhanë urdhën? Friga se mos të ngatrrohen planet; friga prej s'dij se çkafit; por sidomos përbuzja që kam me imponue dëshirën time, me përdorë autoritetin, me komandue. E lâ, pra, që të kalojë ky rast i volitshëm, e kur mâ në fund në lidhje me këtë

[1]) Ndoshta; porse rasti i paçfrytzuem.
[2]) „S'ka dyshim, e mira duhet

këshillohem me kapitenin, pylli shkon tue u rrallue dhe nji kallishte e madhe e ndanë këtë nga breglumi. Kapiteni, tue pasë edhe vetë nevojë me pre drû, përmend nji pyll tjetër t'afërt. Dhe ja se ku na del ky. Ngjitemi për breg. Buza e butë e lumit trajton rrëpinë, porse jo aq të naltë saqë nëpërmjet disa rrajëve mos të mundemi me u ngjitë për të. Marku me vedi e ka Holandeholandën, armë e përshtatshme që Abel Shëvalë pat mirsi me na e dhanë hua, e unë pushkën, me nji sasi plumbash të çdo kalibri. Adumi vjen mbas nesh. Aime! Pylli âsht shum mâ pak i shpeshtë dhe i errët se kujtojshim. S'ka mâ ase ka pak liana, porse as lisat s'janë aq të moçëm, rrâza e tyne s'âsht edhe aq shum misterioze. E ky vend më ban që të më vijë edhe mâ tepër keq që s'e pamë atê pak përpara; janë shum lisa që s'i njohim; disa nga këta janë shum të mëdhej; shihet se si asnji ndër këta s'âsht mâ i naltë se sa ata tanët n'Europë, porse me çfarë degësh të mëdha, kunorash madhshtore. Disa kanë rrjeta rrajësh ajrore nëpër të cilat duhet rrëshqitë. E mandej shum bimë ngjitë për drûj, plot gjemba porsi kthetra bishash; pyll që të habit, aty-këtu i thatë e pa gjethe, meqenëse tashmâ âsht dimën. Nji gjâ që e ban të mundshëm qarkullimin nëpër këtê âsht numri i pabesueshëm i shtigjevet që len këndej shkërbeja. A thue se çfarë shkërbeje? I këqyrim gjurmat; kryet e zgjasim mbi bagla. E këto, porsi kaolina të bardha, janë të hijenës. Qe ku janë edhe ato të çakallit; mandej t'antilopës — Rober; ka edhe asosh të thijve t'egjër. Ecim shum shpejt, pothuejse tue vrapue, me nerva e muskla fudull. Po e çeli rrugën dhe po më bje ndër mend koha kur si fëmij sillesha nëpër pyjet e La Rokës. Shokët më vijnë mbrapa jo larg meje, sepse s'âsht me mend me u largue edhe aq tepër tue mos pasë veçse nji pushkë me plumba. Kohë mbas kohe na bje ndërmend se ndodhemi në nji log bishash. Adumi, që njeh këso farë vendesh, na tregon mbi zall disa gjurma luani, ende fare të freskta. Shihet se si aty ka qenë shtri bisha. Këto gjymësrrethe i ka lanë bishti i saj. E pak mâ larg, këto gjurma tjera janë sigurisht të panterës. Arrijmë te rrâza e nji trungu lisi të thamë, para nji zgavre të madhe me hymje aq të çlirë saqë Adumi hyn në të deri në brez. Asht me dije, këtê e banë me vemendje të madhe, sepse edhe ai vetë thotë se këtu âsht strofulli i panterës; e me të vërtetë bishës këtu i vjen shum era; shohim kudo rreth e rrotull pendla shpendësh që ka coptue pantera. Më vjen çudi megjithatê që pantera të ketë strofull. Mirëpo, befas, zani i Adumit: Jo! s' qenka pantera; âsht njifarë kafshe që s'ia din emnin. Nxehë për së tepri, kqyr nëpër tokë, e mâ në fund, porsi ngadhnimtar, na e tregon therrën e

madhe të nji derri. Mirëpo derri i egër s'ka mundë me i hangër giith këta zogj. Pak mâ larg e çova nga vendi gjahun e madh leshkuq, me pika të bardha. Mandej dhe shum pula deti e që asnjenën s'më vjen dore me e vra. Do të dojsha me e dijtë se çfarë janë këta shpend që ndoqa për nji kohë, ndër degë. Të mëdhej sa fëllanzat duket se ishin ato; por pylli ishte tepër i shpeshtë për të mund me shti me pushkë. Nji majmun i madh i përhimët luhatet njiherë si i trulluem e mandej i friguem qëndron disa metra sipër ikres sonë. Ndihet e shihet sesi po lëkunden rrembat e naltë; nji të këcyeme, nji t'ikun dhe, tashmâ bukur larg, kthye kah na, fytyra e vogël e përhimët me dy sy të ndritshëm. Atykëtu degët rrallohen; ka rrahe që pranvera për së shpejti do do t'i mbushë me stolit e veta. Ah! sa do të dojsha me u ndalë, me u ulë, këtu, mbi ket çerdhe monumentale termitesh, nën hijen e errët të kësaj akaqe së madhe, për ta ndigjue zanin plot gëzim të këtyne majmunave, për t'u mrekullue nji kohë të giatë. Dëshira për të vra, qëllim i përhershëm i gjuetis kurdoherë e pakson dëfrimin tim. S'ka dyshim se s'do t'isha kështu i palëvizshëm sikurse jam tash, nëse do të përmbyllej natyra rreth meje. Çdogjâ do t'ishte ashtu sikurse mos t'isha unë, kështuqë madje do ta harrojsha edhe pransin time, për mos të qenë mâ veçse nji andër. Oh lumtuni e pashprehshme. Pak janë këso farë rastesh që do të dëshirojsha aq shum me i përjetue. E ndërsa unë zhytem gjithnji e mâ tepër në kët të dridhun të panjohtun, e harroj at hije, që më pështpërit: të gjitha këto sende pra je tue i bâ ende por s'ka dyshim për herën e *fundit*.

Pylli tash bahet mâ i ndritshëm. Shtigjet e gjahut giithnji shpeshsohen e për së shpejti mbërrijmë në savanë, të ngjashme me atë nëpër të cilën kalojshim në kohën e fundit para Çadit.

Hypim n'anije, tue pasë vra vetëm nji pulë deti.

Mbi breglumin e rrëpintë argjiluer. afër anijes, ndodhen shum bira zogjësh. Duket gjurma që kanë lanë tue shpupuritë me dy kambët e tyne.

Ndalemi, nji orë para se të përëndojë dielli, në katundin e madh (bregu francez) — Mani — prap i gjejmë ata fëmijt që i patëm zbutë tue kalue. Sulltanit, krijesës mendjemadhe, pa buzëqeshje, pa dyshim na ka konsiderue me pak randsi, mbas familjaritetit me njerzit e popullit nuk ban tenezyl me u dukë. Mirëpo biri i këtij i vogël vjen e ulët në prehnin tim, mbi fotelen që e kam shtri në tokë dhe me këtë sjellje të bukur ia lanë fytyrën t'et.

Datat tashmâ s'po i mbaj ndër mend. Të themi: ditën e nesërme. Heret e vazhdojmë rrugën. Qielli âsht i kthjellët porsi loti. Ftohët. Tash çdo mëngjes tue u ngritë kah ora pesë e gjysmës, rrij deri n'ora nandë e gjysmës apo dhetë, mbështjellë me tri palë pantolla — nga të cilët dy palë janë pixhame.

Pula e detit që dje e vramë âsht shum e langshme.

S'lodhem tue shique, mbi plazhën zallore, këta krokodila të mëdhej që ngriten pakujdesueshëm kur anija u kalon pranë, e ndonjiherë rrëshqasin nëpër zall, deri te uji, e nganjiherë drejtohen në katër kambë, porsi ata t'epokës paradiluviane dhe të muzeumeve të historis natyrore. Nji sule e vogël me dy vetë në tê ngjitet për anijen tonë. S'e pash kur u afrue; anija e jonë u ndal; nji vendas hyp mbi urë; shum kryenaltë, edhepse veshë për faqe të zezë rrecka rrecka dhe na paraqet ndjesat e sulltanit të djeshëm. Thot se djembrama ka vrapue mbas nesh, atëherë kur na shetitshim nëpër katund. Sulltani na i paska dërgue këto pula qyshse dje mbrama, mirëpo aq vonë saqë Adumi s'paska pranue me na çue nga gjumi (me shum shkathsi). „Guvernator, ai flen". Krejt kjo gjâ s'ishte e hieshme nga ana e tij, e unë besoj se refuzimi i Adumit e paska bâ për fat që t'i vinte turp, kështunë menjiherë mandej na e ka dërgue kët përfaqsues, edhe ky vetë dikur prîs katundi, që ka ecë nëpër rrugë toksore, tue pre nji degë të lumit për me e mbërrijtë anijen tonë. Na me kët rast tregohemi kryenaltë, të ndijshëm dhe zemërgjanë. Prap unë zhytem në leximin e *Faustit.*

Kah ora dhetë ndalemi për të „pre drû". Zbresim në tokë (ana e Kamerunit). Kjo krahinë âsht edhe mâ e ndryshme. Lisat rreshtohen në mënyrë të habitshme, shpeshherë të bukur për mrekulli, dhe fushat mbulue me bar të thatë. Bishat e shumta kanë lanë kudo gjurma në trajtë shtigjesh të kthyeme nëpër të cilat ecet pa mundim. Poashtu edhe koha âsht për mrekulli. Patëm ecë së pari përgjatë breglumit ku m'erdh për dore me vra nji rosë bashkë me nji pulë deti. Mandej sikurse dje u lëshuem në ferrishte. E çuem nga vendi nji derr t'egër që pushonte nën nji strehë të padepërtueshme degësh t'ulta, zgjatë përmbi atê që duhej t'ishte kënetë, porse s'âsht në të vërtetë veçse nji pellg me deltinë të forcueme. Edhe për nji kohë të gjatë e djekim, tue mos mundë me e pá mâ. Do të kthehemi mâ në fund dorëthatë mirëpo qyshse në fillim i patëm vra ato dy shpezë — porse edhe kështu shum të kënaqun. Do të më përkujtohet nji trung i dyfishtë lisi, njilloj akaqe, me degë t'ulta, jashtëzakonisht të gjata, tuebâ hije t'errët mbi nji rrah, rrethue edhe ky me akaqe mâ.

të vogla; dukej porsi ndonjifarë patriku rrethue me bijt è vet. Nëpër këtë lis të madh pra, mâ të fortë se çdo ah i ynë në Francë, këcejshin nji grumbull majmunash, që ikën kur u afruem. Krejt ky lis qe mbulue me at bimë të trashë ngjitse të habitshme, që duket porsi kaktus, e degët i ka në çdo anë, të gjitha pikërisht me nji trashsi të njajtë — e këto duken porsi gjarpij, kacavirren nëpër rremba, hapen tue trajtue rrjetë me kunorë, e mandej lëshohen teposhtë në çdo drejtim, përmbi sipërfaqen e drunit, ashtu porsi tymi i qylymit.

Sasi e pabesueshme krokodilash nëpër vendet e cekta të lumit. Të zgjatun, ngjitë për tokë, ngjyrëbalte dhe ngjyrëçimkash, të palëvizshëm, thuese janë prodhue drejt prej melle. Nji krismë pushke, e të gjithë zhduken, si të fundosun, dhe përzihen n'ujin e lumit.

Kthehemi në Gulfej. Mbërrijmë me natë. Edhepse vonë sulltani vjen me u takue, por na i themi se e shtyjmë për nesër vizitën tonë. Natën mezi durohet. Pra s'âsht tepër nxehtë, pothuejse freskët, e megjithatë mezi marrim frymë. Asht njifarë angushtimi me të cilin gjumi nuk të merr pa pi barna. Provoj, për të parën herë, pak soneril (talk e amidon, e lexon Marku mbi prospekt) e përsëshpejti ndihet efekti i këtij. Mirëpo balenëgjuejtsi e përplas pëlhurën e tendës për rrjetën e shtratit tim pikërisht në naltsin e veshëve të mij. Porsi nji kryemje e vogël e vazhdueshme dhe po aq e padurueshme. Tri herë çohem dhe e ngrehi shtratin tjetërkund ku mos të mundem me e ndi mâ. Nji cicërrim zogjsh më zgjon mjaft kohë para agimit; dalloj zanin e pulës së detit, dhe të rosavet. Këto ndodhen fare afër nesh. S'mund të durojë mâ; çohem dhe vishem shpejt e shpejt. Adumi, gjithashtu zgjue prej kësaj zhurme, vjen me kërkue pushkë e plumba. Dalim që të dy, porsi stuhi. Vrasim pesë rosa me tri të shtime pushke. Në qitjen e fundit zbrazi n'errsinë, habitem fare kur i shoh bashkë me rosën edhe tre zogj tjerë që kishin ngelë ne vend. Rosa e dytë shkon e bjen pak mâ larg në lum; tjerat e marrin arratin — para vedit e shoh këtë pamje të jashtëzakonshme: nji nga t'ikunit kthehet pranë shoqes së vetë të vrame, qëndron mbi ujë, së pari pak si larg, e frigueme, mandej afrohet, gjithnji tue notue, pa u brengosë për të shtimen e re që kris e s'e qëllon. Mezi ik me krismën e tretë; porse prap, si duket, me dhimbje të madhe, sepse për së dyti kthehet dhe fluturon rreth shoqes së vet — e tashmâ sulja, që shkon për të vramen, e ban që t'arratiset për të mbramën herë. Marku na gjen, e unë ia kthej pushkën. Ky vret edhe katër tjera para se me dalë dielli.

U kthyem për të hangër mëngjes e për t'u përgatitë; por ja se ku vjen sulltani përcjellë me oborrtarët e vet. I lëshojmë pëlhurat e tendës për t'i ndërrue teshat e për t'u zbukurue. Nji i bardhë (bukur i zeshkët, përveç tjerash, sepse âsht nga Marrtinika) na afrohet. Ky âsht kapteri Zhan Batist nga sektori i sigurimit në Logonë. I ndodh nganjiherë, na thot, me dhanë deri gjashtëqind injekcione në ditë. Vendi âsht kah shkretohet temresisht prej dergjës së gjumit.

Kthehemi në këtë qytet që, natën, na u kishte dukë aq i çuditshëm tue e pa për të parën herë. Mirëpo edhe ditën duket pothuejse po i atillë, prandej s'kishim gabue që kishim mendue ashtu. Gulfej âsht kryekëput i jashtëzakonshëm. Sulltani na merr në banesën e vet. Nji varg sallash të vogla e t'ulta, në dheun e thatë; në këto salla hyhet mbasi të jenë kalue disa koridore dhe rrugica; gjithashtu duhet kalue disa oborre, krejt këto-fare të vogla, edhepse duken deri diku elegante, porsi ndonji banesë fare primitive. Mure jashtëzakonisht të trasha. Ky vend mâ së shumti t'i përkujton vorret etruske t'Orvietos e të Kiuzit. Gjatë tanë vizitës sonë, në kthesën e njifarë koridorit, ose kur dalim në ndonji nga oborret, gjithnji ngasin në skajin tjetër gra e fëmij për t'u fshehë nëpër qoshe tjera, edhe mâ misterioze. Porsi në Salomè të La Forgut, dhe si „ikja e marimangavet" para ambasadorëvet. Disa shkallë të mëdha çojnë në teracë. Marku hyp dhe shikon naltë për të nxjerrë disa filma, mbasi merr fund vizita te sulltani. Mâ parë, sulltani na pat lanë vetëm për nji kohë në nji nga sallat e shumta të shtëpis së vet ku kishin pasë përgatitë selija dhe ndezë zjarm për të na pritë; ai vetë ishte veshë në petka solemne; rrinte i gëzueshëm dhe ishte i thjeshtë në sjellje, e me buzëqeshje fëminore. Tue pasë shkue me u veshë, na pat lanë me nji ungj të vetin (me vllaun e sulltanit të përparshëm) e me të birin, djal i rritun, përmbajtun e frigacak si ndonji vajzë. Që të dy veshë për bukuri. Sidomos i biri i sulltanit ka nji palë pantallona të gjâna nga mëndafshi i përhimtë, qëndis me pêj të kaltërt të mbyllët (që thonë se âsht porositë nga Tripolitanija). Që të dy janë me fes në krye, qëndisë me lesh shumngjyrësh. Mirësjellje dhe bujari shembullore në çdo fjalë të tyne.

Në drekë e vazhdojmë rrugën.

Kah ora tre ndalemi në nji katund tjetër kamerunian. Çrregullim i madh kur bâjmë me u afrue. Çupat e vogla dhe djelmt ikin dhe fshehen porsi shkerbet. Ata të parët që i bindim shërëbejnë për t'i zbutë të tjerët; e për së shpejti e pushtojmë krejt katundin. Disa nga këta fëmijë janë shum të dashtun dhe për së shpejti na viren në duer, me njifarë butsije lirike na përgdhelin; porse këta shpejt na thonë lam-

tumirë kur na shohin se si po i afrohemi anijes, sepse gjithnji kanë njifarë frige mos t'i marrim me vedi.

Patëm shprehë dëshirën me i pa krokodilat sa mâ afër. I a ngjesin fëllugës së *D'Yzès* nji sule ku hypin dy vetë të këtij katundi. Ndalemi kah ora katër mbi bregun francez. Shpejt zamë nga nji vend në sule dhe kalojmë përtej Sharit të madh, në drejtim të nji zalline të madhe lumi. Mirëpo tashmâ bâhet vonë për t'i pa krokodilat. Zhytemi atëherë në ferrishte bashkë me Adumin dhe dy lundrues tjerë. Tue mos pasë bâ ende as dyqind metra, Adumi vrau nji drenushë zebrue me të bardhë. E njâ dyqind metra mâ tej ja se ku ndodhemi para nji storfulle të madhe. Simbas përshkrimeve që bâjnë vendasit në lidhje me kafshën që po banueka aty, besojmë se âsht fjala për melingonhasin[1]). Porse tash përtash melingonhasi duket se ia paska lëshue nji kafshe tjetër vendin e vet,, kafshës së madhe turîjt e së cilës jemi tue i pa në fund të zgavrës. Nga ky vend ku gjindem tash unë vetë s'mund ta shohi, porse Marku që e paka, përgatitet për ta vra; s'e rrokë plumbi; derr, pra qenka, këcen jashta vrimës, e mbas këtij edhe dy tjerë shum të mëdhej, e përveç këtyne dyve edhe nji grumbull klyshësh; të gjithë këta kallojnë nëpër kâmbët tona; s'e kuptoj fare se si asnjeni prej nesh s'âsht rrëxue. Me nji të krisun të dytë pushke rrëzohet edhe nji derr i madh. Adumi kapet për bark të vet tue plasë nga gazi, sepse njeni nga lundruesit frigue për së tepri e tue dashtë me u arratisë, merr thue në mâjë e përplaset për tokë. Edhe sikur të kishte ardhë derri drejt kah unë, deri në dy metra para meje, aty për aty s'do të më kishte ra ndër mend rreziku. Due të them të paktën se si kafsha kërkonte me ikë ndokund e jo kurrsesi me sulmue. Megjithatë edhe vetë pritsha që të më rrëzonte, sepse derri ishte i fortë në trup, shum mâ i madh se sa ai që e pat vra. Marku. Porse në momentin e fundit, bâni për fat nji këcim për anë. Fushatën tonë e vazhduem me të gjitha forcat, tepër të nxeme, porse s'vramë mâ veçse nji pulë. Me siguri na arrijti deri në vesh ulurima e luanit. Vendasit thonë se si këndej ka nji numër të madh kësish. Ky dukej se ishte mjaft afër nesh. Dielli perëndonte dhe niste me u bâ terr. Me keqardhje të madhe u detyruem me u kthye. Numri i gjurmavet dhe sasija e baglavet e kalojshin atê që ishte për t'u besue. Disa ende dukeshin fare të freskta, ato të derravet, t'antillopëvet, të çdo lloji madhsije, të drenushavet, të majmunavet. Mirëpo na s'dojshim me hekë dorë nga preja e jonë, që e patëm lanë larg mbrapa me nji njeri pranë saj për ta ruejtë dhe largue hijenat e çakallat. Ky

[1]) Jo; porse për njifarë derri t'egër.

derr ishte tepër i randë e dy lundruesit u munduen shum derisa e çuen në sulen tanë, me kambë lidhë dy nga dy mbi nji degë të gjatë. Adumi vetë e pat hedhë drenushen në krah. Edhe kjo ishte poashtu e randë sa dhe ai vetë. E sa për thiun, ky duhej të peshonte aq sa edhe vetë Beroi.

Kthehemi me sule; kalojmë nëpër terr; krejt pranë ujit, dhe në dyluftim me ujin. Ekuilibër i dyshimitë.

Më 13 kthehemi në Lami. Udhtimi i ynë deri në Bol zgjati njimbëdhetë ditë.

Qyshse janë tue jetue me ne në ferrishte, ndihmsit tanë çdo ditë ushqehen me mish. Utmani shpall: „Na të lumtun kur na me ngranë mirë, sepse kur me ngranë mirë, mos mendue". E kur e pyesim: „Në lidhje me çka me mendue?" këtij i çlirohet gjuha dhe flet për shokun e vet. „Adumi, kur mos ngranë mirë, ai me shkue mendja në Abesher, mendue për nana e vet. Ma asgjâ me mendue kur mirë me ngranë".

Posta nga Franca: por s'ka letër.

Në rivistën *Gazi* më bjen në sy ky spjegim i mrekullueshëm nji karikaturë mezatare:

„Shiqoni, or djal, ju kam thanë sa herë: sikur mos të pishit, do të mundeshit me u bâ dhetar.

— E vërtetë, Z. kapiten; mirëpo ç'me bâ, kur jam i dehun, kujtoj se jam kolonel".

Dindiki i mësyn mizat[1]), mbush plot grushtat e vegjël dhe i kapërdin si me tërbim.

Me e studjue etikën dhe estetikën e Dindikit. Mënyrën e tij të posaçme për t'u mbrojt për ta sigurue vedin. Çdo kafshë ka dijtë me e gjetë mënyrën *e vet*, jashta së cilës duket se s'ka shpëtim për të.

For-Lami, 16 fruer.

Adumi dje flente qetë në nji kasolle vendase. Vijnë dy të bardhë: nji kapter me nji dhetar. Kërkojnë nji grue, për të cilën mendojnë se ua fshehin, apo s'duem atyne me ua dorzue. Dumi, që në fillim kishte heshtë, dhe ishte shti se gjoja flinte, zgjohet e kundërshton tue pá se si këta nënoca ndezin kashtë dhe i vejnë zjarm kasollës. „Çka po përzihesh zezak i ndytë? Bane e thê nji fjalë, edhe ty do të shtijmë në burg. — Po, thot Adumi; ju po i futni zjarm kasollës; e unë pra do të rrasem në burg". — Aty e sipër, kapteri e rrokë Adumin e i bje njiherë rrept në frushkull, e nga kjo, ende sot në mëngjes i dallohet shêji mbi shpinë. Zjarmi që shpër-

[1]) Këto janë, besoj, termitet posa çolë, me krahë.

theu tërheqë gjinden Zara, prokuroresha, mandej dhe Alfa, kuriri i Kopès, e këta përbejnë Adumin mos me protestue.

Sonte marr vesh se çashtja do të ketë pasoja. Nji raport i gjatë i âsht kumtue Kopès, ku prefekt-administratori në mënyrë energjike kërkon ndeshkimin përkatës, pranë autoritetevet ushtarake.

Nji porosi aparatesh të telegrafit pa tel, bâ më 1923 për nevojat zyrtare ende s'kishte pasë mbërritjë, madje as nuk kishte lajmue në For-Lami për kohën e nisjes sonë. Vonesa të këtilla bahen, si na spjegojnë, për shkak ngatrresash dhe intrigash, meqenëse âsht e nevojshme që porosit zyrtare të përqëndrohen së pari në ministrin për çashtjet koloniale, nëpërmjet të njij zyre speciale, në të cilën përfaqsuesit e posaçëm kanë për detyrë me u lidhë me furnizuesit. Këta përfaqsues, këta që koloni kurr me sy s'kanë pa, i rregullojnë porosit simbas dëshirës së vet, ashtu si atyne u merr mendja se gjoja do të jenë të përshtatshme, shpeshherë tue mos i marrë aspak parasysh nevojat specifike të vendit[1]).

Vizitë të gjatë i bajmë Pekos, veterinar dhe nieri i shquem. Ky më thot se flutura e kuqe që shum herë më shpëton te drej dore në pyjet e Karnòs âsht veçanërisht e rrallë dhe e kërkueshme. Sa fort e qortoj vedin. Besoj se kam pa flutura të kuqe (5 a 6 herë), ishin dy lloiesh — ano të paktën dy varietete mjaft të dallueshme. Jo shum mâ të mëdha; me nji të kuqe të hieshme dhe pak si të mbyllët.

Edhe dy dit e mandej po nisemi.

Njizet e katër hamaj janë porositë në Pus, e këta do të vijnë me balenëgiueisit e Shoqatës Uham e Nana.

Që të mundemi edhe mâ mirë me i bartë teshat dhe kontrollue municionin. Marku i hap të gjitha arkat. Shohim se si nga dymbëdhetë koçeret me miell (nga dhetë kilogram çdo-

---

[1]) Edhe shum shembuj tjerë do të shohim gjatë udhtimit tonë: Nji administrator (kam frigë se mos po ia prishi punën me bâ me ia tregue emnin) tue pasë porositë, merr nji ditë me postë tridhet e dy rrota qerresh, mirëpo kurrsesi s'arrijnë boshtet si dhe kûjat për t'i montue. Nji tjetri (âsht fjala për nji stacion me randsi) i vijnë pesëdhetë dorza dritaresh, porse pa trekandsha metalikë të domosdoshëm për të bâ të mundshme përdorimin e këtyne dorzave; e mbasi lajmon për harresën e trekandshave, mbërrin edhe nji tjetër paket dorzash, porse gjithnji pa trekandsha. Nji administratori të tretë ia dërgojnë pjesët e nji arke, porse prap i harrojnë thumbat me të cilët duhej të ngjitet arka.

njena) marrë me vedi nga Brazavili, asnjana s'mbetë pa u shpue me bira prej gozhdave t'ambalazhit. Këto koçere të bardha hekuri janë pikue me kujdes, porse, nëpër këto zgavra, krymbat tashma kanë hy nga çdo anë; poashtu edhe lagshtija ka mykë nji pjesë të mjellit[1]).

Më 20 fruer, në mengjes.

Nga For-Lami shkojmë me tre balenëgjuejtës. Jemi tue u kthye. Tash e tutje çdo ditë gjithnji e mâ tepër i afrohemi Kyvervilit.

FUND

[1]) Asgjâ s'më ngacmon mâ tepër se sa ky lloj neglizhimi dhe moskujdesi që, në rast lufte, mund të rrezikojë edhe fitore, sado mirë të jetë përgatitë kjo: kjo, pra, e ban që nji gjâ, për të cilën njeriu mbështetej. të dështojë befas. Këto moskujdesime janë mâ së shumti puna e atyne që për tjerët s'çajnë shum krye, nëse ndodhen jashta mundsis që të suimohen drejtpërsëdrejti. Në rast se unë në mes të Sahares shoh se mjelli që kam marrë nga Brazavili s'âsht për asgjâ, mund të vdesi fare lehtë nga untija pranë nji koçere të këtillë të shpueme, e Z.... nga i cili e kam ble mjellin, e që si specialist ia ka përgatitë ambalazhin, asgjâ mâ pak s'do të jetë pague për punën e vet. Këtij s'ia ndalojmë rrugën pasojat. Ekspeditat tjera madje po këtij prap i drejtohen, për ta provue mandej të njajtin dështprim. E ky pra në këtë mënyrë do të vazhdojë me u pasunue.

Si pasojë ambalazhash përgatitë pa kujdes, me të meta, tri të katërtat e sendeve dërgue nga Franca arrijnë këndej të thyeme e të çfetsueme.

PËRMBAJTJA

	Faqe
Kreu i I	
LIMAJT — BRAZAVILI	7
Kreu i II	
LUNDRIMI I NGADALTË LUMIT PËRPJETË	20
Kreu i III	
ME AUTOMOBIL	37
SHTESË KREUT TË III . .	53
Kreu i IV	
PYLLI I MADH NË MES BANGIT E NOLAS	58
Kreu i V	
NGA NOLA NË BOSUM	77
Kreu i VI	
NGA BOSUMI NË FOR-ARSHAMBO	116
Kreu i VII	
FOR-ARSHAMBO, FOR-LAMI	131

ANDRE ZHID

UDHTIMI NË KONGO

Redaktor teknik
SKENDER HOXHA

Korektorë:
FEHMI SPAHIU e SHYQRI KUSHEVICA

Tirazhi 2.000 copë

U shtyp në dhetuer 1959 në shtypshkrojën e Sipërmarrjes gazetare-botuese „RILINDJA"
Prishtinë